

Het onbehagen voorbij

Het onbehagen voorbij

Een wenkend
perspectief op
onvrede en onmacht

Den Haag, januari 2013

R A A D V O O R
M A A T S C H A P P E L I J K E
O N T W I K K E L I N G

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling is de adviesraad van de regering en het parlement op het terrein van participatie van burgers en stabiliteit van de samenleving. De RMO werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken.

De Raad bestaat uit onafhankelijke kroonleden: de heer mr. S. Harchaoui (voorzitter), de heer drs. B.J. Drenth, de heer prof. dr. P.H.A. Frissen, de heer dr. E. Gerritsen, mevrouw drs. J.G. Manshanden MPA, de heer prof. dr. L.C.P.M. Meijs, mevrouw prof. dr. M.R.J.R.S. van San, mevrouw prof. dr. I. van Staveren en de heer prof. dr. M. de Winter. De heer dr. R. Janssens is algemeen secretaris van de Raad.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling

Parnassusplein 5

Postbus 16139

2500 BC Den Haag

Tel. 070 340 52 94

Fax 070 340 70 44

www.adviesorgaan-rmo.nl

rmo@adviesorgaan-rmo.nl

Advies 52

ISBN 978 90 077758 39 7

NUR 740

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Basisontwerp: Christoph Noordzij, Wierum

Figuren: Mantext, Moerkapelle

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag, 2013

Niets in deze uitgave mag worden openbaar gemaakt of vereenvoudigd, opgeslagen in een dataverwerkend systeem of uitgezonden in enige vorm door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welk wijze dan ook zonder toestemming van de RMO.

Voorwoord

Maatschappelijk onbehagen is een terugkerend thema. Het uit zich op straat, bij verkiezingen en in opinieonderzoeken die met regelmaat worden gehouden. Politici en bestuurders spelen in op zorgen die leven onder de bevolking. Dat doen zij op allerlei manieren, bijvoorbeeld via Kamervragen, door mensen te laten meedenken over beleid, door ze meer zeggenschap te geven of door de zorgen nog beter in kaart te brengen.

Ondanks deze pogingen blijft onbehagen in het centrum van het maatschappelijk debat aanwezig. Het heeft kennelijk een hardnekkig karakter. Het kabinet heeft de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) daarom gevraagd om meer inzicht te bieden in het complexe fenomeen dat maatschappelijk onbehagen is en in de manier waarop politiek en beleidsmakers daarmee zouden kunnen omgaan.

In voorliggend advies geeft de Raad antwoord op deze vragen. Het advies brengt de diversiteit van onbehagen in kaart alsook de mechanismen die de afgelopen tien jaar tussen burgers, politici, opiniepeilers en media zijn ontstaan omtrent het uiten en presenteren van maatschappelijk onbehagen. Het advies eindigt met twee aanbevelingen om het debat over onbehagen een constructieve wending te geven.

Bij de totstandkoming van het advies hebben we dankbaar gebruikgemaakt van de expertise van een aantal deskundigen (zie p. 173). In het bijzonder danken we prof. dr. Paul Dekker, dr. Lonneke van Noije en drs. Josje den Ridder van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) voor hun achterliggend onderzoek en voor hun kritische reflectie op de adviestekst. Ook zijn wij Ode Wolters erkentelijk voor haar bijdrage aan dit advies gedurende haar stageperiode bij de RMO.

De commissie die het advies heeft voorbereid, bestond uit:

Prof. dr. Micha de Winter (Raad)

Mr. Sadik Harchaoui (Raad)

Dr. Dienneke de Ruyter (secretariaat)

Jasper Zuure MSc (secretariaat)

De verantwoordelijkheid voor het advies berust bij de Raad.

Sadik Harchaoui

Voorzitter

Rienk Janssens

Algemeen secretaris

Inhoud

Samenvatting 9

1 Inleiding 16

1.1 Maatschappelijk onbehagen als permanente bovenstroom 16

1.2 Onbehagen: tussen reële zorgen en clichés 18

1.3 Vraagstelling en leeswijzer 20

2 Maatschappelijk onbehagen 22

2.1 Een negatieve stemming plus onmacht 22

2.2 Een amalgaam van gevoelens 24

2.3 Maatschappelijk onbehagen in de beeldvorming 27

2.4 Onder de oppervlakte 28

2.5 Het negatieve perspectief gedraaid 30

2.6 Conclusie 32

3 Onbehagen op het opinieplein 34

3.1 Het wegvallen van oude kanalen 34

3.2 Het ontstaan van een opinieplein 37

3.3 Berichtgeving en onbehagen, een complexe relatie 40

3.4 De publieke opinie als eensgezinde uitkomst van het debat 42

3.5 Conclusie 44

4 Conclusie en aanbeveling: naar een constructieve wending 47

4.1 Maatschappelijk onbehagen: vier observaties 47

4.2 Maatschappelijk onbehagen: twee aanbevelingen 49

Literatuur 53

Achtergrondstudie van het scp: Overvloed aan onbehagen 60

Paul Dekker, Lonneke van Noije en Josje den Ridder

Geraadpleegde deskundigen 173

Overzicht van uitgebrachte publicaties 174

Samenvatting

1. Aanleiding en vraagstelling

Er heeft in Nederland een soort pessimistische stemming postgevat die zich laat omschrijven als maatschappelijk onbehagen. Hoewel mensen relatief gelukkig zijn met hun persoonlijke situatie, maken zij zich zorgen om de richting waarin de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt. Ongeveer 70% van de bevolking antwoordt momenteel negatief op de vraag: 'Vindt u het over het algemeen de goede of de verkeerde kant op gaan met Nederland?' (Dekker et al. 2013).

De samenleving is zich het afgelopen decennium meer op dit onbehagen gaan richten. Het was er altijd wel en ook in vergelijkbare mate, maar het was minder zichtbaar en stond minder centraal. Het beheerste niet het debat, en de politiek, de wetenschap en de samenleving waren er niet op gefocust als een zelfstandig thema. Dit is het afgelopen anderhalve decennium veranderd. Burgers uiten veel vaker hun onbehagen en krijgen daar ook de gelegenheid toe. Er zijn wetenschappers en bedrijven die de publieke stemming peilen en in kaart brengen. Media bieden een platform aan het thema en politici geven zich rekenschap van deze uitingen en spelen erop in. Maatschappelijk onbehagen is van een onderstroom een bovenstroom geworden (Schnabel 2011). Daardoor wordt onbehagen niet alleen zichtbaar in de publieke opinie, maar is het ook een soort gemeenschappelijke taal geworden waarin journalisten, politici en burgers zich uitdrukken en herkennen, en een fenomeen waarvan wordt verondersteld dat het problematisch is en een oplossing vereist.

Opmerkelijk is dat beschouwingen van maatschappelijk onbehagen zowel alarmerend als positief van aard zijn en dat niet precies duidelijk is wat het probleem is. Enigszins geruststellend is dat onbehagen hoort bij een samenleving. De geschiedenis leert dat onbehagen van alle tijden is. Kijken we naar de ontwikkeling van onbehagen door de tijd heen, dan blijven de gemiddelde schaalscores redelijk stabiel en neemt de kloof in de beleving van onbehagen tussen hoger- en lageropgeleiden ook niet toe (Dekker et al. 2013). Onbehagen heeft bovendien een constructieve functie in de democratie: het houdt politici en beleidsmakers scherp en

kan mensen aanzetten tot actie (Koenis 2012). Wanneer politici en beleidsmakers onbehagen serieus nemen, voorkomt dit dat groepen in de samenleving structureel ondervertegenwoordigd raken (Fennema 2012).

Gevoelens van onmacht kunnen daarentegen ook problematisch zijn als ze sociale relaties in de samenleving onder druk zetten. Bijvoorbeeld wanneer ze gepaard gaan met een projectie van schuld en verantwoordelijkheden op anderen. Dan kan de legitimiteit van de democratie in twijfel worden getrokken, kunnen er plotseling geweldsuitbarstingen plaatsvinden of kunnen processen van innovatie en vernieuwing, die nodig zijn voor economische groei, stagneren.

Wat vaak niet duidelijk is, is wanneer er achter uitingen van onbehagen terechte zorgen en reële problemen schuilgaan of wanneer uitingen van maatschappelijk onbehagen niet méér zijn dan een oppervlakkige opinie waarachter weinig verhaal zit. Enerzijds kan het maatschappelijk onbehagen niet worden gebagatelliseerd; anderzijds lijkt het onverstandig om elke uiting van onbehagen even serieus te nemen.

Hoe kunnen politici en bestuurders zich verhouden tot maatschappelijk onbehagen, ofwel, wat zijn hun handelingsperspectieven? Die vraag staat centraal in dit advies. Het lijkt er namelijk op dat de aandacht die zij de afgelopen tien jaar aan het onderwerp hebben besteed, weinig effect sorteert. Er zijn allerlei initiatieven ontplooid om te achterhalen wat er onder de bevolking speelt, om hen uit te nodigen mee te denken over beleid, om hen meer zeggenschap en verantwoordelijkheid te geven. Al die pogingen ten spijt blijft de mate van maatschappelijk onbehagen stabiel. De cijfers veranderen nauwelijks, terwijl ondertussen wel de focus op het thema blijft liggen. Onbehagen als bovenstroom in het publieke en politieke debat heeft daarmee een tamelijk doorzeurend karakter gekregen. Ook dit advies is daar in feite mede een uiting van.

Wat kunnen politici en bestuurders eigenlijk met maatschappelijk onbehagen? Hebben zij wel een handelingsperspectief? Om die vragen te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk om eerst nauwkeuriger in beeld te brengen wat maatschappelijk onbehagen precies behelst. Want het lijkt misschien wel een breed en eensgezind gedragen verschijnsel, maar de vraag is of dat ook zo is. Vervolgens is het van belang te achterhalen hoe maatschappelijk onbehagen van een onderstroom een bovenstroom is geworden. Tot slot gaan we na welke mogelijkheden er zijn om het debat over maatschappelijk onbehagen een constructieve wending te geven.

2. De schijnbare eensgezindheid van onbehagen

Veel mensen vinden elkaar in het beeld dat het met de samenleving de verkeerde richting op gaat. Ze zijn somber over de toekomst en stellen zichzelf en politici niet bij machte om daar verandering in te brengen.

Amalgaam aan voedingsbronnen en emoties

Een eerste kenmerk van dat onbehagen is dat er geen eensgezindheid achter schuilgaat. Onbehagen is een veelkoppig verschijnsel dat er voor iedereen anders uitziet en diverse bronnen heeft. Het is soms ook onduidelijk waarop onbehagen precies betrekking heeft. In onbehagen komen verschillende gevoelens van onvrede, onzekerheid en onrechtvaardigheid tot uiting die gepaard gaan met een onvermogen om daar iets aan te doen. Die gevoelens vinden hun oorsprong in een mengeling van ontwikkelingen in een samenleving die steeds complexer en in een bepaald opzicht harder wordt. Voorbeelden hiervan zijn de meritocratisering en individualisering van de maatschappij, waardoor mensen meer op hun eigen inzet en verdiensten zijn aangewezen. Onbehagen is voor een deel een negatief bijproduct van deze ontwikkelingen en is daardoor een *free-floating* emotie die lastig te duiden en te reguleren is. De gemeenschappelijke noemer is hooguit een gevoel van onmacht.

Schijnbare eensgezindheid en oplosbaarheid

Echter, en dat is een tweede kenmerk van onbehagen, die machteloosheid en ongerichtheid zullen veel mensen in de praktijk nauwelijks zo percipiëren. Hun onbehagen komt naar eigen zeggen vooral voort uit heel concrete vraagstukken, waarvan ze het moeilijk voorstelbaar vinden dat die niet algemeen gedragen worden en eenvoudig op te lossen zijn. Zo wil bijvoorbeeld toch iedereen, van links tot rechts en van conservatief tot progressief, dat er een einde komt aan persoonlijke verrijking met publiek geld of dat tbs'ers geen nieuwe slachtoffers maken? Wanneer oplossingen voor dergelijke ogenschijnlijk evidente kwesties uitblijven omdat ze toch complexer zijn dan ze lijken en er in elk geval meerdere wegen zijn om de problemen aan te pakken, bestendigt dat weer gevoelens van onmacht.

3. Met uitingen van onbehagen wordt in wezen weinig gedaan

Dat mensen verschillende visies hebben over welke richting het met Nederland op moet, is op zich niet nieuw. Het problematische is dat die diversiteit aan visies aan het oog onttrokken wordt, en dat er een schijnbare eensgezindheid ontstaat in het oordeel dat het de verkeerde kant op gaat. Daardoor dreigt de samenleving te zwelgen in het maatschappelijk onbehagen als permanente bovenstroom in het debat. Waar komt die eensgezindheid eigenlijk vandaan? En waarom is onbehagen als gemeenschappelijke noemer zo prominent in beeld gekomen?

Wegvallen van traditionele kanalen

De context waarin het maatschappelijk onbehagen zich manifesteert is afgelopen decennium sterk veranderd. Politiek, maatschappelijk middenveld en kerk drukten voorheen een belangrijk stempel op het onbehagen dat werd geuit en op de manier waarop daar mee werd omgegaan. Sommige vormen van onbehagen bleven onbespreekbaar; andere uitingen ervan werden juist omgezet in collectieve acties en belangenbehartiging. Om uiteenlopende redenen zijn deze rollen afgezwakt. De emoties die gepaard gaan met maatschappelijk onbehagen zijn daardoor prominenter zichtbaar. Ze uit zich op minder conventionele wijze en worden soms ook strategisch ingebracht. De centrale rol van de traditionele kanalen is overgenomen door de media. Zij kregen een belangrijke rol in het exposeren en regisseren van (uitingen van collectieve) emoties. In de interactie tussen media, burgers en politiek heeft zich een nieuw fenomeen ontwikkeld dat we kunnen aanduiden met de term *opinieplein*.

Opkomst opinieplein

In de afgelopen tien jaar is de relatie tussen media en politici strategischer van aard geworden. Met behulp van nieuwsmanagement trachten politici meer grip te krijgen op wat er in de media naar buiten wordt gebracht, en journalisten besteden op hun beurt veel aandacht aan het politieke spel en aan wie er wint of verliest. Zij doen dat in reactie op elkaar, maar ook door 'aansluiting te zoeken bij het volk'.

Over meningen van Nederlanders wordt steeds meer informatie gegenereerd en gepubliceerd en deze meningen worden steeds meer tot zelfstandig nieuwsfeit gemaakt. Geluiden uit de samenleving vinden

door de veelheid aan (sociale) media eenvoudig hun weg. Bij nagenoeg elk maatschappelijk onderwerp komt de burger aan het woord via straat-interviews, talkshows of opiniepeilingen. En de opbrengst daarvan ontlokt weer reacties van politici, commentatoren, deskundigen, bellers of andere geïnterviewden. Ook burgers zelf nemen graag kennis van de mening van anderen. Zo is er een situatie ontstaan waarin er steeds meer kennis is over wat burgers willen en wat hen bezighoudt (Dixhoorn 2006). In het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw heeft zich een nieuw soort opinieplein ontwikkeld.

Circulaire relatie tussen politiek, media, burgers en opiniepeilers

Geen van de spelers op het opinieplein (politici, journalisten, opiniepeilers of burgers) voedt direct en bewust het maatschappelijk onbehagen. Daarvoor is hun onderlinge relatie te complex en te dynamisch. Problematisch is dat maatschappelijk onbehagen in hun circulaire relatie te oppervlakkig wordt geadresseerd. Achterliggende zorgen en tegenstrijdige visies en toekomstidealen krijgen onvoldoende aandacht, terwijl veel podium wordt geboden aan een algemeen gevoel van achteruitgang. Daarin spelen verschillende mechanismen een rol. Ten eerste functioneert de publieke opinie nu vooral als uitkomst van een debat: zijn de juiste beslissingen genomen, ervaren burgers verbetering, is dit wat mensen willen? Hoewel relevant, zou de publieke opinie ook kunnen functioneren als startpunt van een debat over de richting waarin de samenleving zich zou moeten ontwikkelen. Dat vereist wel een andere manier van bevragen van de publieke opinie. Welke motivaties, belangen en toekomstbeelden liggen er achter vluchtig geuite meningen? Dat dit debat niet ontstaat heeft te maken met een tweede mechanisme. De publieke opinie wordt, vooral door burgers zelf, beschouwd als een ongedifferentieerde en vaststaande mening. Een meerderheidsstandpunt dat uit opiniepeilingen naar voren komt, is omgeven met een aura van eensluidendheid en onveranderlijkheid. Dé publieke opinie bestaat echter niet, en de neiging om de bevolking met één stem te laten spreken laat zich moeilijk verhouden tot een complex verschijnsel van maatschappelijk onbehagen, dat naar zijn aard niet eenvormig en eenduidig is, maar juist divers en veelzijdig.

4. Naar een constructieve wending

Het probleem zit dus niet zozeer in de cijfermatige groei van maatschappelijk onbehagen als wel in de manier waarop het van onderstroom bovenstroom is geworden. Naast gevoelens van onmacht is er ook verlegenheid om daar constructief mee om te gaan. Er is weinig oog voor de diversiteit van onbehagen en voor de manieren waarop het positief kan worden aangepend. We schetsen twee handelingsperspectieven om dit te doorbreken.

Inzicht in meningen achter uitingen van onbehagen

Achter maatschappelijk onbehagen gaan niet alleen zorgen schuil, maar ook toekomstbeelden. Die vormen mogelijk een gevarieerd beeld, aangezien ook het onbehagen zelf gevarieerd is. De uitdaging is om datgene wat nu vaak verborgen blijft (de motivaties achter het onbehagen, de nuances en de toekomstbeelden) op te tillen naar de bovenstroom van het discours. Dat kan door andere vragen te stellen, door gericht door te vragen naar de beweegredenen erachter en door de variatie aan zorgen inzichtelijk te maken. Het opinieplein zelf valt (gelukkig) niet te sturen. Politici en bestuurders kunnen echter wel kritisch met de veelheid aan onderzoeken en peilingen omgaan. Wanneer ze zelf onderzoeken uitzetten, kunnen ze bovendien alert zijn op de gedifferentieerdheid en gelaagdheid van het onbehagen.

Voorbij onbehagen

Meer inzicht in achterliggende zorgen en een verbinding met de toekomst laten de vraag onverlet wat politici en bestuurders daar vervolgens mee kunnen aanvangen. Allereerst lijkt het voor hen niet zinvol om maatschappelijk onbehagen met grote woorden of nieuw beleid reflexmatig naar zich toe trekken. Beter is het om de uitingen van onbehagen (juist als er meer zicht komt op de diversiteit erachter) niet te beschouwen als het einde van een maatschappelijk debat, maar als het begin. Soms is concrete actie nodig, maar veel vaker ligt het voor de hand om feitelijke informatie te verstrekken, om normatieve afwegingen te expliciteren of om kenbaar te maken dat de overheid soms weinig vermag ten aanzien van het onbehagen.

5. Tot slot

Een constructieve wending vraagt in zekere zin om een verandering van de norm van het debat. Niet de eenzijdigheid van het onbehagen van het volk staat daarin centraal, maar de politieke dialoog op basis van een diversiteit aan nader geëxpliciteerde zorgen én toekomstbeelden. Verandering van de norm van het debat klinkt misschien idealistisch, maar achter onbehagen zit dan ook een wereld van ambitie.

1

Inleiding

‘Het moet niet gekker worden.’ ‘Ik voel mij niet langer thuis in deze samenleving.’ ‘Het had allemaal beter kunnen zijn.’ Het zijn veel voorkomende verzuchtingen van burgers. Het is niet moeilijk om op internet, in opiniestukken in de krant, op verjaardagspartijtjes of in de kroeg kennis te nemen van onvrede bij burgers over de richting die het op gaat met Nederland. Dat er onder de Nederlandse bevolking maatschappelijk onbehagen leeft, lijkt bijna vanzelfsprekend. Maar er is ook nog veel onduidelijkheid. Hoe omvangrijk is het maatschappelijk onbehagen? Bij wie het leeft het? Waar komt het vandaan? En hoe serieus moet het worden genomen? Deze onduidelijkheid is lastig voor politici en bestuurders. Immers, wat kunnen zij met maatschappelijk onbehagen? Is het eigenlijk wel een probleem waar zij iets aan moeten doen?

1.1 Maatschappelijk onbehagen als permanente bovenstroom

Dit advies gaat over maatschappelijk onbehagen en de discussies daarover in de samenleving. Al een aantal jaren zijn er publieke en politieke discussies gaande over gevoelens van ongenoegen over en onvrede met de samenleving, die zich tonen in publieke opinie, politiek, media en omgangsvormen. Deze vorm van maatschappelijk onbehagen valt niet samen – al is er wel een relatie – met onbehagen over de persoonlijke situatie. Het is ook breder dan gevoelens van onbehagen die mensen hebben over de samenleving en de politiek. Het gaat om een stemming in het publieke domein, een gemeenschappelijke taal waarin media berichten, mensen over de samenleving spreken en politici hun argumenten uiteenzetten, en waartegen het maar moeilijk weerstand bieden is (vgl. Dekker 2012: 16).

Aan deze vorm van maatschappelijk onbehagen worden zowel positieve als negatieve functies toegeschreven. Positief is dat na een periode van

politieke consensus de ruimte voor oppositie groter wordt en een sluimerend onbehagen zich omvormt tot een (tijdelijke) politieke bovenstroom. Een dergelijke politieke vertaling van onbehagen vormt een gezonde correctie op onrechtvaardig geachte instituties en praktijken (Koenis 2012). Onbehagen houdt politici en beleidsmakers scherp en kan mensen aanzetten tot actie en verandering. Problematisch aan maatschappelijk onbehagen is dat het gepaard gaat met gevoelens van onmacht bij burgers. Die gevoelens zijn niet zonder risico's. Naast een positieve signaalfunctie kan onbehagen ook een negatieve werking hebben. Het kan sociale relaties in de samenleving onder druk zetten, bijvoorbeeld door een toename van het denken in wij-zijtegenstellingen (Furedi 2002; Fischer 2010; De Graaf 2010) doordat het onderlinge vertrouwen geschaad raakt en er een sfeer van achterdocht en argwaan overheerst. Dit zou de groei van de kenniseconomie kunnen schaden (Sent 2010).

Enigszins geruststellend is dat onbehagen hoort bij een samenleving (Giesen 2007), deels omdat het een existentiële conditie van mensen is en (groepen) mensen door persoonlijke achtergronden verschillend in het leven staan (Dekker 2012). Ook is het geruststellend dat er geen opvallende ontwikkelingen zijn in het onbehagen. Overzien we empirische gegevens over een langere termijn, dan fluctueert het onbehagen, maar neemt het nauwelijks af of toe. In de achtergrondstudie van dit advies schetsen Dekker et al. (2013) dat ongeveer 70% van de bevolking momenteel negatief antwoordt op de vraag: 'Vindt u het over het algemeen de goede of de verkeerde kant op gaan met Nederland?'. Onder 14% van de bevolking leeft groot onbehagen: bij hen leeft een zeer sterk gevoel dat de samenleving zich op allerlei vlakken in een problematische richting ontwikkelt. De ondervraagden verwachten bovendien niet dat zichzelf of anderen de ontwikkelingen ten goede kunnen keren. Empirisch gezien is er al met al niet direct reden tot grote bezorgdheid: maatschappelijk onbehagen neemt niet toe en inhoudelijk verandert er niet zo veel.

Wat het spreken over onbehagen lastig maakt, is dat er veel verschil van mening is over de vraag of we ons er nu zorgen om moeten maken of niet. En waarover maken we ons dan zorgen? Is er sprake van boze burgers die zich afzetten tegen de gevestigde orde (Van Rossem 2010) of tegen de multi-etnische samenleving (De Gruijter et al. 2010)? Woedt er een veenbrand onder lageropgeleiden (De Hond 2012)? Heeft verhuftering postgevat onder de middenklasse (Van Stokkom 2010)? Of zijn dergelijke omschrijvingen

overtrokken en laten ze de alarmbellen onnodig rinkelen? Heeft het onbehagen zijn signaalfunctie gehad, waardoor er nu sprake is van een verbeterde politieke vertegenwoordiging van lageropgeleiden en een langer bestaande onderstroom aan onvrede (Hendriks en Bovens 2008; Aaldering 2011)? Of zitten we nog midden in een proces waarin onbehagen ten goede kan worden aangewend of wanneer dat aanwenden uitblijft, het onbehagen juist wordt opgedreven? Worden uitingen van onbehagen aangegrepen om bijvoorbeeld het functioneren van het strafrecht (De Roos 2000) of de communicatie door de overheid (Brenninkmeijer 2011a) te veranderen?

Ondanks of misschien wel dankzij dit verschil van inzicht over de urgentie van het thema is er in de politiek en de samenleving het nodige in beweging gekomen als reactie op het maatschappelijk onbehagen. Je zou kunnen stellen dat de samenleving gericht is geraakt op maatschappelijk onbehagen. Burgers uiten vaker dan voorheen publiekelijk en op emotionele wijze hun onvrede en hebben daartoe ook de mogelijkheden. Politici en overheid geven zich meer rekenschap van deze uitingen en spelen daar logischerwijs op in. Voorbeelden hiervan zijn beleidsmaatregelen (investeren in blauw op straat en handen aan het bed), de aanpassing van allerlei normen (harder straffen, *good governance* codes, de balkenendenorm) en het geven van meer directe inspraak aan de burger in het politieke proces. Op het politieke voortoneel is een discours van daadkracht, durf en duidelijkheid ontstaan (Hendriks en Bovens 2008). De media bieden burgers een platform voor het uiten van hun mening en vragen hen naar hun kijk op de samenleving en de politiek. Ook zijn er allerlei commerciële bedrijven die straatinterviews houden, de mening van burgers peilen of onderzoek doen naar wat burgers bezighoudt. Mede door deze aandacht is maatschappelijk onbehagen van onderstroom tot bovenstroom geworden in het politieke debat (Schnabel 2011). Een gevolg hiervan is weer dat maatschappelijk onbehagen door politici en bestuurders benoemd wordt als een probleem dat een oplossing behoeft: het is lastig om onmacht te accepteren (Van Eeten 2011).

1.2 Onbehagen: tussen reële zorgen en clichés

Het kabinet heeft de Raad verzocht om een advies uit te brengen over maatschappelijk onbehagen. Als er echter één ding in de voorbereiding van dit

advies duidelijk werd, dan is het wel dat het moeilijk is om aan te geven wat maatschappelijk onbehagen nu eigenlijk is en wat daar precies onder valt. Pogingen tot definiëring monden al gauw uit in allerlei discussies. Enerzijds omdat maatschappelijk onbehagen niet moet worden gebagatelliseerd: er liggen reële zorgen en terechte onvrede aan ten grondslag. Anderzijds omdat maatschappelijk onbehagen ook niet moet worden overdreven: al te alarmerende bewoordingen doen namelijk geen recht aan de tevredenheid die er ook is in de samenleving. Bovendien is van het maatschappelijk onbehagen in de samenleving geen sprake. Maatschappelijk onbehagen is een term waaronder vele zorgen en vormen van onvrede schuilgaan. Tegelijkertijd lijkt zich wel een schijnbare eensgezindheid te ontwikkelen: mensen vinden elkaar in het beeld dat het met de samenleving de verkeerde richting op gaat.

Maatschappelijk onbehagen is in zekere zin een containerbegrip waaronder allerlei zorgen, vormen van onvrede en negatieve geluiden worden geschaard. Van Houwelingen (2011), onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), schetst een beeld van de diversiteit van gevoelens van bezorgdheid en boosheid die in de samenleving leven. Mensen uiten zorgen om het milieu, zijn bezorgd over een achteruitgang van de gezondheidszorg, spreken over een slechte opvoeding van kinderen, vinden de aanwezigheid van niet-westerse migranten problematisch, uiten bezorgdheid over oplopende werkloosheid en een afnemende verzorgingsstaat, spreken over verruwing van de samenleving, wijzen op criminaliteit en onveiligheid, ergeren zich aan bureaucratie of vinden dat er te veel geld gaat naar ontwikkelingssamenwerking.

Aan maatschappelijk onbehagen liggen echter niet alleen reële zorgen en terechte onvrede ten grondslag, het is ook een cliché. Opvallend is bijvoorbeeld dat mensen gemakkelijk hun onbehagen uiten, maar bij doorvragen en het ontvangen van meer informatie dat ook wel weer nuanceren. Vaak zit achter hun maatschappelijk onbehagen niet eens zo veel verhaal (Dekker en Den Ridder 2011). Maatschappelijk onbehagen kan als cliché fungeren doordat alarmerende geluiden over de samenleving zich gemakkelijk verspreiden onder invloed van medialogica (RMO 2003). Misstanden, alarmerende diagnoses en krachtige bewoordingen vinden snel hun weg in de interactie tussen burgers, politici en media.

Welke zorgen reëel zijn en welke een cliché, in andere woorden, hoe het kaf van het koren te scheiden is mede onderwerp van politieke en

wetenschappelijke discussies. Ook dit maakt een eenduidig oordeel over het geuite onbehagen lastig. Is een terugverlangen naar (ingebeelde) sociale verbanden uit de jaren vijftig en zestig een indicatie van maatschappelijk onbehagen of is hier sprake van conservatisme? Voelt iemand met klachten over de thuiszorg zich onbehaaglijk of gaat het om een *single issue*?

Wat in ieder geval niet lijkt te helpen is het onbehagen te labelen als rancune of populisme. Met dergelijke aanduidingen worden mensen vanwege hun uitingen of partijvoorkeur in een hoek van irrationaliteit, ongeinformeerdheid of slachtofferschap geplaatst. Dat is een hoek waaruit en waarmee geen redelijke discussie meer mogelijk is (Dekker 2012: 30). Het opplakken van etiketten doet de interesse voor achterliggende zorgen en belangen verdampen.

Mede door deze normatieve component is een zoektocht naar een precieze definitie van maatschappelijk onbehagen oneindig en daarmee weinig productief (Uitermark et al. 2012). Maatschappelijk onbehagen laat zich niet afbakenen tot een bepaalde set van zorgen of vormen van onvrede en is zonder normatief te worden ook niet te koppelen aan een af te bakenen groep mensen. Het is juist zaak om achterliggende zorgen, problemen, opvattingen en belangen aan het licht te brengen.

1.3 Vraagstelling en leeswijzer

Als maatschappelijk onbehagen zo complex is, wat kunnen politici en bestuurders er dan mee? Die vraag stellen we ons in dit advies. Om die te kunnen beantwoorden, is het noodzakelijk om te analyseren en te begrijpen wat onbehagen nu precies behelst, waardoor het wordt veroorzaakt en waarom het zo in het centrum van de aandacht is komen te staan.

De centrale vraag van dit advies luidt:

Wat is het handelingsperspectief voor politici en bestuurders ten aanzien van maatschappelijk onbehagen?

Deze vraag beantwoorden we als volgt: in hoofdstuk 2 duidt de RMO het begrip maatschappelijk onbehagen. We kiezen – al was het alleen maar om het begrip hanteerbaar te maken – een bepaalde definiëring, geven een overzicht van empirische gegevens, beschrijven de bronnen van onbehagen en laten zien hoe onbehagen zich momenteel in de samenleving toont, zowel aan de oppervlakte als daaronder. Dit hoofdstuk concentreert zich dus vooral op het onbehagen zelf.

Hoofdstuk 3 richt zich vervolgens op de vraag waarom onbehagen zo prominent in de bovenstroom van de publieke opinie terecht is gekomen. Hierbij gaat de aandacht vooral uit naar de circulaire interactie tussen burgers, politici, media en opiniepeilers. We staan onder meer stil bij het fenomeen van het opinieplein dat aan de uiting van onbehagen een speciale dynamiek geeft.

Hoofdstuk 4 bevat tot slot een aantal concluderende observaties en geeft antwoord op de hoofdvraag door twee handelingsperspectieven te schetsen om met onbehagen en de dynamiek eromheen om te gaan.

2

Maatschappelijk onbehagen

In dit hoofdstuk staan we stil bij de aard van maatschappelijk onbehagen. We maken gebruik van een voor dit advies opgesteld rapport van onderzoekers van het SCP, die in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven de publieke opinie monitoren. Het leent zich goed als graadmeter voor maatschappelijk onbehagen en laat onder meer zien dat onbehagen niet voor iedereen hetzelfde betekent, maar dat er verschillende zorgen en problemen achter schuilgaan.

2.1 Een negatieve stemming plus onmacht

In dit advies spreekt de RMO van maatschappelijk onbehagen als er sprake is van een negatieve publieke stemming in combinatie met onmacht. De negatieve publieke stemming wordt treffend beschreven door Elchardus (2008: 10-11): *‘een zich slecht voelen in de eigen samenleving en een zich slecht voelen bij de gang van zaken in die samenleving’*. Het gaat om een onbestemd gevoel dat aanwezig is in de samenleving, een negatieve sfeer in de publieke opinie. Dat onbestemde gevoel vertaalt zich in beelden als ‘het had allemaal beter kunnen zijn’, ‘het moet niet gekker worden’, en ‘ik voel mij niet langer thuis in deze samenleving’.

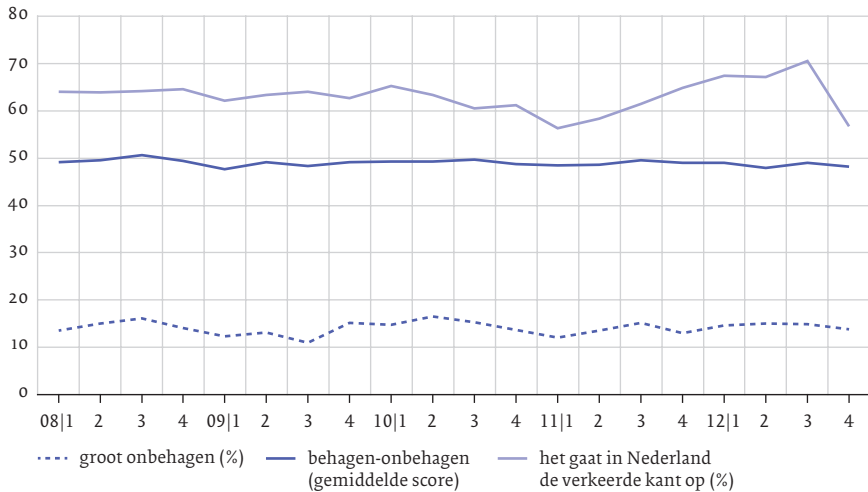
In navolging van het SCP vult de RMO de omschrijving van Elchardus aan met het kenmerk onmacht. Op basis van hun kwalitatieve interviews stellen Dekker et al. (2013) dat onmacht een centraal kenmerk is van maatschappelijk onbehagen. Mensen zijn niet alleen somber over de toekomst maar uiten ook gevoelens van onmacht, omdat zij het idee hebben dat de richting waarin de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt niet te keren is. Ze achten politici niet in staat om problemen op te lossen of houden hen juist verantwoordelijk voor de geconstateerde problemen. Ook zichzelf achten zij niet in staat om verandering te realiseren.

Dit onbehagen valt, zoals gesteld in de inleiding, niet samen met persoonlijk onbehagen, hoewel er wel relaties tussen beide vormen van onbehagen kunnen zijn. Bij persoonlijk onbehagen gaat het om oordelen over het eigen bestaan, over iemands persoonlijke visie op zijn of haar situatie en de mate waarin die (on)rechtvaardig wordt geacht. In dit advies gaat het om onbehagen over de samenleving en de politiek. Daarbij beperken we ons niet tot de publieke opinie (vgl. de achtergrondstudie van Dekker et al. 2013), maar vatten we het begrip breder op door de interactie van media, politiek en burgers in de analyse te betrekken. Maatschappelijk onbehagen wordt daardoor in dit advies meer opgevat als een stemming, een gemeenschappelijke taal waarin media berichten, politici zich uitdrukken en burgers praten over de samenleving (Dekker 2012).

Bekijken we scores van onbehagen door de tijd heen, dan blijken die redelijk stabiel. De schaalscores die Dekker et al. (2013) gebruiken, zeggen niets over het percentage mensen dat substantieel onbehagen kent, maar laten zien wat mensen door de tijd heen gemiddeld antwoorden op vragen die samen een onbehagenschaal vormen. In hun metingen voor de langere termijn loopt de schaal van 0 (= geen enkele steun voor uitspraken die op onbehagen wijzen) tot 100 (= bevestiging van alle uitspraken die op onbehagen wijzen). De scores hierop verschuiven van 54 in 1975 naar 44 in 1996, om vervolgens in 2004 te stijgen naar 57 en daarna weer te dalen tot het niveau van de jaren zeventig/tachtig van de twintigste eeuw. Bij een vergelijkbare meting voor de periode 1996-2011 is een grens getrokken om mensen met 'groot onbehagen' te onderscheiden. Gaat men uit van 8% van de bevolking in 1996, dan stijgt het percentage tot 17% in 2007 en gaat het daarna weer terug naar 12%. In de periode 2008-2011 gaat het om 23% van de lageropgeleiden en 6% van de hogeropgeleiden (Dekker et al. 2013). Naast deze schaalscores en percentages vindt in 2012 75% van de bevolking dat het met de Nederlandse samenleving de verkeerde kant op gaat. Dat is een groei van ongeveer 5% ten opzichte van de jaren daarvoor en een groei die zich ook lijkt te continueren, terwijl de verwachtingen van de economische situatie weer wat positiever worden (Dekker et al. 2012).

Figuur 2.1

De ontwikkeling van onbehagen en de perceptie dat het de verkeerde kant op gaat in Nederland,^a 2008-2012 (in procenten)

a Antwoorden 'Duidelijk de verkeerde kant' en 'Meer de verkeerde dan de goede kant' in antwoord op de vraag 'Vindt u het over het algemeen de goede of de verkeerde kant op gaan met Nederland?'

Bron: figuur 2.2 Dekker et al. (Achtergrondstudie van het scp)

2.2 Een amalgaam van gevoelens

Onbehagen is tot op zekere hoogte een wezenlijk kenmerk van samenlevingen (Giesen 2007) en is mede afhankelijk van persoonskenmerken zoals leeftijd (Elchardus en Smits 2002) en geslacht (Dekker 2012). Omdat dergelijke kenmerken niet beïnvloedbaar zijn voor politici en bestuurders, besteden we hieraan – hoe interessant ook – in dit advies geen aandacht. We kijken hier louter naar oorzaken die hun oorsprong vinden in sociale en maatschappelijke ontwikkelingen.

In maatschappelijk onbehagen komen verschillende gevoelens van onvrede, onzekerheid en onrechtvaardigheid tot uiting, die gepaard gaan met onmacht. Het is lastig precies de vinger te leggen op wat die gevoelens

inhouden en waardoor ze ontstaan. Zo stelt de Britse econoom Standing (2011) dat mensen onvrede ervaren omdat de politiek haar beloftes niet kan waarmaken en er een gebrek is aan betekenis in het leven. Maar mensen zijn ook onzeker en bezorgd over de economische toekomst, de prestatiedruk en het verdwijnen van respect in de samenleving (Elchardus 2008) en over de onrechtvaardigheid in de verdeling van kosten en baten (Elchardus en Smits 2002).

Het wegvallen of veranderen van bestaande kaders en regels die voorheen richting gaven aan ons handelen, zorgt er bovendien voor dat mensen 'stuurloos' zijn geworden. Zij vinden dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat en achten de politiek en de overheid niet in staat om het tij te keren. Zelf zien zij ook weinig mogelijkheden om de problemen collectief aan te pakken (Schothorst en Ter Berg 2011). Wat overblijft, is een gevoel van machteloosheid (Elchardus 2008; Schothorst en Ter Berg 2011; Bauman 2012).

Gevoelens van onvrede, onzekerheid en onrechtvaardigheid vinden hun oorsprong in een cocktail van verschillende ontwikkelingen in de moderne, complexer wordende maatschappij. Waar processen als individualisering, secularisering, globalisering en pluralisering eerst gevierd werden en symbool waren voor de vooruitgang, dringen zich nu ook de keerzijdes op (Beker 2003; Elchardus 2008; Meurs 2008; ROB 2011; Van der Heijden 2011).

Individualisering, bijvoorbeeld, leidde tot lossere sociale verbanden en bood veel mogelijkheden voor emancipatie. Er ontstond echter ook een paradox tussen een sterke hang naar vrijheidsbeleving en het eisen van optimale veiligheid en handhaving daarvan. In reactie op die tegenstrijdige eisen ontwikkelde de samenleving zich tot een risicomaatschappij, waarin veiligheid (en het voorkomen van het kwade) een centrale factor is geworden in het denken over en in het vormgeven van de huidige samenleving. Maatschappelijk onbehagen wordt gevoed door het onhaalbare streven naar zowel veiligheid als individuele vrijheid, de dramatische ondertoon waarmee gesproken wordt over criminaliteit en de neiging om elk mogelijk risico dicht te regelen en te voorkomen (Boutellier 2006).

Een ander voorbeeld is het ontstaan van een meritocratische samenleving. Enerzijds bood dat velen de mogelijkheid om te profiteren van het onderwijs en om hun maatschappelijke status te verbeteren; anderzijds blijft het onderwijs een allocatiefunctie hebben: het verdeelt mensen over maatschappelijke posities.

Met het verdwijnen van een standenmaatschappij is opleiding sterk bepalend geworden voor de maatschappelijke positie en verdere levensloop (RMO 2011a). Deze samenleving kent winnaars en verliezers. Echter, maatschappelijk onbehagen ontstaat in dit proces niet alleen bij de verliezers die achterblijven op de maatschappelijke ladder en zich ondergewaardeerd voelen, het ontstaat ook bij de winnaars. Mensen maken zich zorgen over het ontstaan van een nieuwe scheidslijn tussen hoger- en lageropgeleiden, en het onbehagen van de lageropgeleiden kan weer onbehagen oproepen bij anderen (Elchardus 2012; Schuyt 2012).

Gevoelens van onmacht komen ook voort uit het feit dat voor burgers sommige maatschappelijke instituties en organisaties te veel op afstand staan. Dit op afstand plaatsen gebeurde bijvoorbeeld bij maatschappelijke organisaties als scholen, welzijnsinstellingen en corporaties. Door hun focus op de overheid en verzekeraars vervreemdden maatschappelijke instellingen zich van hun achterban en legden ze de nadruk op prestatieafspraken, protocollen en financiële regels (RMO 2009). En ook de politiek vervreemde zich van veel burgers met waarden en normen die vooral afkomstig waren van een kleine groep hogeropgeleiden. Hun universalistische kijk op de wereld botste met de veranderingen die optraden in het alledaagse leven van veel mensen (Boven 2006; Elchardus 2012).

Maatschappelijk onbehagen is als het ware een negatief bijproduct van complexe en langdurige maatschappelijke ontwikkelingen die ook veel goeds (welvaart, gelijkheid, vrijheid) brachten. Waar en hoe het maatschappelijk onbehagen zich precies ontwikkelt, valt nauwelijks te zeggen. Dat hangt mede af van de maatschappelijke positie van burgers en hun (subjectieve) waarneming van die positie (Brenninkmeijer 2011).

Wat wel met zekerheid valt te stellen is dat maatschappelijk onbehagen door het amalgaam van oorsprongen een *free-floating* emotie is en daarmee ook lastig te reguleren. Het zoeken naar oplossingen voor wat ongewenste uitkomsten bleken te zijn van grote maatschappelijke ontwikkelingen – zoals het versterken van de relatie tussen maatschappelijke organisaties en hun achterban (RMO 2009) – is van belang, maar neemt niet automatisch het onbehagen weg. Het onbehagen kan zich verplaatsen naar andere voedingsbronnen en hechten aan andere problemen. Het is daarmee ook als het ware themaloos geworden: het cumuleert over maatschappelijke thema's heen. Het aanpakken van eventuele oorzaken blijft weliswaar nodig, maar zal nooit afdoende zijn.

2.3 Maatschappelijk onbehagen in de beeldvorming

Terwijl onbehagen en de oorzaken ervan lastig te duiden zijn, spreken mensen over heel concrete zaken wanneer zij hun onbehagen uiten. Dit is als volgt te verklaren.

De zorgen die de moderne ontwikkelingen met zich meebrachten, zijn reëel en brengen onbestemde gevoelens van ontheemding, onvrede, onzekerheid en onmacht met zich mee. Omdat mensen het moeilijk vinden om met onbestemde gevoelens om te gaan, projecteren zij die gevoelens op concrete situaties en ervaringen. Zo zien we dat onbehagen wordt geïllustreerd en toegelicht aan de hand van vele onderwerpen: een gebrek aan veilige speelplaatsen voor kinderen, lage verkeersveiligheid, het verdwijnen van het postkantoor of het zich niet gehoord voelen door corporaties en gemeenten (De Gruijter et al. 2010).

Dit zijn echter niet de oorzaken van onbehagen, maar eerder de voorbeelden waarmee mensen hun onbehagen illustreren. Elchardus (2008) spreekt van een symbolische verwerking van onbehagen. Door vage, onbestemde gevoelens te rationaliseren, proberen mensen er vat op te krijgen. Het valt niet te verwachten dat een aanpak van deze concrete issues (bijvoorbeeld met het openhouden van een postkantoor) het maatschappelijk onbehagen plots weg zal nemen (Dekker en Den Ridder 2011).

Door dit proces van projectie ontstaat er paradoxaal genoeg een perceptie van onbehagen die anders is dan de reële zorgen die aan het onbehagen ten grondslag liggen. De beeldvorming zal veel vaker gericht zijn op concrete zaken dan op achterliggende complexe maatschappelijke ontwikkelingen en verhoudingen. En door deze mate van concreetheid zal de suggestie ontstaan dat er (snel) oplossingen voorhanden zijn en dat deze ook door de meerderheid worden gedragen.

Naast dit proces van projectie is maatschappelijk onbehagen ook een *condensation symbol* (Edelman 1964 in Tiemeijer 2010). De publieke stemming dat de samenleving zich niet in de goede richting ontwikkelt en dat mensen zich niet bij machte voelen om deze ontwikkeling te keren, is een relatief onbepaald gevoel. In deze publieke stemming wordt een hele reeks betekenissen, ideeën en gevoelens samengevat. En juist omdat iedereen zijn eigen betekenissen kan projecteren in maatschappelijk onbehagen, is de aantrekkingskracht ervan groot. Tegelijkertijd wordt het begrip hierdoor ook krachtig: spreken in termen van onvrede en onmacht kan rekenen

op herkenning en begrip. Er zal dan ook weinig geneigdheid zijn om door te vragen: waarom voelt iemand zich precies onbehaaglijk en wat wordt er precies bedoeld als iemand zegt dat het met de samenleving de verkeerde kant op gaat?

Wanneer mensen maatschappelijk onbehagen uiten, maar oplossingen uitblijven, zal dat gevoelens van collectieve machteloosheid bevestigen. Enerzijds omdat burgers door het proces van projectie verwachten dat de politiek oplossingen snel realiseert, anderzijds doordat zij het door het proces van condensatie evident vinden dat er wat mis is met de samenleving. Zo wordt het gevoel van maatschappelijk onbehagen versterkt en lijden we, zo stellen Dekker en Den Ridder (2011), onder onze eigen clichés.

2.4 Onder de oppervlakte

Dat achter de term maatschappelijk onbehagen een grote diversiteit aan zorgen over de samenleving schuilgaat en dat deze zorgen soms zelfs tegenstrijdig zijn, laat de achtergrondstudie van het scp overtuigend zien. Dekker et al. (2013) schetsen vier discoursen die allemaal onder de noemer maatschappelijk onbehagen vallen, maar die inhoudelijk sterk van elkaar verschillen.

'Mensen met een links-conservatief discours bekritisieren de toenemende bezuinigingen, ongelijkheid en armoede in Nederland in combinatie met de economische solidariteit met andere landen. Het geldt dat naar buitenlandse bestemmingen gaat (de EU of ontwikkelingssamenwerking) kan beter besteed worden om de inkomenskloof in eigen land te dichten of de lagere inkomens fatsoenlijke zorg te bieden, zo luidt hun protest. Opvallend in dit discours is verder dat de elite verantwoordelijk wordt gehouden voor de benoemde problemen.

Anderen delen deze algemene afkeer van de elite, maar verschillen echter van mening als het aankomt op de vraag waar deze problematiek door is ontstaan. Waar links-conservatieven vooral achteruitgang zien vanwege transformaties en beleid op sociaaleconomisch gebied, is het onbehagen van vertegenwoordigers van het nativistische discours, zoals de naam al doet vermoeden, vooral gericht op een sociaal-culturele kwestie: de multiculturele samenleving. Er komen te veel migran-

ten naar Nederland, is hun klacht, en dit leidt tot culturele diversiteit, meer moskeeën, vrouwen in boerka's, toenemende criminaliteit en andere soorten overlast.

Weer anderen richten hun pijlen vooral op andere onderwerpen, en geven hiervan ook andere groepen dan de elite de schuld. In het traditioneel-conservatieve discours staat de verhuftering, individualisering, het toegenomen gebrek aan respect en het verval van normen en waarden centraal. Vroeger, stellen ze, ging men in Nederland een stuk netter met elkaar om. Vandaag de dag is dit voorbij. Iedereen kiest voor zichzelf en hierdoor ontstaat een verziekte sfeer. Men durft soms de straat niet eens meer op.

Er zijn ook mensen die zich juist afzetten tegen de sfeer die in Nederland ontstaan is doordat de andere discoursen van onbehagen, en dan vooral het nativisme, prominent zijn geworden. Dit discours kan gekenmerkt worden als progressief-elitair. Volgens dat discours zijn de oppervlakkigheid en het populisme in de samenleving toegenomen. Dit houdt in dat populaire media een te prominente rol spelen in de samenleving en dat de kunsten, het milieu en ontwikkelingssamenwerking onder druk komen te staan. Bovendien leidt het tot een toenemende haat tegen buitenlanders.' (Dekker et al. 2013: 95-100)

Deze beschrijvingen maken duidelijk dat er diverse oorzaken en onderwerpen van onbehagen bestaan en dat de verschillende soorten onbehagen elkaar beïnvloeden en kunnen versterken. Het onbehagen in het nativistische discours veroorzaakt bijvoorbeeld weer onbehagen in het progressief-elitaire discours. Zo kan het onbehagen van de één het onbehagen van de ander aanwakkeren, zowel doordat we ons in elkaar herkennen als doordat we elkaars tegenpolen zijn (zie ook Hendriks et al. 2012). De waardepolarisatie die dan ontstaat, kan op haar beurt weer nieuw onbehagen oproepen.

Daar komt bij dat er door de tijd heen verschuivingen plaatsvinden tussen de verschillende discoursen. In 2011 zijn de eerste twee discoursen nog prominent, maar maakt het traditioneel conservatisme plaats voor een meer progressief-elitair onbehagen. Dekker et al. (2013) verklaren dit door de mate van politisering van onderwerpen en de aandacht die media schenken aan thema's.

Onder de oppervlakte van uitingen van onbehagen gaan dus diversiteit en tegenstrijdigheid schuil. Die diversiteit is niet altijd zichtbaar, allereerst door de genoemde processen van projectie en kristallisatie, maar ook door

manier waarop mensen naar hun mening wordt gevraagd. Burgers die – op een eigenlijk voorspelbare manier – uiting geven aan hun onbehagen, blijken bij doorvragen een genuanceerder antwoord te formuleren dan wanneer ze oppervlakkige en clichématige vragen voorgelegd krijgen (Helsloot et al. 2012). Als mensen in discussiegroepen samenkomen, zullen zij hun oordeel doorgaans nuanceren en soms zelfs eerdere gevolgtrekkingen herzien (Dekker en Den Ridder 2011), zeker wanneer ze over meer informatie beschikken (Helsloot et al. 2012). Opvallend is ook dat mensen bij snelle antwoorden dikwijls redeneren vanuit het eigen belang, terwijl zij in discussies en dialogen waarin wordt doorgevraagd, standpunten gaan innemen die rekening houden met bijvoorbeeld financiering, de opvattingen van anderen en de noodzaak om keuzes te maken (Helsloot et al. 2012). Achter het emotioneel geuite onbehagen liggen dus rationele overwegingen die pas na doorvragen zichtbaar worden. De vraag is natuurlijk wel in hoeverre de discussiesetting die hier door de wetenschap wordt gecreëerd, zich ook in het alledaagse leven voordoet.

2.5 Het negatieve perspectief gedraaid

Naast doorvragen is ook het draaien van het perspectief op onbehagen mogelijk. Doorgaans wordt onbehagen gezien als een negatief fenomeen: men uit immers zorgen en onvrede. Maar tegenover deze negatieve duiding is een meer optimistische visie mogelijk. Maatschappelijk onbehagen kan ook worden gezien als het resultaat van een gestegen ambitieniveau. De feiten laten zien dat het op veel gebieden wel degelijk de goede kant op gaat. Zo is het geweld in de westerse wereld de afgelopen eeuw afgenomen. Dat dit niet per se heeft geleid tot meer gevoelens van veiligheid kan ook worden opgevat als een teken dat de ambities of verwachtingen van een veilige samenleving zijn gestegen (vgl. Pinker 2011). Ook op wachtlijsten in de zorg lijkt een dergelijke verklaring van toepassing. In 2002 constateerden Timmermans et al. (2002: 323) dat er tien jaar eerder ook al substantiële wachtlijsten waren, maar dat die wachtlijsten pas in de laatste jaren van de twintigste eeuw tot onrust en problemen leidden. Voor die gegroeide aandacht zijn verschillende verklaringen te geven. Een ervan is dat burgers bij sterke toename van de private rijkdom de publieke schaarste minder acceptabel vinden, zeker als het gaat om iets dat ze als het belangrijkste in het

leven beschouwen: de gezondheid. 'We accepteren het eenvoudig minder dat sommige zaken nog niet goed geregeld zijn,' stellen de auteurs.

Gestegen ambitie en hoge verwachtingen kunnen misschien worden uitgelegd als onrealistisch, maar laten in elk geval zien dat onbehagen samen kan gaan met toekomstbeelden en idealen. Het illustreert dat burgers iets willen. En in dat willen ligt een sleutel om gevoelens van onmacht te doorbreken. Onbehagen wordt vaak gezien als een negatieve en bijna conservatieve opinie: vroeger was het beter, het zal alleen maar slechter worden. En op zich is het niet vreemd dat mensen hun onbehagen uiten door naar het verleden te kijken. In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven stellen Den Ridder en Dekker (2010) dat een van de drie meest gehoorde opmerkingen is dat vroeger alles beter was: toen werden kinderen nog goed opgevoed en hadden mensen respect voor elkaar. Maar mensen die uiting geven aan een verlangen naar het verleden willen vaak helemaal niet terug. Ze geven indirect aan dat zij zich zorgen maken over de toekomst. In het verlangen naar het verleden ligt een visie op de toekomst (vgl. Giesen 2007).

Borgman et al. (2012: 519) formuleren dit perspectief als volgt in het laatste hoofdstuk van het boek *De Lage Landen en het hogere*:

'Dit boek is ontstaan uit een gevoel van onbehagen. Het verhaal dat wij elkaar in Nederland vertellen over wie wij zijn en wat de staat is van ons samenleven, leek niet te kloppen met wat er werkelijk aan de hand is. Wie de kranten leest en de nieuws- en discussieprogramma's op radio of televisie volgt, krijgt gemakkelijk de indruk dat de samenleving op het punt staat uit elkaar te vallen. [...]. Maar wie nauwkeuriger probeert te luisteren naar wat mensen zeggen over datgene wat hen bezighoudt, over wat ze hopen en wat ze vrezen, hoort toch iets anders. Zij blijken belang te hechten aan gemeenschapszin en zich zorgen te maken over de kwaliteit van de publieke ruimte. Zij voelen zich verbonden met hun omgeving en met elkaar. Zij geven te kennen dat ze graag zouden leven in en bijdragen aan een zinvol verband. Zij doen dat vaak door te klagen over allerlei ontwikkelingen en ze laten zich dan verbitterd of verontwaardigd uit over wat er in de samenleving gaande is, soms zelfs op hoge toon. Dat kan tot problemen leiden, omdat het voor anderen en voor henzelf weinig inspirerend is. Het kan het gevoel van onbehagen zelfs versterken. Maar het getuigt zeker niet van onverschilligheid.'

Kennelijk zit achter het onbehagen veel meer, namelijk idealen en ambities. Maar dan moeten mensen wel geholpen worden deze toekomstperspectie-

ven tot uitdrukking te brengen. Want in de idealen die zij nu uiten is, zoals ook de auteurs van *De Lage landen en het hogere* stellen, een zekere verlegenheid zichtbaar. Dekker et al. (2013) constateren dat positieve toekomstbeelden vaak bijna letterlijke omkeringen zijn van de zaken waarover men niet tevreden is. Als mensen somber zijn over de toekomst vanwege de bezuinigingen in de zorg of vanwege de instroom van immigranten, dan is het antwoord op de vraag hoe Nederland er dan uit zou moeten zien vaak letterlijk het tegenovergestelde van het eerder genoemde probleem: 'goede zorg, meer handen aan het bed' of 'minder buitenlanders'. Mensen hebben op zich wel een beeld bij hun wensen, maar het lijkt ze gemakkelijker af te gaan om op te schrijven wat er slecht gaat dan wat er beter moet.

De opgave lijkt dus om negatieve constatering te vertalen naar en te verbinden met positieve toekomstvisies. Positieve toekomstbeelden kunnen mensen een gevoel van controle en beheersing geven. Voor een deel stoelen die gevoelens op reële mogelijkheden, maar ook als ze bij wijze van spreken illusionair zijn, hebben ze alsnog een functie. Er ontstaat namelijk een beeld dat het tij te keren is (Giesen 2007; Frijda en Frijda 2012), en dat beeld zet mensen aan tot gedrag dat gericht is op het realiseren van de toekomstverwachting (Tellegen 2007; Van der Vorst 2009).

2.6 Conclusie

Maatschappelijk onbehagen staat in dit advies voor een negatieve stemming in de samenleving die samengaat met gevoelens van onmacht. Het vindt zijn oorsprong in een waaier aan maatschappelijke processen, zoals individualisering, meritocratisering en globalisering. Lange tijd was er vooral oog voor de positieve kant van deze ontwikkelingen, maar inmiddels worden ook de keerzijdes zichtbaar. Maar onbehagen is zeker niet een-op-een een gevolg van deze ontwikkelingen. Het wegnemen van de oorzaken (voor zover dat al mogelijk is) zal het onbehagen niet vanzelf doen verdwijnen. Daarvoor is het te onbestemd en te verbonden met een waaier aan thema's en motivaties. Achter maatschappelijk onbehagen ligt een grote diversiteit aan – soms tegenstrijdige – beweegredenen, argumenten en visies. Hierdoor kan het onbehagen van de één het onbehagen van de ander aanwakkeren, soms omdat mensen zich in elkaar herkennen, soms omdat ze juist elkaars tegenpolen zijn.

Maatschappelijk onbehagen laat zich vanwege zijn themaloosheid en diversiteit lastig reguleren. Het verplaatst zich gemakkelijk van het ene naar het andere thema en vertoont daarmee een soort waterbedeffect. Dit maakt het niet minder belangrijk om te werken aan het wegnemen van eventuele oorzaken, maar dat zal nooit afdoende zijn. Voor de mensen die gevoelens van onbehagen uiten is deze dynamische ongrijpbaarheid overigens nauwelijks voorstelbaar. In hun ogen is hun onbehagen helemaal niet themaloos, maar verbonden met heel concrete issues, waarvan het maar moeilijk voorstelbaar is dat ze niet oplosbaar zijn. In de beeldvorming kent het onbehagen dan ook een schijnbare eensgezindheid.

In uitingen van onbehagen klinken ook idealen door. Iemand die onbehagen toont, accepteert in feite niet dat de prestaties niet aan de verwachtingen voldoen. Zowel de werkelijke zorgen en problemen als deze idealen dreigen te midden van alle uitingen van onbehagen uit het zicht te verdwijnen. Ze blijven onder de oppervlakte en bereiken niet de bovenstroom. In het volgende hoofdstuk staat de vraag centraal welk mechanisme daarachter schuilgaat.

3

Onbehagen op het opinieplein

Waarom is onbehagen in de bovenstroom van het maatschappelijk debat gekomen? In dit hoofdstuk staan we stil bij de mogelijkheden in een samenleving om met onbehagen om te gaan, om er stem aan te geven. Die mogelijkheden zijn de laatste decennia nogal veranderd. Aan de ene kant zijn oude 'kanalen' weggevallen; aan de andere kant is er met het internet een nieuw kanaal bijgekomen en heeft het aantal opiniepeilingen een grote vlucht genomen. Wat doet dit met een verschijnsel als maatschappelijk onbehagen?

3.1 Het wegvallen van oude kanalen

De aandacht in de politiek voor maatschappelijk onbehagen is sinds de jaren negentig gegroeid. Ook voor die tijd was er onbehagen, maar er werd anders mee omgegaan dan tegenwoordig. Voorheen kanaliseerde de kerk, de politiek en het maatschappelijk middenveld het onbehagen en drukte er hun stempel op. Enerzijds bleef er onbehagen onbesproken en had de achterban te berusten in zijn lot. Anderzijds werd onbehagen in deze structuur ook aangegrepen voor verandering en omgezet in collectieve actie. Deze kanalen zetten mensen in beweging, zorgden ervoor dat ze vanuit hun onvrede een bijdrage gingen leveren aan het verbeteren van bestaande situaties.

Die verschillende functies zijn om uiteenlopende redenen afgezwakt en soms verdwenen. Zo is maatschappelijk onbehagen meer geïndividualiseerd geraakt. De onderliggende maatschappijvisies en bronnen van onvrede zijn meer divers en gefragmentariseerd dan voorheen (Giesen 2007). Mensen delen misschien wel het onbehagen, maar de daarmee gepaard gaande emoties lenen zich minder voor collectieve actie dan voorheen (Koenis 2012).

Van den Brink (2012) constateert dat door de secularisatie de taal waarin veel generaties hun geestelijke waarden en idealen hebben verwoord, in korte tijd haar publieke geloofwaardigheid heeft verloren. Mensen koesteren een kritische of sceptische visie op dergelijke taal, en voor zover ze de taal nog wel gebruiken, beschouwen ze dat als een individuele aangelegenheid.

Ook laten mensen zich minder leiden door coherente, allesomvattende toekomstbeelden. De aanhang van politieke partijen is minder gebonden, en dat geldt nog sterker voor de kerken. Hoewel er rijkelijk wordt betoogd dat politieke partijen hun ideologische veren hebben verloren – of ontkenen (Schinkel 2012) – en daarmee hun achterban tot onvrede stemmen (zie bv. Beker 2003; Giesen 2007; Van Rossem 2010; Judt 2011), lijkt de vraag gerechtvaardigd of die achterban nog zit te wachten op dergelijke toekomstbeelden. Ze werden immers ook lange tijd als zwaar en belastend ervaren (Hurenkamp en Tonkens 2011).

Van oudsher had, naast kerk en politiek, ook het maatschappelijk middenveld een rol bij het kanaliseren van onbehagen. Die organisaties behartigen belangen tegenover overheden en nemen een standpunt in bij politieke controverses (Dekker en De Hart 1999). Bij veel van deze organisaties gold en geldt de organisatie of de groep als primair; de persoon komt op de tweede plaats. Maar dergelijke hiërarchische en bureaucratische organisatiestructuren wringen met de huidige tijd (De Hart 2005). Mensen laten zich steeds sterker leiden door pragmatische argumenten. Vrijwilligerswerk verrichten, lid worden van de vakbond of deelnemen aan een protest: het moet passen binnen de eigen agenda en ruimte laten voor keuzevrijheid (Hustinx en Meijs 2011).

Met het afnemen van de centrale positie van kerk, politiek en maatschappelijk middenveld verminderde de controle die maatschappelijke en culturele elites hadden over maatschappelijke emoties. Er is geen *his master's voice* meer (De Hart 2005) en de culturele elite is in zekere zin van haar voetstuk gehaald (Koenis 2012). Het ongeremd uiten van emoties in de publieke ruimte is toegenomen, wat vaak gebeurt op onconventionele wijze. De grote toename van nieuwe kanalen waarlangs maatschappelijk onbehagen kan worden geuit (denk aan internet en social media) heeft daar zeker aan bijgedragen. De ruimte om er een individuele draai aan te geven is onmiskenbaar gegroeid (De Hart 2005).

Voor politici en overheden, zo bleek in het RMO-*preadvies De nieuwe regels van het spel*, is het lastig om zich goed te verhouden tot deze uitingen. Hoe kunnen zij inspelen op de talloze kleine en grote online discussies die plotseling als een veenbrand oplaaien en een publieke kwestie creëren van nationaal of zelfs internationaal niveau? De overheid organiseert vooralsnog haar eigen discussies en neemt weinig deel aan allerlei online debatten (RMO 2011b). Maar er is meer aan de hand. Niet alleen de manieren waarop onbehagen wordt geuit zijn veranderd, ook is de wijze waarop onbehagen in zeggenschap wordt omgezet aan verandering onderhevig.

Mensen hebben de behoefte om maatschappelijk onbehagen om te zetten in collectieve actie en zodoende doelen te bereiken. De collectief ervaren en theateraal vormgegeven emotie (geschoktheid, angst, verdriet, ergernis of opgetogenheid) die zichtbaar is in bijvoorbeeld stille marsen en begrafenissen van bekende personen als Pim Fortuyn en André Hazes, is mede uiting van wat Koenis een aantal jaar daarvoor 'het verlangen naar gemeenschap' noemde (Koenis 1997). Het is een compensatie voor de ervaren teloorgang aan sociale cohesie in de hedendaagse samenleving. De media spelen daarbij ontegenzeggelijk een belangrijke rol, zowel bij de registratie van als de regie over de emoties (De Hart 2005).

De manier waarop mensen hun onbehagen omzetten in collectieve actie en het effect dat zij daarmee bereiken, is aan het veranderen. Rosanvallon (2008; 183-184) wijst op het ontstaan van een zogeheten *contrademocratie* waarin uitingen van onbehagen minder een uitdrukking van het lidmaatschap van een collectief verband zijn en meer een reactief en negatief reageren op een situatie die tot onvrede stemt. De sociologische verklaring voor de opkomst van deze negatieve democratie, aldus Rosanvallon, is dat het relatief gemakkelijker is om meerderheden te vormen die ergens tegen zijn dan meerderheden te formeren die ergens voor zijn. Dergelijke negatieve meerderheden kunnen de diversiteit aan opinies namelijk gemakkelijker negeren. Ze vormen zich niet op basis van een duurzaam collectief gedragen ideaal, maar op basis van de intensiteit van een collectieve negatieve reactie die vaker incidenteel gevormd wordt. Hoewel de vorming van dergelijke meerderheden een *ventielfunctie* heeft, neemt die de oorzaak van de druk niet weg. Het gevolg is dat elke keer nadat het ventiel geopend is geweest, de druk zich opnieuw begint op te bouwen en er gevoelens van teleurstelling en onmacht ontstaan.

Het maatschappelijk onbehagen is zich al met al op een andere manier gaan manifesteren. Terwijl oude kanalen hun functie verloren, groeide tegelijkertijd het aantal nieuwe kanalen waarlangs maatschappelijk onbehagen kan worden geuit. Deze nieuwe kanalen functioneren anders dan de oude. In de oude kanalen werd weliswaar veel gedempt en van bovenaf beslist en opgelegd, maar het waren ook kanalen waarlangs maatschappelijk onbehagen werd omgezet in maatschappelijke energie waarmee problemen in gezamenlijkheid werden opgelost. Nu wordt het maatschappelijk onbehagen meer vrijelijk geuit, maar blijkt het lastig om het onbehagen te transformeren tot productieve collectieve actie. Enerzijds omdat er een zekere handelingsverlegenheid bestaat ten opzichte van de geventileerde meningen, anderzijds omdat in collectieve acties een confrontatie van meningen uitblijft. Zo is er een soort opinieplein ontstaan waarop iedereen zijn of haar onbehagen kan uiten, maar waar het geuite onbehagen niet wordt omgezet in zeggenschap.

3.2 Het ontstaan van een opinieplein

In 2003 schreef de RMO het advies *Medialogica*, waarin hij de driehoeksverhouding beschreef tussen burgers, media en overheid/politiek. De Raad trok de conclusie dat de publieke agenda weliswaar nog steeds door politici bepaald werd (en niet, zoals vaak gesuggereerd, door de media), maar dat het wel de media zijn die het decor opbouwen waarbinnen politici hun rol kunnen spelen. Om die reden werd er gesproken over *medialogica*: het publieke debat wordt steeds meer bepaald door de mogelijkheden én begrenzings van het medium en dan vooral de televisie.

Sinds het verschijnen van dit advies is de relatie tussen media, politiek en burger veranderd, niet in de laatste plaats door de opkomst van nieuwe media (RMO 2011b). De toeschouwerdemocratie is sterker geworden. Behalve dat omvangrijke electorale verschuivingen nog aldoor zichtbaar zijn (Van Praag et al. 2010), programma's van politieke partijen voor stemgedrag aan belang hebben ingeboet en de uitstraling en de stijl van toonaangevende politici juist aan invloed wonnen (Pels en Te Velde 2000), zijn ook de normatieve verwachtingen over politici de afgelopen tien jaar sterk veranderd. Mensen verwachten vooral dat politici 'zichzelf zijn' en afstand

nemen van de formele rolverwachtingen die aan het beklede politieke ambt kleven (Houtman et al. 2012).

Politici en bestuurders zijn zich bewust van deze veranderde en volatiele relatie met hun achterban, en daarom zijn beeldvorming, framing en metaforen voor hen belangrijk geworden (De Beus 2011). Het zijn voor hen geen bijzaken van beleidsontwikkeling meer (Van der Steen et al. 2010), wat zich onder meer uit in het stijgende aantal voorlichters en communicatiemedewerkers bij politieke partijen en overheid (Van Praag et al. 2010). Deze ontwikkeling is overigens ook zichtbaar bij publieke organisaties die op enige afstand staan van de rijksoverheid (Schillemans 2010). Voorlichters en communicatiemedewerkers ontwikkelen strategieën voor nieuwsmanagement. Ze zoeken gewenste publiciteit en proberen ongewenste publiciteit te vermijden. Er wordt zorgvuldig nagedacht over timing en framing van de boodschap, en intensief contact met redacties en individuele journalisten is onontbeerlijk (Adriaanse en Van Praag 2010).

De veranderingen drukken vooral hun stempel op wat wel de symbolische politieke agenda wordt genoemd (Vliegthart 2012). Het aantal Kamervragen naar aanleiding van mediaberichten neemt fors toe. Ongeveer 70% van de Kamervragen is direct gebaseerd op mediaberichten, vooral in de geschreven pers. In 2010 was bijna 12% van deze vragen gebaseerd op berichten in *De Telegraaf* ten opzichte van 6% eind jaren negentig (Vliegthart 2012). Het stellen van dergelijke Kamervragen is een manier voor partijen en politici om te laten zien welke onderwerpen zij belangrijk vinden en hoe zij over die onderwerpen denken.

Door het versterken van hun nieuwsmanagement hebben politici een deel van de macht over mediaberichtgeving naar zich toegetrokken. Dit nieuwsmanagement heeft als onbedoeld effect dat journalisten wantrouwer tegenover politici en overheidsberichtgeving zijn komen te staan. Zo groeit hun angst om voor politieke doelstellingen te worden gebruikt (Van Praag et al. 2010). Mede daarom is de belangstelling van journalisten voor de wijze waarop politici en bestuurders het politieke spel spelen en wie daarin succesvol is en wie niet, toegenomen. Onderdeel van de *horse race* is peilen wie er volgens het publiek wint. Winst- en verliescijfers in opiniepeilingen kunnen rekenen op een plaats in het centrum van de belangstelling en media presenteren onderwerpen met behulp van conflictueuze en winner-loserachtige frames (Van Praag et al. 2010).

De aandacht voor opiniepeilingen in de media nam ook toe omdat zij sinds 2002 huiverig zijn geworden om het contact met de lezer of kijker te verliezen (Vliegthart 2012). Net als politici hebben zij behoefte om recht te doen aan wat mensen ‘in de straat vinden’. Om een indicatie te geven van de gegroeide aandacht voor opiniepeilingen in de media: in de drie maanden voor de verkiezingen van 1998 verschenen in *NRC Handelsblad*, het *AD*, *Trouw* en *de Volkskrant* 626 artikelen waarin over (opinie)peilingen werd gerapporteerd. In 2006 is dit aantal gestegen tot 1058 (Vliegthart 2012: 71). Niet alleen stijgt het aantal peilingberichten in het nieuws, ook werken nieuwsorganisaties nauwer samen met peilingbureaus om regelmatig (soms zelfs dagelijks) peilingen te organiseren (Sonck 2007).

Vergeleken met de situatie in 2003, toen het RMO-advies *Medialogica* verscheen, zijn opiniepeilingen meer centraal komen te staan in de interactie tussen politici, burgers en media. Voor zowel politici als media zijn opiniepeilingen een belangrijk instrument om inzicht te verwerven in wat er leeft onder burgers. Het is ook een centraal instrument geworden in hun onderlinge relatie: via de kennis die wordt verworven met peilingen wordt hun onderlinge strategische interactie mede vormgegeven.

De betekenis van opiniepeilingen voor burgers nam in diezelfde periode ook andere vormen en omvangrijkere proporties aan. De veranderingen in de structuur van het medialandschap van de afgelopen jaren creëerden de mogelijkheid en noodzakelijkheid om de publieke opinie serieuzere aandacht te geven. Geluiden uit de samenleving vinden door gegroeide fragmentatie van het medialandschap (de opkomst van internet en gratis kranten) en door de toegenomen platformfunctie bij traditionele media gemakkelijker hun weg naar de publiciteit (Adriaansen en Van Praag 2010). Ook mensen in de samenleving tonen interesse in de publieke opinie. Ze nemen graag kennis van de mening van anderen en starten en vullen vele pleinen waarop meningen kunnen worden geventileerd (Dixhoorn 2006).

Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat meer informatie wordt gegenereerd, gepubliceerd en tot zelfstandig nieuwsfeit gemaakt. Die informatie draait in belangrijke mate rondom de publieke stemming. In de jaren 1990 flakkerde er bezorgdheid op over de relatie tussen politiek en burgers en groeide de aandacht voor de publieke opinie. Sinds de opkomst van Pim Fortuyn in 2002 staat de publieke stemming in het centrum van de aandacht. Bij nagenoeg elk maatschappelijk onderwerp komt de burger aan het woord in straatinterviews, talkshows of opiniepeilingen. En

de opbrengst daarvan ontlokt weer reacties aan politici, commentatoren, deskundigen, bellers of andere geïnterviewden. Er draait een carrousel van meningen en het opinieonderzoek is een belangrijke bedrijfstak geworden (Dixhoorn 2006).

3.3 Berichtgeving en onbehagen, een complexe relatie

Wat doet die veranderde en met opiniepeilers uitgebreide relatie tussen burgers, media en politici met het fenomeen maatschappelijk onbehagen? Daarover verschillen de meningen en is er nog veel onduidelijkheid.

Zo kan de veranderde relatie tussen politici, media en burgers gevolgen hebben voor het nieuws waarvan mensen kennisnemen en waarop politici reageren. Op zich is het politieke nieuws nog steeds redelijk inhoudelijk en is de *hoeveelheid* aandacht voor conflicten de afgelopen jaren stabiel gebleven. Maar de conflicten die aandacht krijgen, worden wel scherper neergezet. Media zijn zich ook cynischer gaan uitlaten over politiek en politici. Journalisten weiden lang uit over strategische overwegingen van politici en benadrukken dat hun gedrag grotendeels gedreven wordt door de wens tot winnen (Vliegthart 2012).

Vooralsnog is er geen eenduidig verband tussen negatievere berichtgeving en maatschappelijk onbehagen. Positief nieuws lijkt wel van positieve invloed te zijn op de publieke opinie, maar andersom is er nauwelijks empirische bewijsvoering (Strömback en Shehata 2010). Van een zogeheten cynismespiraal (Cappella en Hall Jamieson 1997) is dan ook weinig bewijs gevonden. Dat positief nieuws wel invloed heeft, komt mogelijk doordat negatief nieuws de norm is: positief nieuws wordt er eerder uitgepikt (Vliegthart et al. 2008).

Als er al sprake is van een relevante invloed van media op het onbehagen van mensen, dan verloopt deze vooral via processen van *agendasetting* en *framing*. Dat betekent dat media niet zozeer bepalen *wat* mensen denken, maar *waarover* mensen denken (*agendasetting*) en *hoe* ze daarover denken. De vraag is echter of dat nieuw en problematisch is.

De veranderde relatie tussen politici, media en burgers kan ook gevolgen hebben voor de politiek en de uitspraken die politici doen, en kan via die weg van invloed zijn op onbehagen. Afgelopen decennium zijn alle politieke partijen in hun standpunten (in meer of mindere mate) naar rechts

opgeschoven (Aaldering 2011). Deze inhoudelijke veranderingen gingen vaak gepaard met een discours waarin politici zelf zich afzetten tegen bestaande politieke praktijken (Koole 2006; Hendriks en Bovens 2008). Dat kan met zorg worden bezien, omdat dergelijk cynisme onder politici over hun eigen beroep misschien het politiek wantrouwen onder burgers voedt (Hay 2007). Maar ook een optimistischer uitleg is mogelijk. De politieke verschuivingen in inhoud en discours kunnen immers ook betekenen dat bestaande of veranderde opvattingen onder de bevolking nu beter gerepresenteerd worden en dat het gehanteerde politieke frame aansprekend is voor de achterban (Aaldering 2011; Fennema 2012).

Tot slot nemen burgers via opiniepeilingen kennis van wat medeburgers vinden van maatschappelijke thema's. De vraag is wel gesteld of mensen met een minderheidsstandpunt nog durven uitkomen voor hun mening als zij weten dat zij afwijken van de heersende norm. Ofwel, zullen mensen onbehagen uiten omdat anderen dat doen terwijl zijzelf eigenlijk een andere mening zijn toegedaan? Die vraag is wederom niet met stelligheid beantwoord. Voor de zwijspiraal van Noelle-Neuman (1993), waarin dit proces werd getheoretiseerd, is geen eenduidig bewijs gevonden. De vele studies naar deze zwijspiraal komen tot tegenstrijdige resultaten. Glynn et al. (1997) vinden in een meta-analyse van meer dan twintig empirische studies een beperkt significant effect.

In het algemeen wordt aangenomen dat de presentatie van opiniepeilingen in de media wel enige invloed uitoefent op de opinievorming van mensen, maar dat de precieze relatie complex is. Ook elementen als persoonlijkheidskenmerken, de netwerken waartoe men behoort en het onderwerp dat wordt bediscussieerd spelen een rol in de manier waarop media opinies beïnvloeden (zie voor een bondige bespreking Scheufele en Moy 2000, en voor een onderzoek in de Nederlandse context Adriaansen en Van Praag 2010).

Op basis van de bestaande wetenschappelijk inzichten is niet met stelligheid een van de spelers, politici, media of opiniepeilers aan te wijzen als de actor die maatschappelijk onbehagen voedt. Daarvoor bestaat er te veel onduidelijkheid. Elke speler kan een positieve, maar ook een negatieve invloed hebben en het zou ook zo kunnen zijn dat de ene speler de invloed van de andere speler versterkt of juist tenietdoet. De enige stellige uitspraak die valt te doen, is dat de relatie tussen burgers, politici, media en opiniepeilers complex en circulair is.

3.4 De publieke opinie als eensgezinde uitkomst van het debat

Nog ongeacht de vraag hoe de relatie precies werkt, blijft de vraag relevant of maatschappelijk onbehagen binnen deze circulaire relatie als oppervlakkige beeldvorming en construct domineert of dat in de interactie tussen politici, burgers en opiniepeilers ook allerlei reële zorgen, problemen en zelfs toekomstidealen boven tafel komen.

We hebben laten zien dat burgers, politici en bestuurders meer aandacht hebben gekregen voor de zorgen en onvrede onder de bevolking en dat opiniepeilingen een belangrijk instrument zijn geworden om zicht op die onvrede te krijgen. In peilingen, maar ook in andere typen onderzoek naar 'wat burgers vinden en willen', klinkt de stem van de bevolking echter nooit vrijuit (Dixhoorn 2006). De publieke opinie wordt gemedieerd door het type vragen dat is gesteld, door de antwoordcategorieën die worden gehanteerd, door de omvang en de totstandkoming van een steekproef, door de manier waarop resultaten worden gepresenteerd en overgenomen in de media, enzovoort. Zouden er andere vragen zijn gesteld, dan zou de publieke opinie anders hebben geklonken.

Vanwege dit gegeven is de kwaliteit van opiniepeilingen belangrijk, en daarover is veel te doen geweest rondom de verkiezingen van 2012. Zonder inhoudelijk op deze discussie in te gaan, kan worden gesteld dat deze discussie ook van belang is bij het thema onbehagen en voor de vraag die we hier hebben opgeworpen: worden in de circulaire relatie tussen burgers, politici, media en opiniepeilers de zorgen achter onbehagen zichtbaar of blijft de beeldvorming oppervlakkig met als risico dat onbehagen een veelgebezigd begrip blijft zonder dat we precies weten waarom?

Tiemeijer (2008; 2010) oordeelt in deze discussie negatief. In zijn onderzoek vindt hij dat vraagstellingen in opiniepeilingen dusdanig weinig precies geformuleerd zijn dat het antwoord van mensen weinigzeggend is. Wat bedoelen mensen als zij het eens zijn met een stelling als: 'De overheid functioneert in het algemeen naar behoren.' Oordelen zij over de landelijke overheid of de regionale overheid? En welke maatstaven hanteren zij om te stellen dat de overheid al dan niet naar behoren functioneert? Ook wijst Tiemeijer erop dat mensen dikwijls geen mening hebben over het thema waarover zij worden bevraagd. Alleen doordat hun naar hun mening gevraagd wordt, uiten zij een (niet op informatie gefundeerde) mening. En doordat mensen telkens eenzelfde set vragen krijgen voorgelegd,

construeren de onderzoekers naar Tiemeijers mening ten onrechte een eensgezindheid.

Alexander (2006) wijst aan de andere kant op het belang van kwalitatief goede opiniepeilingen met random steekproeven. Die moeten het probleem ondervangen dat er aan de steekproef ook mensen deelnemen die hun mening ter plekke vormen omdat hun er nu eenmaal naar gevraagd wordt. Dat opiniepeilingen het onbehagen construeren beschouwt hij niet als probleem. Door in opiniepeilingen thema's uit te vergroten en te focussen op wat er misgaat, zijn opiniepeilers evenals de media voor politici een lastige bondgenoot. Alexander (2006) beziet opiniepeilingen niet alleen als middel om zicht te verwerven op de publieke opinie, maar ook als instrument voor burgers om invloed uit te oefenen op de politiek (vgl. Holsteyn en Irwin 2006). Zijn uitgangspunt is dat opiniepeilingen niet de uitkomst behoren te tonen van een politiek debat, maar dat ze aan het begin staan van een reflectieproces dat pas daarna tot stand komt. Deze veronderstelling vraagt om een andere manier van omgaan met de uitkomsten van peilingen: niet alleen vluchtig peilen naar losstaande meningen, maar deze aanvullen met een nadere bevraging van motivaties, alternatieven en toekomstbeelden.

Voldoet het huidige opinieplein daaraan? Een belangrijk kenmerk van het huidige opinieplein is juist dat opiniepeilingen gezien worden als het resultaat van een debat (Bovens en Wille 2008) en niet als de start. Het maatschappelijk *proces* van meningsvorming krijgt minder aandacht, doordat de nadruk telkens ligt op de uitkomst van dat proces op een bepaald moment (Dixhoorn 2006). Het is niet de gewoonte om mensen te bevragen over de uitkomsten van opiniepeilingen en op basis daarvan een politiek debat te voeren. Bij burgers is er sowieso sprake van een zeker ongeduld, omdat de uitkomsten van peilingen niet direct hun weerslag hebben op het politieke proces.

Een verklarende factor voor deze focus op de uitkomst is dat opiniepeilingen omgeven zijn met het aura dat ze de stem van *het volk* vertolken. In publicaties in de massamedia bestaat de neiging om de bevolking met één stem te laten spreken, namelijk de stem van de meerderheid (Dixhoorn 2006). Als 'maar liefst 75%' van de ondervraagden iets vindt, gaat echter verloren wat de overige 25% vindt. Bovendien blijft onduidelijk vanuit welke (verschillende) motieven die 75% iets vindt en hoe de ondervraagden denken over mogelijke oplossingen. De diversiteit, de nuance en

de veranderlijkheid van opinies zijn gebrekkig zichtbaar. Een risico daarvan is dat politici, individuen en commentatoren het volk als een massief blok gaan beschouwen en de getalsmatige meerderheid zien als volksstem (Versteeg en Hajer 2010).

Nog afgezien van de invloed van opiniepeilingen op de politiek blijken mensen inderdaad hun standpunt vaak te vereenzelvigen met het meerderheidstandpunt (Van Wessel 2009; Tiemeijer 2010). Dat geeft op zijn minst te denken. Want voor wie geen oog heeft voor belangenconflicten kan het politieke schouwspel er redelijk onbegrijpelijk uitzien. Wanneer politici afwijken van wat opiniepeilingen tonen, dan zal dat op onbegrip kunnen rekenen van burgers. Zij ventileren immers hun ongenoegen en verwachten dat politici daar adequaat naar handelen. Met opiniepeilingen wordt in zekere zin de suggestie van een directe democratie gewekt: als dit de wil van het volk is, waarom doet de politiek er dan niets aan? 'Gehoord worden' krijgt dan de betekenis van een politiek die luistert naar een (ongedifferentieerde) gemeenschap (Van Wessel 2009). Tiemeijer (2010) acht het om die reden niet onvoorstelbaar dat peilingen invloed hebben op het onbehagen in de samenleving en als het ware zorgen voor een selffulfilling prophecy.

3.5 Conclusie

Maatschappelijk onbehagen is van alle tijden, maar als thema is het aan de oppervlakte van de samenleving gekomen. Een verklarende factor daarvoor ligt onder meer in de veranderende manier waarop aan onbehagen een stem kan worden gegeven. Kanalen (kerk, politieke partijen, het maatschappelijk middenveld) waarlangs voorheen maatschappelijk onbehagen werd gedempt of juist omgezet in collectieve actie, hebben een minder prominente rol. De sociale media zijn veel meer centraal komen te staan. Maatschappelijk onbehagen is ook meer geïndividualiseerd geraakt. Mensen delen misschien wel het onbehagen, maar de daarmee gepaard gaande emoties lenen zich minder voor de traditionele collectieve actie dan voorheen.

Dit gat is opgevuld door het zogeheten opinieplein: een circulaire interactie tussen individuen, (nieuwe) media, politici en opiniepeilers. Opinies over allerlei maatschappelijke onderwerpen vinden snel en ongefilterd hun weg naar de bovenstroom. Het opinieplein is het nieuwe dominante plat-

form waarlangs onbehagen een stem krijgt. Maar waar het voorheen kon worden aangewend voor constructieve (collectieve) actie, bestaat nu het risico dat het in de bovenstroom blijft hangen zonder dat precies duidelijk wordt wat er precies achter het onbehagen schuilt. Een aantal mechanismen speelt daarbij een rol. Allereerst is er de suggestie van eenheid en eensgezindheid rondom opiniepeilingen. De uitkomsten van peilingen voeden de gedachte dat dit de mening van het volk is, terwijl daarachter veel variatie, verandering en verschil in motivatie schuilgaan, die niet zichtbaar worden. Een tweede mechanisme is dat de publieke opinievorming blijft hangen in een oppervlakkig waardeoordeel over heden en verleden. Publieke opinies worden gezien als de *uitkomst* van een debat, terwijl ze ook zouden kunnen dienen als informatie voor een debat over de toekomst, over hoe het anders zou kunnen.

Beide mechanismen werken eraan mee dat wat aan de oppervlakte ligt (namelijk het onbestemde, weinig concrete onbehagen) in het middelpunt van de belangstelling komt te staan, terwijl dat wat daarachter schuilgaat (de gevarieerde zorgen, de verschillende motivaties, de toekomstbeelden) minder aandacht krijgt. Deze eensgezindheid versterkt vervolgens weer het beeld dat oplossingen binnen handbereik liggen, wat bij het uitblijven van oplossingen tot een herbevestiging van gevoelens van onbehagen leidt.

Noot

- 1 Voor het thema onbehagen is het relevant om onderscheid te maken tussen peilingen van stemgedrag en -intenties enerzijds en peilingen naar meningen over maatschappelijke thema's anderzijds. Informatie over de Nederlandse situatie ontbreekt op dit punt. Voor de Belgische situatie maakte Sonck (2007) wel een dergelijk onderscheid. Zij onderscheidde:
1 electorale peilingen naar de kiesintenties voor politieke partijen en/of de populariteit van politieke kandidaten;
2 peilingen naar een politiek relevant onderwerp dat niet electoraal is;
3 peilingen naar meer algemene onderwerpen; en
4 peilingen naar een electoraal en een ander onderwerp tegelijk.
Vergelijkbaar met de Nederlandse situatie constateert de auteur over de Belgische situatie dat het aantal krantenberichten over peilingen enorm gegroeid is, namelijk van 227 artikelen in 2000 en 338 in 2002 naar 706

artikelen in 2004 en 1473 in 2006. Van alle peilingen waarover substantieel wordt bericht, maken electorale peilingen naar kiesintenties en politieke populariteit ongeveer 45% uit en deze verdeling blijft door de tijd heen vrij stabiel.

4

Conclusie en aanbeveling: naar een constructieve wending

Maatschappelijk onbehagen is een thema dat sinds de jaren negentig, en vooral na de opkomst van Pim Fortuyn, niet meer weg te denken is uit het politieke debat. Er hangt een stemming in de lucht dat de Nederlandse samenleving zich in een zorgwekkende richting ontwikkelt. Maar hoe politici en bestuurders de afgelopen tien jaar ook hebben geprobeerd om te gaan met en in te spelen op maatschappelijk onbehagen, mensen blijven er uiting aan geven. Op zich is dat niet vreemd of zorgwekkend: de geschiedenis leert dat maatschappelijk onbehagen bij de samenleving hoort en dat het daarin een functie heeft. Ook ligt het in de aard van maatschappelijk onbehagen dat het zich steeds op nieuwe bronnen van onvrede richt in plaats van dat het afneemt.

Toch kunnen we wel vragen stellen bij de manier waarop het thema het afgelopen decennium in het centrum van de aandacht is komen te staan. In dit laatste hoofdstuk doen we daarom een aantal concluderende observaties en stellen ons de vraag welk handelingsperspectief we politici en bestuurders kunnen bieden voor het omgaan met maatschappelijk onbehagen.

4.1 Maatschappelijk onbehagen: vier observaties

Veelkoppig monster

De eerste observatie is dat maatschappelijk onbehagen een ingewikkeld fenomeen is. Het is niet eenduidig, eerder veelkoppig. Het ziet er voor iedereen anders uit en heeft ook allerlei verschillende oorsprongen. Terwijl mensen elkaar kunnen vinden in het beeld dat het met de samenleving de verkeerde kant op gaat, liggen er onder de oppervlakte tegenstrijdige, soms met elkaar botsende visies en beweegredenen. Mensen kunnen zich

onbehaaglijk voelen bij uitingen van onbehagen door anderen, en het behagen van de één kan de voedingsbron van het onbehagen van de ander zijn. Onbehagen is bovendien enerzijds een reëel verschijnsel dat verband houdt met concrete problemen en een aantal maatschappelijke ontwikkelingen waardoor de samenleving complexer en in zekere zin harder is geworden, maar anderzijds ook een methodologisch construct, een cliché dat zichzelf in stand houdt en waarachter bij doorvragen soms minder verhaal zit dan de eerste uiting doet vermoeden.

Diversiteit nauwelijks zichtbaar

Die gelaagdheid van het onbehagen, de diversiteit en de tegenstrijdigheden erachter worden – en dat is de tweede observatie – in het publieke debat over onbehagen nauwelijks zichtbaar. Dat komt enerzijds doordat mensen hun zorgen projecteren op concrete situaties in de samenleving, zoals het sluiten van postkantoren of bibliotheken en het geweld tegen hulpverleners. Daardoor is het algemene beeld (bij mensen individueel, maar ook in de uitingen gezamenlijk) dat de oorzaken van onbehagen concreet zijn en dat onbehagen een tamelijk coherent verschijnsel is. Anderzijds worden dergelijke concrete zorgen geleidelijk aan omgebogen in een algemener en abstracter gevoel van onbehagen. Het begrip onbehagen functioneert vanwege zijn algemeenheid als een aansprekende vorm om zeer verschillende zorgen te ‘condenseren’ in een voor iedereen herkenbaar gevoel. Mensen menen al snel te begrijpen wat de ander zegt en hebben de neiging zich te vereenzelvigen met het meerderheidsstandpunt, terwijl eronder in werkelijkheid, zo maakt het achterliggend onderzoek van het SCP duidelijk, een breed scala aan zorgen en standpunten schuilgaat.

Het opinieplein als aanjager

Die condensatie in de bovenstroom wordt, ten derde, versterkt doordat mensen op andere manieren dan voorheen hun onbehagen zijn gaan uiten. Een belangrijke factor daarbij is de opkomst van het zogeheten opinieplein waar onbehagen snel, veelvuldig en in allerlei toonaarden kan worden geuit. Kanalen (kerk, politieke partijen en het maatschappelijk middenveld) waarlangs voorheen maatschappelijk onbehagen werd gedempt, werd omgezet in zeggenschap of misschien wel werd tegengesproken, hebben een minder prominente rol gekregen. In plaats daarvan zijn de sociale media meer centraal komen te staan. Hierdoor is er minder filtering of

'controle' van bovenaf en raakt het geuite onbehagen gefragmenteerd en tegelijk gecondenseerd. Juist het opinieplein versterkt vanwege de circulaire relatie tussen politici, media, burgers en opiniepeilingen het beeld van eensgezindheid rond onbehagen. Het opinieplein roept bovendien de suggestie op dat opinies over onbehagen vooral de *uitkomst* zijn van een debat waar politici en bestuurders met concreet beleid op dienen te reageren. Dit versterkt weer het aspect van onbehagen als methodologisch construct of cliché.

Weinig zicht op achterliggende ambitie

De concluderende observatie is dat de huidige werking van het opinieplein ons gevangen houdt in oppervlakkige kennis over het maatschappelijk onbehagen. Het lijkt weliswaar alsof we met de toename van opiniepeilingen en (straat)interviews meer kennis over onbehagen genereren, maar in werkelijkheid is het lastig om er echt goed zicht op te krijgen. Eigenlijk vergaren we steeds meer voorspelbare antwoorden op vragen naar de bekende weg (vgl. Helsloot et al. 2012). Het gevolg is dat ons begrip van maatschappelijk onbehagen aan de oppervlakte blijft hangen én dat de focus blijft liggen op wat er allemaal fout gaat. Het beperkt zich tot de algemene waarneming dat het met de Nederlandse samenleving niet de goede kant op gaat, maar de vraag hoe het dan wel zou kunnen en wat daarvoor nodig is, komt onvoldoende aan bod. Wie nauwkeurig zou luisteren en doorvragen, zou waarschijnlijk horen dat achter onbehagen uiteenlopende wensen voor de toekomst liggen. Die andere, meer positieve en constructieve kant haalt de bovenstroom echter niet. We zwelgen als het ware in onbehagen, maar weten niet de achterliggende ambitie aan te boren en daarover constructief de discussie aan te gaan.

4.2 Maatschappelijk onbehagen: twee aanbevelingen

Wat is nu, vanuit bovenstaande vier observaties, het handelingsperspectief dat we politici en bestuurders kunnen bieden? De opgave lijkt te zijn om het debat over onbehagen een constructieve wending te geven. We kunnen en willen onbehagen niet wegpraten en evenmin het vrije opinieplein sturen. Maar de manier waarop het maatschappelijk onbehagen door politici en bestuurders bejegend wordt, kan wel een andere impuls krijgen.

We komen tot twee aanbevelingsrichtingen. De eerste houdt verband met de manier waarop maatschappelijk onbehagen door de werking van het opinieplein in beeld wordt gebracht en daarmee onbedoeld als clichématig fenomeen in het centrum van de aandacht blijft staan. De tweede aanbeveling houdt verband met de manier waarop bestuurders en politici met de diversiteit aan meningen kunnen omgaan, zonder alles naar zich toe te trekken als probleem dat de overheid moet oplossen.

Inzicht in opvattingen achter onbehagen

Onze kernaanbeveling is om maatschappelijk onbehagen niet te zien als een massief en eensgezind oordeel over het heden en verleden, maar om achter onbehagen allerlei gedifferentieerde en zich ontwikkelende meningen te zien en die te verbinden met visies op de toekomst. Daarvoor is het besef van belang dat een opiniepeiling nooit *de* mening van *het* volk weer geeft. In een peiling tekent zich weliswaar vaak een meerderheidsstandpunt af, maar daarachter gaan verschillende opvattingen en visies schuil. Opvattingen waarvan het goed is dat die de bovenstroom van het debat halen.

Dat betekent dat politici en bestuurders kritisch en weloverwogen met de veelheid aan onderzoeken en peilingen naar onbehagen moeten omgaan. Uitkomsten van opinieonderzoeken zijn altijd afhankelijk van gehanteerde vraagstellingen en gebruikte methodieken. Opiniepeilingen mediëren per definitie opvattingen. Vanaf het begin van het onderzoek tot aan de interpretatie van de resultaten door onderzoekers en de presentatie daarvan in de media zijn opinies deels geconstrueerd door gekozen methoden en technieken. Met andere vragen, andere antwoordcategorieën of andere respondenten ontstaan andere resultaten.

Wanneer bestuurders of beleidsmakers zelf onderzoeken uitzetten, kunnen ze expliciet rekenschap geven van de gedifferentieerdheid van het onbehagen. Ze kunnen doorvragen, zodat nuances en verschillen zichtbaar worden. Ook kunnen ze vragen naar de alternatieven en toekomstbeelden die mensen hebben. Door maatschappelijk onbehagen als een op de toekomst gerichte opinie te beschouwen, kan het in een constructiever spoor terechtkomen.

Het onbehagen voorbij

Alle reacties van politici en bestuurders tot op heden ten spijt blijkt het onbehagen de afgelopen tijd niet te zijn afgenomen. De reflex om maar met meer oplossingen en beleidsmaatregelen te komen lijkt dan ook niet de juiste. Meer inzicht achter het onbehagen is een betere route, maar roept onherroepelijk de vraag op wat er dan met dit inzicht zou moeten of kunnen gebeuren. Is er voor bestuurders en politici ook een ander handelingsperspectief dan het geuite onbehagen met beleid naar zichzelf toe te trekken?

Deze vraag blijft lastig te beantwoorden, aangezien een constructieve omgang met onbehagen vooral ligt in de samenleving, in (nieuwe) maatschappelijke organisaties bijvoorbeeld die mensen in staat stellen om onbehagen om te zetten in constructieve actie. Toch is een richtinggevend antwoord wel mogelijk. Een eerste stap is om de uitingen van onbehagen (ook of juist als er meer zicht komt op de diversiteit erachter) niet te beschouwen als het einde van een maatschappelijk debat, maar als het begin. Politici en bestuurders hebben vanzelfsprekend en gelukkig slechts in beperkte mate invloed op de werking van het opinieplein. Het opinieplein als zodanig valt niet te sturen. Maar het is wel mogelijk om wat tegenkracht te organiseren. Zo is het van belang dat burgers beschikken over voldoende feitelijke informatie. Uitingen van onbehagen vragen niet alleen om doorvragen, maar ook om feitelijke informatie, zodat meer diepgang ontstaat in de discussie over de onderwerpen waarop het onbehagen betrekking heeft. Feitelijke informatie, doorvragen en een goede communicatie bieden tegenwicht tegen het oppervlakkige en clichématige karakter van onbehagen. Ten tweede is het van belang de tegenstrijdigheden en botsende belangen waar onbehagen een uiting van is, inzichtelijk te maken. Als het onbehagen veel verschillende voedingsbronnen heeft, dan hebben burgers ook 'recht' op politici en bestuurders die deze verschillende zorgen vertolken en met hen verder discussiëren over wat er dan anders zou kunnen. Politici en bestuurders kunnen zo meehelpen om de focus in het publieke debat te verleggen van verleden naar toekomst. Ten derde is het van belang dat niet ieder reëel probleem of terechte klacht op het bordje van de overheid belandt. Politici en bestuurders kunnen best vaker 'nee' verkopen en burgers de wedervraag stellen wat zij eigenlijk van de overheid verwachten. Onbehagen is immers ook de uitdrukking van het feit dat niet alle pech, leed en risico uit te bannen zijn, zeker niet door de overheid.

Onbehagen hoort bij een samenleving. Maar onbehagen is niet in beton gegoten. Achter onbehagen schuilt niet alleen een keur aan motivaties en zorgen, maar zitten ook talloze opvattingen van hoe het anders kan. Het is de uitdaging daar zicht op te krijgen. Om de discussie over de richting die het met de Nederlandse samenleving op gaat vruchtbaarder te laten zijn, is een blikwisseling nodig: van een algemeen gevoel van onbehagen naar een overwogen discussie over achterliggende zorgen en toekomstbeelden. Onbehagen en ambitie kunnen immers hand in hand gaan.

Literatuur

- Aaldering, L. (2011). *Politieke vertegenwoordiging en opleidingsniveau. Worden laagopgeleiden structureel ondervertegenwoordigd in de Nederlandse politiek?* Masterscriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Adriaansen, M. en P. van Praag (2010). Nieuwe scheidslijnen en de turbulente relatie tussen politiek, media en burgers. In: H. Dijkstra, P. den Hoed, J.W. Holtslag en S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen* (p. 241-272). Amsterdam: Amsterdam University Press (WRR-Verkenning 23).
- Alexander, J.C. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: University Press.
- Bauman, Z. (2012). Het smeulend geschil. De haat-liefdeverhouding tussen de begrippen vrijheid en veiligheid. In: *Vreihijd* (eenmalig tijdschrift), p. 13-14.
- Beus, J. (2011). Audience Democracy: An Emerging Pattern in Postmodern Political Communication. In: K. Brants en K. Voltmer (red.), *Political Communication in Postmodern Democracy* (p. 19-38). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Beker, M. (2003). *Inzicht in onvrede. Visies op maatschappelijk onbehagen aan het begin van de 21ste eeuw*. Amsterdam: Siswo.
- Borgman, E., G. van den Brink, P. Dekker en W. Witteveen (2012). Naar een heruitvinding van de civil society. In: G. van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (p. 519-538). Amsterdam: University Press.
- Boutellier, H. (2006). *De veiligheidsutopie*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Bovens, M. en A. Wille (2008). Politiek vertrouwen langs de meetlat. Het onbehagen van de burger. In: *Socialisme en Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 32-43.
- Brants, K. en K. Voltmer (2011). Introduction: Mediatization and De-centralization of Political Communication. In: K. Brants en K. Voltmer (red.), *Political Communication in Postmodern Democracy* (p. 1-16). Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Brennkmeijer, A.F.M. (2011a). Burgerfrustraties. In: *PM (Public Mission)*, nr. 8, p. 9.

- Brenninkmeijer, A.F.M. (2011b). Risico's, chaos en het perspectief van de burger. Een introductie op deze bundel. In: J.H. van Tol, I. Helsloot en F.J.H. Mertens (red.), *Veiligheid boven alles? Essays over oorzaken en gevolgen van de risico-regelreflex* (p. 15-36). Den Haag: Boom/Lemma.
- Brink, G.J.M. van den (red.) (2012). *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bovens, M. (2006). De diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 33, nr. 4, p. 205-218.
- Capella, J.N. en K. Hall Jamieson (1997). *Spiral of Cynism. The Press and the Public Good*. New York: Oxford University Press.
- Dekker, P. (2012). Maatschappelijk en politiek onbehagen en een beetje rancune: een empirische benadering. In: R. Rouw, P. Vos, en J. Roeland (red.), *Op rancuneuze gronden. Onbehagen en populisme in de Lage Landen* (p. 14-31). Amersfoort: ForumC.
- Dekker, P. en J. de Hart (1999). Het sociaal kapitaal van de Nederlandse kiezer. In: *Tijdschrift voor Sociologie*, jg. 20, nr. 3-4, p. 303-331.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., P. Houwelingen en E. Pommer (2012). *Burgerperspectieven 2012 | 3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van Noije en J. den Ridder (2013). *Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland*. Achtergrondstudie van het scp bij deze publicatie.
- Dixhoorn, A. van (2006). *De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Eeten, M. van (2011). De diva en het noodlot. Kan de kiezer worden behaagd met fatalisme? In: J.H. van Tol, I. Helsloot, F.J.H. Mertens (red.), *Veiligheid boven alles? Essays over oorzaken en gevolgen van de risico-regelreflex* (p. 73-88). Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *Socialisme & Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 12-22.

- Elchardus, M. (2012). Onderwijs als (nieuwe) scheidingslijn. In: *De sociale klasse voorbij. Over nieuwe scheidingslijnen in de samenleving* (p. 35-84). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Elchardus, M. en W. Smits (2002). *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUBPress.
- Fennema, M. (2012). *Help! De elite verdwijnt*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Fischer, A. (2010). *Emotie vraagt kennis: van kenniscultuur naar emotie-economie*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad (Verwey-Jonker/SER-lezing 2010).
- Frijda, N.H. en M. H. Frijda (2012). Verlangen, vervulling en gemis. In: *De Gids*, jg. 175, nr. 3, p. 9-11.
- Furedi, F. (2002). *Culture of Fear*. Londen/New York: Continuum.
- Giesen, P. (2007). *Land van lafaards? Geschiedenis van de angst in Nederland*. Wormer: Inmerc bv.
- Glynn, C.J., A.F. Hayes en J. Shanahan (1997). Perceived support for one's opinions and willingness to speak out. A meta-analysis of survey studies of the 'spiral of silence'. In: *Public Opinion Quarterly*, jg. 61, nr. 3, p. 452-463.
- Graaf, B. de (2010). *Waar zijn wij bang voor? Veiligheidsdenken en de angst voor de ander*. Utrecht: Forum (Forum Jaarlezing 2010).
- Gruijter, M. de, E. Smits van Waesberghe en H. Boutellier (2010). *Een vreemde in eigen land. Boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid*. Amsterdam: Aksant.
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden en nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hay, C. (2007). *Why we hate politics*. Cambridge: Polity Press.
- Helsloot, I., A. Scholtens, J. Groenendaal en A. Stapels (2012). De Nederlandse burger nader verkend: nuchter mits geïnformeerd. In: I. Helsloot en J. van Tol (red.), *Nieuwe perspectieven bij het omgaan met risico's en verantwoordelijkheden 2012* (p. 141-166). Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Hendriks, F. en M. Bovens (2008). Pacificatie en polarisatie. Kentering en continuïteit in politiek en bestuur in Nederland post 2002. In: *Bestuurskunde*, jg. 2008, nr. 3, p. 56-63.
- Hendriks, F., J. van Ostaaijen en M. Boogers (2012). Voor en na Fortuyn. Veranderingen en continuïteiten in het burgeroordeel over het

- democratisch bestuur in Nederland. In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 39, nr. 2, p. 129-152.
- Heijden, Y. van der (2011). 'We moeten onszelf radicaal ontorganiseren en ontregelen.' Interview met Esther-Mirjam Sent. In: *Secondant*, jg. 25, nr. 2, p. 14-19.
- Holsteyn, J. van, en G. Irwin (2006). Wijsheid en waan. Opiniepeilingen en het politieke proces. In: C.C. van Baalen et al. (red.), *De waan van de dag. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2006* (p. 55-66). Amsterdam: Boom.
- Hond, M. de (2012). Schnitzler misprijst 'klootjesvolk'. In: *de Volkskrant*, 21 juli 2012.
- Houtman, D., P. Achterberg en R. Kemmers (2012). De wedergeboorte van de fact-free politics. Pim Fortuyn en de nieuwe tegencultuur (2002-2012). In: *Beleid en Maatschappij*, jg. 39, nr. 2, p. 179-193.
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hurenkamp, M. en E. Tonkens (2011). *De onbeholpen samenleving. Burgerschap aan het begin van de 21^e eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hustinx, L. en C.P.M. Meijs (2011). Re-embedding volunteering: in search of a new collective ground. In: *Voluntary Sector Review*, jg. 2, nr. 1, p. 5-21.
- Judt, T. (2011). *Het land is moe. Verhandeling over onze ontevredenheid*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.
- Koenis, S. (1997). *Het verlangen naar gemeenschap. Over moraal en politiek in Nederland na de verzuiling*. Amsterdam: Van Gennep.
- Koenis, S. (2012). *De democratisering van het ressentiment. Emancipatie en onbehagen in de Nederlandse politiek* (inaugurele rede). Universiteit Maastricht. Geraadpleegd op 9 augustus 2012 via <http://arno.unimaas.nl/show.cgi?fid=24231>
- Koole, R.A. (2006). *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse democratie. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van het populisme* (inaugurele rede uitgesproken op 8 december 2006 aan de Universiteit Leiden). Leiden: Universiteit Leiden.
- Meurs, P. (2008). *Sociaal vertrouwen, een kwestie van durf* (eerste Verwey-Jonker/SER-lezing, uitgesproken op 3 september 2008). Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

- Noelle-Neumann, E. (1984/1993). *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin*. Chicago: The Chicago University Press.
- Pels, D. en H. te Velde (2000). Politieke stijl in perspectief. In: D. Pels. en H. te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (p. 1-14). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Pinker, S. (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. Londen: Penguin Books Ltd.
- Praag, P. van, K. Brants en C. de Vreese (2010). Het wantrouwen tussen politici en journalisten. In: *Bestuurskunde*, jg. 2010, nr. 1, p. 11-18.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2010). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2010 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2012). *Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2012 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RMO (2003). *Medialogica*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2009). *Stem geven aan verandering*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2011a). *Sociale stijging en daling in perspectief*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2011b). *De nieuwe regels van het spel*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Roos, Th. de (2000). *Het grote onbehagen. Emotie en onbegrip over de rol van het strafrecht*. Amsterdam: Balans.
- Rosanvallon, P. (2008). *Counter-democracy: Politics in an age of distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rossem, M. van (2010). *Waarom is de burger boos?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Scheufele, D. A. en P. Moy (2000). Twenty-Five Years of the Spiral of Silence: A Conceptual Review and Empirical Outlook. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 12, nr. 1, p. 3-28.
- Schinkel, W. (2012). *De nieuwe democratie: naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Schillemans, T. (2010). Message control. De defensieve mediatisering van publieke organisaties in Australië en Nederland. In: *Bestuurskunde*, jg. 2010, nr. 1, p. 49-59.

- Schnabel, P. (2011). *Rare jaren en barre tijden* (alternatieve troonrede uitgesproken op 21 september 2011 aan de Radboud Universiteit te Nijmegen).
- Schothorst, Y. en J. ter Berg (2011). Een terugblik op ruim twee jaar burgerperspectieven. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 58-59). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schuyt, K. (2012). *Enkele opmerkingen bij twee opmerkelijke essays*. Den Haag: Bijeenkomst Kenniskamer.
- Sent, E. (2010). *Kennis + economie = kenniseconomie?* (Verwey-Jonker/SER-lezing 2010). Den Haag: Sociaal-Economische Raad.
- Sonck, N. (2007). *Analyse van de rapportering van publieke opiniepeilingen door de Vlaamse kranten in de periode 2000-2006* (paper gepresenteerd op het Politicologenetmaal, 31 mei-1 juni 2007, Universiteit van Antwerpen, Antwerpen).
- Standing, G. (2011). *The Precariat, the new dangerous class*. Londen: Bloomsbury Academic.
- Steen, M. van der, J. van der Spek en M. van Twist (2010). Figureren in de vertelling van de ander: over beleid en bestuur in beeld. In: *Bestuurskunde*, jg. 2010, nr. 1, p. 2-10.
- Stokkom, B. van (2010). *Wat een hufter! Ergernis, lichtgeraaktheid en maatschappelijke verruwing*. Amsterdam: Boom.
- Strömbäck, J. en A. Shehata (2010). Media malaise or a virtuous circle? Exploring the casual relationships between news media exposure, political news attention and political interest. In: *European Journal of Political Research*, jg. 49, nr. 5, p. 575-597.
- Tellegen, E. (2007). Denken over de toekomst. In: L. Reijnders, E. Tellegen en B. Reuver (red.), *Toekomst in het groot* (p. 13-46). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tiemeijer, W.L. (2008). *Wat 93,7 procent van de Nederlanders moet weten over opiniepeilingen*. Amsterdam: Aksant.
- Tiemeijer, W.L. (2010). 't Is maar wat je democratie noemt. In: H. Dijkstra, P. den Hoed, J.W. Holtslag en S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen* (p. 205-240). Amsterdam: Amsterdam University Press (uitgave van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid).

- Timmermans, J., C. van Campen en J. Hessing (2002). Zorg. In: scp (red.) *Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector* (p. 275-340). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Uitermark, J., M. Oudenampsen, B. van Heerikhuizen en R. van Reekum (2012). Populisme en de sociologische verbeelding. In: *Sociologie*, jg. 2012, nr. 1, p. 3-12.
- Versteeg, W. en M. Hajer (2010). Van ondergraving naar ondervraging. Over de vormgeving van gezag in een gemediatiseerde wereld. In: H. Dijkstra, P. den Hoed, J.W. Holtslag en S. Schouten (red.), *Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur onder ogen* (p. 333-359). Amsterdam: Amsterdam University Press (uitgave van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid).
- Vliegthart, R. (2012). *U kletst uit uw nek. Over de relatie tussen politiek, media en de kiezer*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Vliegthart, R., A.R.T. Schuck, H.G. Boomgaarden en C.H. de Vreese (2008). News coverage and support for European Integration. In: *International Journal of Public Opinion Research*, jg. 20, nr. 4, p. 415-439.
- Vorst, R. van der (2009). *Hoop. Hoe we door de toekomst worden verleid*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Wessel, M. van (2009). *Ontevreden over het functioneren van de democratie... maar hoe moet het dan wel? Wat ontevreden burgers willen in de Nederlandse democratie*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Achtergrondstudie van het SCP:

Overvloed aan onbehagen

Ontwikkelingen,
concentraties, tegenbeelden
en emoties van het
maatschappelijke
onbehagen in Nederland

Paul Dekker, Lonneke van Noije en Josje den Ridder
m.m.v. Thijs van Dooremalen

Den Haag, januari 2013

Inhoud

Ten geleide 65

1 Maatschappelijk onbehagen 74

2 Ontwikkelingen en verschillen in onbehagen 74

2.1 De periode 1975-2011 75

2.2 De jaren 2008-2012 79

2.3 Groepen met groot onbehagen 82

2.4 Persoonlijke tevredenheid en levensinstelling 86

2.5 Slot 92

3 Hoe zou Nederland er dan wel uit moeten zien? 103

3.1 Twee onderzoeken 104

3.2 Prioriteiten voor de toekomst 107

3.3 Hoe kan Nederland een prettiger en beter land worden? 111

3.4 Een prettiger samenleving: 'hard van buiten, zacht van binnen' 121

4 De emoties van het onbehagen 127

4.1 Werkwijze 130

4.2 De belangrijkste maatschappelijke problemen 132

4.3 Maatschappelijk probleem of persoonlijke zorg? 134

4.4 Maatschappelijke problemen en beleefde emoties 139

4.5 Samenvatting en conclusie 147

5 Slotbeschouwing 150

5.1 Hoe erg is het nou eigenlijk? 150

5.2 Wat is eraan te doen? 153

Literatuur 156

Bijlage 1 Verantwoording enquêtedata 160

Bijlage 2 Achtergrond open vraag in ASO'11 (hoofdstuk 3) 163

Bijlage 3 Codeerschema toekomstwensen (hoofdstuk 3) 166

Bijlage 4 Aanvullende analyse bij hoofdstuk 4 168

Ten geleide

Deze achtergrondstudie bij het advies *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht* van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) bouwt voort op eerdere analyses van het maatschappelijk onbehagen door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP).

In aanvulling op ons Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) hebben we voor deze studie, gefinancierd door de RMO, data verzameld over de persoonlijke betrokkenheid en de emoties bij de maatschappelijke problemen die kenmerkend zijn voor veel onbehagen (zie hoofdstuk 4). Ook zijn we op zoek gegaan naar ideeën over een betere of in ieder geval prettigere samenleving (zie hoofdstuk 3). De hoop was dat dergelijke ideeën handvatten zouden kunnen bieden aan de politiek en de overheid om iets aan het onbehagen te doen. De aanvullende informatie is verzameld door middel van een enquête en door een aantal geënquêteerden later nog eens op te bellen om toelichtingen bij hun antwoorden te vragen. Het gaat daarbij om tot medewerking aan enquêtes bereide Nederlandstalige inwoners van Nederland. Hoewel de multiculturele samenleving een belangrijk onderwerp is in uitingen van maatschappelijk onbehagen, was er geen mogelijkheid om extra onderzoek te doen naar het onbehagen en de visies op de Nederlandse samenleving van groepen die door taalbelemmeringen of anderszins structureel ondervertegenwoordigd zijn (zie daarvoor echter De Goede 2011 en Huijnks en Dagevos 2012).

Aan deze studie is een bijdrage geleverd door Thijs van Dooremalen tijdens zijn postacademische stage bij het SCP. Hij schreef *Intermezzo 2* over discourses van onbehagen, werkte mee aan andere hoofdstukken en gaf veel commentaar.

We danken de RMO voor het in ons gestelde vertrouwen en de discussies over wat men mensen vragen kan en wat hun antwoorden zeggen. We zijn in het bijzonder dr. Dieneke de Ruiters van het secretariaat van de RMO erkentelijk voor haar feedback, ondersteuning en geduld.

Paul Dekker, Lonneke van Noije en Josje den Ridder

1

Maatschappelijk onbehagen

Deze empirische studie gaat over gevoelens van onbehagen die mensen hebben over de samenleving en de politiek. Dit maatschappelijk onbehagen valt niet een-op-een samen met persoonlijk onbehagen (gevoelens over de eigen positie) en ook niet met het onbehagen van de samenleving (een cultuur van chagrijn, collectieve blijken van ongenoegen en onvrede over politiek, media en omgangsvormen). Die twee andere soorten onbehagen hebben waarschijnlijk wel veel te maken met ons onderwerp, en naar de relaties zullen we op verschillende plekken ook wel kijken of er op zijn minst over speculeren. Wat ons onderwerp betreft kunnen we ons als startpunt wel vinden in de omschrijving van maatschappelijk onbehagen door de Belgische socioloog Mark Elchardus als:

'... een zich slecht voelen in de eigen samenleving en een zich slecht voelen bij de gang van zaken in die samenleving. [...] mensen voelen zich onbehaaglijk in hun samenleving als zij zich onveilig voelen, de indruk hebben dat die samenleving ont-rafelt, zich zorgen maken over toenemend geweld en de indruk hebben dat ondanks alle inspanningen de economische toekomst niet rooskleurig is' (Elchardus 2008: 12, 14).¹

Bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) hebben we de afgelopen jaren regelmatig aandacht besteed aan maatschappelijk onbehagen in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en daar bouwen we in deze studie op voort. In het COB gaan we elk kwartaal met een bevolkings-enquête en vier focusgroepen na waarover mensen tevreden en ontevreden zijn, waar ze vertrouwen in hebben, waar ze zich zorgen over maken en wat ze vinden van een aantal maatschappelijke en politieke kwesties. Uit het onderzoek komt veel ontevredenheid en onvrede naar voren over wat er in de samenleving en de politiek gebeurt. Dat blijkt uit de instemming met negatieve (of afwijzing van positieve) stellingen daarover in de enquête, uit

de maatschappelijke problemen die respondenten formuleren en vooral uit wat ze opschrijven als hun aan het einde van de enquête wordt gevraagd toe te lichten waarom ze vinden dat het met Nederland al met al de goede of de verkeerde kant op gaat. Sterker nog dan in deze enquêteresultaten komt onvrede over samenleving en politiek naar voren in de focusgroepen. Vooral op basis van de groeps gesprekken hebben we in een samenvattende analyse van enkele jaren *COV* onbehagen omschreven als een combinatie van pessimisme en ongerustheid over maatschappelijke vraagstukken en onvrede over de manier waarop de politiek daarmee omgaat. Inhoudelijk herkennen we het in onze waarneming (Dekker en Den Ridder 2011) in drie vormen.

1. Onbehagen uit zich in het gevoel dat we steeds slechter met elkaar samenleven en dat we daar in wezen niets aan kunnen doen. Mensen maken zich zorgen over de verharding in de samenleving, het gebrek aan respect voor elkaar en de ik-maatschappij. Dat heeft zeker te maken met een assertievere levensstijl; mensen komen geprononceerder op voor hun rechten en belangen, behandelen daardoor anderen met minder respect en zijn eerder gekwetst omdat ze zichzelf niet met respect behandeld voelen.
2. In de tweede plaats voelen veel mensen zich onbehaaglijk over bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Het meest in het oog springend zijn de multiculturele samenleving, de Europese integratie, en criminaliteit en veiligheid. Men is kritisch over de integratie van allochtonen, heeft een slecht gevoel bij het verlies van nationale autonomie en identiteit, en is bang voor toenemende misdadigheid en onveiligheid. In mindere mate spelen economische kwesties, vooral te grote inkomensverschillen en slechte economische vooruitzichten. Het onbehagen over deze kwesties zit vooral in een sterk gevoel van onrechtvaardigheid. Men vindt het onrechtvaardig:
 - dat gewone burgers betalen voor wanprestaties van banken;
 - dat gewone burgers betalen voor wanprestaties in andere Europese landen, vooral omdat ze nooit voorstander waren van de Europese Unie;
 - dat allochtone Nederlanders profiteren van de verzorgingsstaat, terwijl autochtone Nederlanders daarvoor betalen.
3. In de derde plaats richt het onbehagen zich op de politiek, zowel vanwege haar aanpak van netelige maatschappelijke kwesties als vanwege het functioneren van het politieke bedrijf zelf.

Een belangrijk algemeen kenmerk van onbehagen is daarmee nog onvoldoende genoemd: de ervaren machteloosheid of zelfs fatalisme en defaitisme. Het gevoel dat er uiteindelijk niets te doen is aan kwalijke ontwikkelingen speelt niet alleen bij de verslechtering van de manier waarop mensen met elkaar omgaan, maar ook bij de aanpak van andere problemen. Men gelooft er niet in dat de politiek er wat aan kan of zal doen en ziet ook geen mogelijkheden om ze in andere collectieve verbanden effectief aan te pakken. Men kan met anderen wel iets doen aan problemen in de eigen omgeving – waar het sowieso meestal wel meevalt en de politiek ver weg is – maar dat helpt niet echt om iets in de maatschappij te veranderen. De kernproblemen van het maatschappelijk onbehagen zijn daarvoor te groot-schalig. Ze zijn het resultaat van anonieme krachten en van het handelen van mensen (politici) die zich niets van ons soort mensen aantrekken, hun eigen belang najagen of maar wat aanmodderen. Deze typering van maatschappelijk onbehagen van ‘de’ Nederlander op basis van negatief gestemde deelnemers van focusgroepen en toelichtingen waarom het de verkeerde kant op gaat in Nederland, is een samenvattende karakterisering en natuurlijk ongenueanceerd. Mensen stellen lang niet altijd alle hierboven genoemde onderwerpen aan de orde om gevoelens van onbehagen tot uitdrukking te brengen.²

Om schattingen te kunnen geven van ontwikkelingen van maatschappelijk onbehagen en van verschillen in het voorkomen ervan in bevolkingsgroepen, zijn we gedwongen om van nuanceringen af te zien en uniform te meten op basis van de belangrijkste gemeenschappelijke kenmerken. Dat doen we in hoofdstuk 2, waar we onbehagen indiceren met de gemiddelde beantwoording van gesloten vragen in twee series enquêtes. Die vragen betreffen ontevredenheid over de eerdergenoemde maatschappelijke ontwikkelingen, negatieve opvattingen over de politiek en gevoelens van machteloosheid. Behalve naar ontwikkelingen en groepsverschillen kijken we in hoofdstuk 2 ook naar individuele achtergronden van groot onbehagen.

Na deze kwantitatieve benadering proberen we door middel van nieuw onderzoek meer inzicht te krijgen in de belangrijkste maatschappelijke kwesties en in de emoties rond het onbehagen. Zijn de veelvuldig genoemde maatschappelijke problemen vooral publieke kristallisatiepunten of representaties van persoonlijke angsten en onlustgevoelens, of zijn het zaken waarover men zich als zodanig zorgen maakt? En hoe dan?

In de groepsgesprekken kunnen mensen de vreselijkste dingen over de samenleving en de politiek zeggen zonder dat ze daar erg onder lijken te lijden en zonder dat dit hen ervan weerhoudt even later iets positiefs te zeggen over wat er in de maatschappij gebeurt. Mensen gaan in de gesprekken enerzijds vaak gemakkelijk mee in een negatieve stemming en zijn anderzijds geneigd het pessimisme te relativiseren wanneer dat als zodanig aan de orde wordt gesteld, er voorbeelden van positieve ontwikkelingen worden genoemd of er een blik over de landsgrenzen heen wordt geworpen. Dat alles roept vraagtekens op bij de hardheid van het onbehagen.

In hoofdstuk 3 gaan we eerst op zoek naar positieve beelden achter het onbehagen. Wat zou er anders en beter moeten in Nederland? Hoe zou een prettiger Nederland eruit moeten zien? Wat zijn de belangrijkste onderwerpen waar wat aan gedaan zou moeten worden? En door wie?

In hoofdstuk 4 staan de emoties centraal. Hoe betrokken voelen mensen zich bij de grootste maatschappelijke problemen die ze zien en welke emoties rapporteren ze daarbij? En wat betekent het eigenlijk als mensen sterke emoties rapporteren?

In hoofdstuk 5 proberen we tot een eindafweging te komen van de omvang en de individuele en culturele betekenis van het maatschappelijke onbehagen in Nederland.

Tussen de hoofdstukken staan drie intermezzo's: meteen hierna over Nederland in Europees perspectief, na hoofdstuk 2 over verschillende perspectieven waarin onbehagen wordt verwoord, en na hoofdstuk 3 over de relatie tussen onbehagen en 'het hogere'.

Noten

- 1 Vergelijk Elchardus (2009) en Elchardus en Smits (2005; 2007). In deze beschouwingen worden verschillende accenten geplaatst, en er is niet altijd duidelijk onderscheid te maken tussen ‘echte’ bronnen van maatschappelijk onbehagen zijn en door de media aangeboden symboliserings van onbehagen.
- 2 Bij nadere beschouwing zijn er ook varianten van maatschappelijk onbehagen te onderscheiden. Zie intermezzo 2 na hoofdstuk 2. In 2011, ten tijde van een door de PVV gedoogd kabinet, zien we naast het gangbare ‘rechtse’ onbehagen met veel klachten over misdaad en migratie, een ‘links’ onbehagen ontstaan met meer klachten over ongelijkheid en over politieke verzuivering.

Intermezzo 1

Nederland in Europa

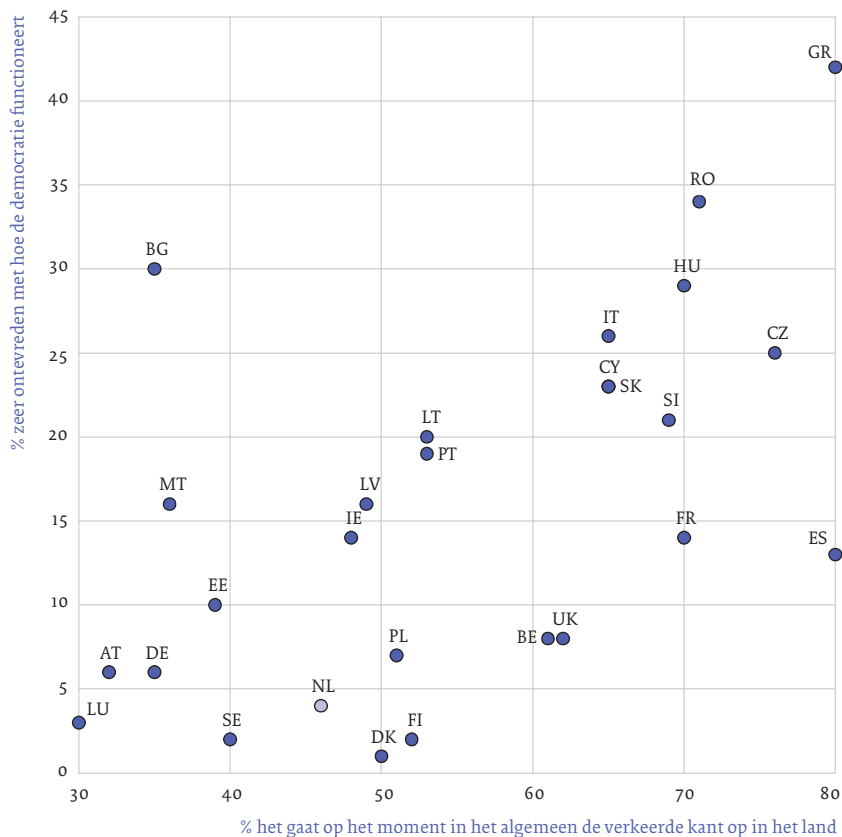
We hebben geen Europese meting van maatschappelijk en politiek onbehagen die vergelijkbaar is met de maat die we in het volgende hoofdstuk voor Nederland gebruiken. Wel kunnen we landen van de Europese Unie vergelijken op basis van twee kenmerken die veel met onbehagen te maken hebben: het idee dat het de verkeerde kant op gaat met het land en sterke ontevredenheid met het functioneren van de democratie in het land. Figuur 11.1 presenteert gegevens uit een Eurobarometer uit november 2011, kort na ons eigen onderzoek (oktober 2011).

De beide kenmerken hangen samen: naarmate er in een land meer mensen negatief zijn over de ontwikkelingen, zijn er waarschijnlijk ook meer mensen heel ontevreden over de democratie ($r = 0,57^{**}$).¹ De extremen overeenkomstig deze samenhang zijn Luxemburg met 30% negatief gestemden en 3% ontevredenen over de democratie, en Griekenland waar 80% negatief gestemd is en 42% zeer ontevreden over de democratie. Bulgarije en Spanje passen het minst in dit patroon: in Bulgarije is er grote ontevredenheid over de democratie in combinatie met een betrekkelijk positief beeld van de ontwikkelingen in het land, en in Spanje is men even negatief over die ontwikkelingen als in Griekenland, maar blijft de harde kritiek op het functioneren van de democratie beperkt.

Nederland zit in de behaaglijke hoek van Luxemburg, zij het met toch wel duidelijk meer zorgen over de maatschappelijke ontwikkelingen. We worden omringd door andere West-Europese landen en Polen.

Figuur I.1

Pessimisme en politieke onvrede in de Europese Unie, bevolking van 15 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

Bron: Eurobarometer 76.3

[Landcodes in alfabetische volgorde: AT = Oostenrijk, BE = België; BG = Bulgarije; CY = Cyprus; CZ = Tsjechië; DE = Duitsland; DK = Denemarken; EE = Estland; ES = Spanje; FI = Finland; FR = Frankrijk; GR = Griekenland; HU = Hongarije; IE = Ierland; IT = Italië; LV = Letland; LT = Litouwen; LU = Luxemburg; MT = Malta; NL = Nederland; PL = Polen; PT = Portugal; RO = Roemenië; SE = Zweden; SI = Slovenië; SK = Slowakije; UK = Verenigd Koninkrijk.]

Noot

- 1 In de hele publicatie geven we de significantie van bevindingen als volgt aan: * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$ (tweezijdig).

2

Ontwikkelingen en verschillen in onbehagen

Kernpunten

- Een ruwe meting van onbehagen in de periode 1975-2011 toont een stijging tussen de meting van 1996 en die van 2004 en daarna weer een daling.
- Kwartaalcijfers van begin 2008 tot medio 2012 tonen beperkte fluctuaties in onbehagen en vanaf begin 2011 een stijging van het gevoel dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat.
- Er zijn grote verschillen in het aandeel mensen met groot behagen. Is dat in de hele bevolking in 2008-2011 14%, bij lageropgeleiden is het 23% en bij hogeropgeleiden 6%, bij studenten en werknemers in de collectieve sector 9% en bij werklozen en arbeidsongeschikten 26%.
- Naar dagblad varieert het aandeel van 4% á 5% bij lezers van *NRC Handelsblad/Next*, *de Volkskrant* en *Trouw* tot 21% bij lezers van het *Reformatorisch Dagblad* en *De Telegraaf*. Naar partijvoorkeur van 2% á 3% bij de aanhang van GroenLinks en D66 tot 47% bij de aanhang van de PVV.
- Tevredenheid met het eigen leven is ook van invloed, maar minder dan de levensinstelling (optimisme, zelfvertrouwen). Ontevredenheid en een negatief zelfbeeld gaan samen met frequent groot onbehagen, maar zeer tevreden mensen en mensen met een heel positief zelfbeeld wijken qua onbehagen niet af van mensen die gematigder tevreden en positief zijn.

Om een betrouwbaar beeld te schetsen van ontwikkelingen en van verschillen in onbehagen in bevolkingsgroepen is het nodig dat op identieke wijze onbehagen wordt gemeten bij representatieve steekproeven. Dat doen we met een aantal stellingen over de samenleving en politiek in Nederland in beschikbaar enquêtemateriaal. Er is dus geen sprake van een vrije

operationalisering van het onbehagen zoals we dat beschreven hebben in hoofdstuk 1, maar van een selectie van indicatoren die daarbij in de buurt komen.

In dit hoofdstuk introduceren we twee verwante metingen die zijn gebaseerd op de gemiddelde steun voor opvattingen die van onbehagen kunnen getuigen. Met zo'n meting in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (cv) beschrijven we eerst de ontwikkelingen sinds 1996 (en met een uitgekilde maat de ontwikkelingen sinds 1970). Daarna gaan we in paragraaf 2.2 met het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) in op de ontwikkelingen van begin 2008 tot medio 2012. In het tweede deel van het hoofdstuk onderzoeken we met gegevens van 2008 tot en met 2011 verschillen tussen bevolkingsgroepen en individuen. In paragraaf 2.3 kijken we naar bevolkingscategorieën en in paragraaf 2.4 naar verschillen in levenssituatie en levensinstelling.

2.1 De periode 1975-2011

Voor de periode 1975-2011 volgen we in tabel 2.1 tien opvattingen die getuigen van maatschappelijke en politieke ontevredenheid, zorgen en angsten. Het betreft thema's die in de focusgroepen van het COB veelvuldig aan de orde komen en ook bij Elchardus en Smits (2005; 2007) kenmerkend zijn voor vertogen van onbehagen: onzekerheid, (politiek) wantrouwen, behoefte aan sterk leiderschap, moreel verval, migranten, misdaad. Niet elke uitspraak afzonderlijk impliceert onbehagen, maar op basis van hun onderlinge samenhang mogen we de gemiddelde instemming met deze tien toch wel als een indicator van maatschappelijk onbehagen gebruiken.¹

Tabel 2.1

Ontwikkelingen in het onbehagen in Nederland, bevolking van 18 jaar en ouder, 1975-2011: instemming met uitspraken (in procenten en gemiddelde schaalscores^{a)})

	1975	1980	1985	1991	1996	2000	2002	2004	2006	2008/'9	2010/'11
'Er zijn zo veel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent'	50	50	45	44	38	.	.	51	51	47	47
Vindt de inkomensverschillen te groot	61	69	53	46	54	64	56	64	63	62	60
'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben'	58	48	45	39	29	31	.	60	55	54	55
'Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	53	52	56	52	46	52	49	54	50	52	50
'Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken'	49	50	55	51	42	50	47	51	47	42	44
'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen in plaats van op het algemeen belang'	51	54	64	61	54	60	60	65	60	56	61
Vindt gedrag en zeden in ons land achteruitgegaan	51	59	55	.	60	.	.	67	62	63	61
'Men kan niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen'					35	48	44	44	46	43	48
Vindt dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen	.	.	.	45	41	52	48	47	41	39	39
De misdadigheid in ons land neemt toe	.	88	.	88	81	84	.	77	65	71	69
korte onbehagenschaal: ^{b)} gemiddelde maatschappelijk onbehagen: ^{c)} gemiddelde	54	54	53	49	44	.	.	57	54	52	53
groot maatschappelijk onbehagen:	48	.	.	58	54	53	54
% met scores \geq 90 (zie tekst)	8	.	.	17	11	12	13

a De schalen zijn gebaseerd op dichotome en gedichotomiseerde variabelen (wel/geen instemming). Een gebruikelijke minimumeis voor de schaalbaarheidscoëfficiënt is 0,70.

b Een schaal van de eerste zes uitspraken met waarden van 0 (instemming met geen) tot 100 (instemming met alle); schaalbaarheidscoëfficiënt Kuder-Richardson 0,51 in 1975, 0,54 in 1980 en 0,60-0,68 in 1985-2010/'11.

c Een schaal van alle tien uitspraken met waarden van 0 (instemming met geen) tot 100 (instemming met alle); schaalbaarheidscoëfficiënt Kuder-Richardson in de vijf metingen 0,68-0,71.

Bron: SCP (cv'75 - '10/'11)

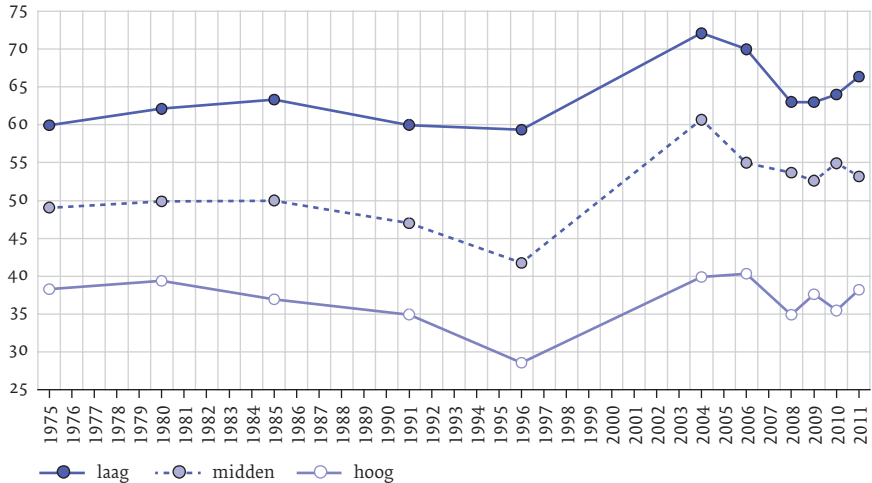
Helaas hebben we de metingen over alle tien uitspraken alleen voor het jaar 1996 en vanaf 2004. We missen zo een langetermijnperspectief en zicht op de roerige jaren 2001-2003 (11 september 2001, de opkomst van en de moord op Fortuyn, verkiezingen, LPF-kabinetten). Het gat tussen 1996 en 2004 kunnen we niet repareren, maar met een selectie van zes opvattingen kunnen we wel verder terug in de tijd. De 'schaalbaarheid' van die selectie laat wel te wensen over en een nadeel is ook dat vier van de zes opvattingen over de politiek gaan.² Voordat we naar de meer betrouwbare meting van maatschappelijk onbehagen vanaf 1996 kijken, blikken we met deze gebrekkige korte schaal terug tot 1975.

De korte schaal begint met 54 op een schaal van 0 tot 100 in 1975, daalt naar 44 in 1996 en is in 2004 gestegen tot 57 en daalt dan weer tot het niveau van de jaren zeventig en tachtig. Deze signalering van een sprong tussen 1996 en 2004 is natuurlijk uitsluitend op de beschikbare metingen gebaseerd. Het is waarschijnlijk dat er na 1996 nog een iets verdere daling plaatsvond en het onbehagen in 2004 al over zijn hoogtepunt heen was.³ Het is ook niet uit te sluiten dat er in de grote tussenpozen van metingen tot 1996 diepte- en hoogtepunten zijn geweest.

In figuur 2.1 worden voor de beschikbare jaren de ontwikkelingen per opleidingsniveau weergegeven. De ontwikkelingen op de drie niveaus komen sterk overeen. Lageropgeleiden hebben voortdurend gemiddeld het grootste onbehagen, hogeropgeleiden het minste. Er is echter geen sprake van een toenemende kloof tussen beide groepen.

Figuur 2.1

Ontwikkeling van gemiddeld onbehagen (verkorte schaal) naar opleidingsniveaus 1975-2011 (in scores op een schaal van 0 tot 100)

Bron: SCP (cv'75-'11)

We kijken verder naar de meer betrouwbare meting van maatschappelijk onbehagen met tien indicatoren in 1996 en vanaf 2004. In tabel 2.1 zien we voor deze meting een stijging van 48 in 1996 naar 58 in 2004 en daarna een beperkte daling tot 53-54. Interessanter is de ontwikkeling van het aandeel van de bevolking met groot onbehagen. We hebben echter geen goed criterium om te bepalen wat groot is en we zijn gedwongen tot een tamelijk arbitraire keuze.⁴ In de verwachting dat de meeste mensen een percentage van ergens tussen de 5% en 20% niet onredelijk vinden, kiezen we als criterium een score van 90 of hoger, dat wil zeggen instemming met minstens negen van de tien uitspraken. Met dat criterium verdubbelt het aandeel van mensen met groot onbehagen tussen 1996 en 2004 van 8% naar 17% en daalt het daarna weer naar 12% in 2011.

2.2 De jaren 2008-2012

We gebruiken nu verder gegevens uit de kwartaalenquêtes van het COB en wel van het eerste kwartaal van 2008 tot en met het derde kwartaal van 2012. Anders dan in cv hebben we nu geen opvatting over criminaliteit, maar we kunnen wel de houdingen tegenover andere mensen meten, opvattingen over immigratie/integratie, over Europa/globalisering en negatieve waarderings van de politiek. De tien indicatoren zijn weergegeven in tabel 2.2, inclusief de scores voor de jaren 2008-2012.⁵

We meten iets genuanceerder dan in het cv-onderzoek, maar ook nu geldt dat hoewel ze over heel verschillende onderwerpen gaan, de indicatoren voldoende met elkaar samenhangen om ze tot één schaal samen te voegen.⁶ De schaal loopt van 0 bij extreem veel behagen tot 100 bij extreem veel onbehagen. We zijn weer geïnteresseerd in mensen met groot onbehagen en opnieuw is het vaststellen van een grenswaarde iets arbitrairs. Om in de overlappende tijd met de indicator van tabel 2.1 op een vergelijkbaar aandeel mensen met groot onbehagen te komen, trekken we de grens nu bij een score van 65.⁷ Dan wordt in de vier jaar samen 14% van de bijna 17.000 respondenten geplaagd door groot onbehagen en dat ligt dicht in de buurt van de 12%-13% voor 2008-2011 in de onderste regel van tabel 2.1. In paragraaf 2.3 gaan we na wie deze mensen zijn.

Tabel 2.2

Indicatoren voor onbehagen 2008-2012,^a bevolking van 18 jaar en ouder: gemiddelde waarden^a

	2008	2009	2010	2011	2012
'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel te vertrouwen': eens → oneens	37	39	38	37	37
'Je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen': oneens → eens	54	55	56	55	55
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen': oneens → eens	54	53	55	53	50
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving': eens → oneens	47	46	47	46	43
'Het Nederlands lidmaatschap van de EU is een goede zaak': eens → oneens	42	39	41	42	42
'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie': oneens → eens	44	42	43	44	43
'De overheid doet onvoldoende voor mensen zoals ik': oneens → eens	55	54	54	54	54
'De meeste politici zijn bekwame mensen die weten wat ze doen': eens → oneens	52	51	51	50	52
'Kamerleden en ministers geven niet veel om wat mensen zoals ik denken': oneens → eens	60	58	60	59	61
maatschappelijk behagen-onbehagen: ^b gemiddelde waarde	50	49	49	49	49
groot maatschappelijk onbehagen: % met scores ≥ 65 (zie tekst)	15	13	15	13	15

a Oorspronkelijke vijf antwoordmogelijkheden gewaardeerd van 0 (geheel eens met positieve of geheel oneens met negatieve uitspraken) - 100 (omgekeerd)

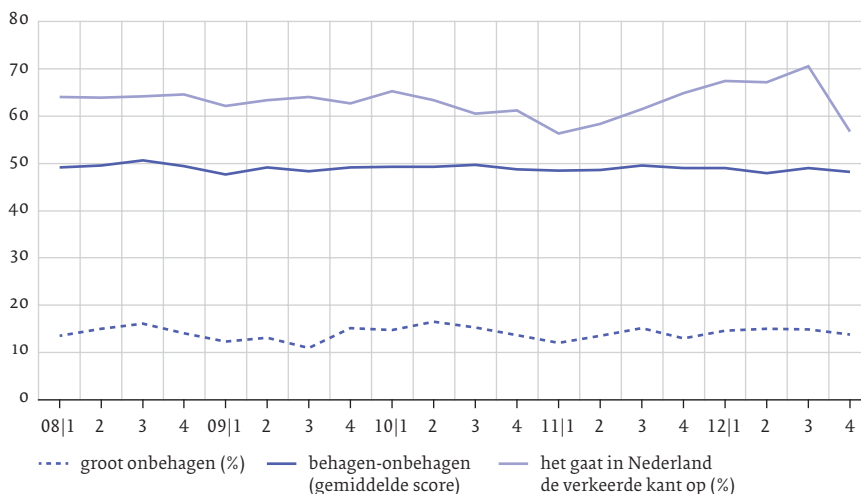
b De schaalbaarheidscoëfficiënt Cronbachs alfa varieert in de zestien kwartalen van 0,79 tot 0,84. Anders dan de schaal in tabel 2.1 waar het ging om wel of geen instemming met negatieve uitspraken, gaat het hier om gradaties van sterke afwijzing tot sterke bevestiging van uitspraken. De schaal in tabel 2.1 liep van geen naar veel onbehagen; de schaal in deze tabel loopt van veel behagen naar veel onbehagen.

Bron: SCP (COB 2008/1 - 2012/4)

Figuur 2.2 toont tot eind 2012 de ontwikkelingen in gemiddeld en groot onbehagen en de steun voor de opvatting dat het in Nederland meer de verkeerde dan goede kant op gaat. Dat vindt voortdurend een meerderheid. Aan een nieuw kabinet wordt hoop ontleend en we zien dalingen begin 2011 bij het aantreden van het kabinet-Rutte I en eind 2012 bij de formatie van het kabinet-Rutte II (Dekker et al. 2012a; Den Ridder et al. 2012).

Figuur 2.2

De ontwikkeling van onbehagen en de perceptie dat het de verkeerde kant op gaat in Nederland,^a 2008-2012 (in procenten)

a Antwoorden 'Duidelijk de verkeerde kant' en 'Meer de verkeerde dan de goede kant' in antwoord op de vraag 'Vindt u het over het algemeen de goede of de verkeerde kant op gaan met Nederland?'

Bron: SCP (COB 2008/1 – 2012/4)

Mensen met groot onbehagen geven in de hele onderzoeksperiode veel vaker aan dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat: 89% tegen 59% van de mensen zonder groot onbehagen.

2.3 Groepen met groot onbehagen

Tot zover de ontwikkelingen. Gebruikmakend van de COB-gegevens van 2008-2011 gaan we in op verschillen tussen groepen en personen. Waar is groot onbehagen geconcentreerd en welke kenmerken spelen daarbij een grote rol? We kijken hier eerst naar groepsverschillen op basis van vooral sociaal-demografische kenmerken. In de volgende paragraaf proberen we beter te begrijpen op welke manier groot onbehagen is ingebed in de leefsituatie en levensinstelling van individuen.

Door de combinatie van vier jaar COB beschikken we over een omvangrijk databestand, dat het mogelijk maakt om ook kleinere groepen met groot onbehagen in beeld te brengen. In tabel 2.3 zijn naast vijf standaard persoons- en omgevingskenmerken en twee sociaaleconomische kenmerken de voorkeuren opgenomen voor dagbladen (die kunnen worden gecombineerd) en voor politieke partijen (gemeten met stemintenties 'als er nu Kamerverkiezingen zouden zijn'). Zeker de politieke voorkeuren zijn veel meer een uitdrukking dan een achtergrond van groot onbehagen. Bij de voorkeuren voor dagbladen kan men eerder een wisselwerking veronderstellen met opvattingen over samenleving en politiek: men leest een krant waarbij men zich thuis voelt qua opinies en toon, en omgekeerd zullen de berichtgeving en commentaren in die krant van invloed zijn op wat men ergens van vindt.

We kijken eerst naar de persoons- en omgevingskenmerken. De verschillen tussen opleidingsniveaus zijn het grootst: 6% van de hogeropgeleiden geeft blijk van veel onbehagen tegenover 23% van de lageropgeleiden. Bij mannen, ouderen en de bewoners van de zuidelijke provincies (inclusief Zuid-Holland) ligt het aandeel met groot onbehagen wat hoger dan bij de complementaire groepen, maar de verschillen zijn beperkt. De mate van verstedelijking van de woon-omgeving maakt geen enkel verschil (ook niet wanneer naar kleinere klassen zou zijn onderscheiden). Na de kolom met percentages wordt vermeld in hoeverre deze kenmerken verschil maken als rekening wordt gehouden met andere kenmerken. De opleidingsverschillen blijven daar groot, maar opvallender is dat de kans op groot onbehagen bij mannen zo veel groter blijft als bij vrouwen. Ook als rekening wordt gehouden met de sociaaleconomische positie en media- en politieke voorkeuren blijven mannen aanzienlijk van vrouwen verschillen. Het kleine verschil tussen beide seksen in percentages mensen met veel onbehagen (13% en 15%) zou waarschijnlijk groter zijn als vrouwen en mannen niet van elkaar zouden verschillen in opleidingsniveau en arbeidsparticipatie.

Tabel 2.3

Groot onbehagen in diverse categorieën, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2011 (in procenten en gecorrigeerde effecten)^a

categorie	% met groot onbehagen	relatieve kansenverhoudingen ^b			
		sociaal-demografisch	+ sociaal-economisch	+ kranten	+ politieke voorkeuren
vrouw	13	-	-	-	-
man	15	1,35***	1,55***	1,55***	1,39***
18-34 jaar	12	1,05	1,14	1,07	0,98
35-54 jaar	14	-	-	-	-
≥ 55 jaar	16	0,93	0,90	0,94	1,09
hogeropgeleid	6	0,37***	0,41***	0,49***	0,59***
middengroep	14	-	-	-	-
lageropgeleid	23	1,88***	1,74***	1,65***	1,45***
woont weinig stedelijk	14	-	-	-	-
(zeer) sterk stedelijk	14	0,98	0,98	0,98	1,00
laagste % provincies: FR, OV, GD en UT	12	0,85*	0,86*	0,88*	0,88
middengroep: GR, DR, FL en NH	14	-	-	-	-
hoogste % provincies: ZH, ZE, NB en LB	16	1,13*	1,16**	1,22***	1,07
bovenmodaal	8		0,71***	0,73***	0,76**
ongeveer modaal	15		-	-	-
benedenmodaal	16		0,99	1,03	0,99
studeert	9		0,71**	0,76*	0,74**
werkt bij de (semi)overheid	9		0,90	0,92	0,95
werkt in particuliere loondienst	13		-	-	-
is zelfstandige	14		1,30*	1,30*	1,25
is gepensioneerd	15		1,04	1,00	1,12
doet huishouden	20		1,58***	1,57***	1,50***
is werkloos of arbeidsongeschikt	26		2,07***	2,08***	1,95***
Trouw	4			0,44***	0,57*
de Volkskrant	5			0,56***	0,69**
NRC Handelsblad of NRC Next	5			0,62***	0,76

Tabel 2.3 (vervolg)

categorie	% met groot onbehagen	relatieve kansverhoudingen ^b			
		sociaal- demografisch	+ sociaal- economisch	+ kranten	+ politieke voorkeuren
Nederlands Dagblad	10			0,72	1,00
een regionaal dagblad	13			0,79***	0,89*
AD	15			0,99	1,04
Reformatorisch Dagblad	21			1,54**	1,50
De Telegraaf	21			1,85***	1,43***
GL	2				0,23***
D66	3				0,26***
CDA	4				0,24***
PvdA	5				0,35***
CU	6				0,49***
VVD	6				0,45***
SP	12				0,94
weet het nog niet	13				-
PvdD	17				1,25
SGP	22				1,28
gaat niet stemmen	26				1,89***
ToN	38				3,48***
PVV	47				4,87***
Nagelkerke pseudo r ²		0,07	0,09	0,12	0,26

a Diverse kleine categorieën zijn weggelaten in de presentatie, maar in de analyses wel meegenomen.

b Een coëfficiënt groter dan 1 betekent dat het aandeel mensen met groot onbehagen groter is dan in de referentiecategorie (-), een coëfficiënt kleiner dan 1 dat het aandeel kleiner is, rekening houdend met de effecten van andere kenmerken in dezelfde kolom.

Significatie: * < 0,05, ** < 0,01 en *** < 0,001 (tweezijdig).

Bron: SCP (COB 2008/1-2011/4; n = 16.930)

Mensen met een bovenmodaal inkomen hebben minder vaak groot onbehagen (8%) dan mensen met een modaal (15%) of een benedenmodaal inkomen (16%). Die laatste twee groepen verschillen niet van elkaar, ook niet als rekening wordt gehouden met andere kenmerken (de groep waarvan het inkomen onbekend is laten we buiten beschouwing).

Bij de hoofdactiviteit onderscheiden studenten en werknemers in (semi-)overheidsdienst zich door het geringste percentage mensen met veel onbehagen (9%) vooral van werklozen en arbeidsongeschikten (26%) en huisvrouwen en -mannen (20%). De laatste twee groepen blijven zich in de volgende kolommen van de tabel sterk onderscheiden van de particuliere werknemers, die een tamelijk gemiddeld percentage laten zien. Het grotere onbehagen van deze groepen buiten de arbeidsmarkt laat zich niet overwegend herleiden tot verschillen in opleiding en leeftijd. Rekening houdend met andere kenmerken verschillen de collectieve werknemers niet van de particuliere. Het geringe aandeel mensen met veel onbehagen (9% in plaats van 13%) is vooral het gevolg van een gemiddeld hoger opleidingsniveau. Tot zover de verschillen naar sociaaldemografische en sociaaleconomische kenmerken. Combinaties van deze kenmerken boven de stippellijn in tabel 2.3 laten verschillen zien van slechts 3% mensen met groot onbehagen onder hogeropgeleide studerende of werkende vrouwen tot 33% onder lageropgeleide werklozen en arbeidsongeschikten.⁸

Al deze verschillen vallen in het niet bij de verschillen tussen krantenlezers en mensen met verschillende stemintenties. Het aandeel met veel onbehagen gaat van 4% van de *Trouw*-lezers tot 21% van de *Telegraaf*-lezers, en van 2% van wie GroenLinks wil gaan stemmen tot 38% (voornamelijk in 2008) met de stemintentie Trots op Nederland en 47% van de mensen met een voorkeur voor Pvv. Dat de partijpreferenties zo onderscheidend zijn, is natuurlijk niet vreemd. In de meting van onbehagen zitten opvattingen over het politieke bedrijf en over grote maatschappelijke en politiek omstreden issues. Zoals gezegd zal onbehagen eerder motiveren tot een partijkeuze dan dat omgekeerd een partijkeuze aanleiding zal geven tot onbehagen.

Zoekt men met een chaidanalyse (noot 6) met alle kenmerken van tabel 2.3 naar de meest contrasterende combinaties, dan zijn dat combinaties met partijvoorkeur als het meest onderscheidende kenmerk. Hier staan lageropgeleide Pvv'ers en middelbaar en hogeropgeleide Pvv'ers die geen betaald werk verrichten, die een kleine meerderheid met groot onbehagen (55%) bergen, tegenover een aantal groepen hogeropgeleiden met nagenoeg niemand (0%) met groot onbehagen: CDA'ers en GroenLinks'ers, NRC-lezende D66'ers én D66'ers die juist niet NRC maar wel Spits lezen, en stedelijke vvd'ers onder de 65 jaar. Het gaat niet om deze specifieke groepen – al heeft de specificiteit wel het voordeel dat men zich er gemakkelijk een concrete

voorstelling bij kan maken – maar om de illustratie van het bestaan van enorme verschillen in de bevolking.

Twee kenmerken die ook interessant zijn om het onbehagen maatschappelijk te lokaliseren zijn religie en maatschappelijke engagement. Geloofsovertuigingen en de deelname aan geloofsgemeenschappen kunnen onbehagen stimuleren (er is iets fundamenteel mis met de samenleving) of juist afremmen (door acceptatie van of mildheid tegenover het menselijk falen). Onbehagen kan een reden zijn om af te zien van maatschappelijk engagement ('het helpt toch niet') of juist daartoe aanzetten ('je zult zelf iets moeten doen als het niet goed gaat en de politiek faalt'). Het ontbreekt ons hier aan ruimte en ook aan geschikte data om op dergelijke tegengestelde effecten een beter zicht te krijgen. Vanwege het ontbreken van COV-gegevens over alle vier de jaren konden we zelfs geen ruwe eerste inventarisatie opnemen in tabel 2.3. Met de data uit 2009 en 2010 kunnen we wel signaleren dat er minder vaak groot onbehagen is bij de leden van grote kerken, vooral bij de kerkgangers onder hen.⁹ Vertalen we maatschappelijk engagement in vrijwilligerswerk, dan laten de data van 2011 zien dat de vrijwilligers (35% van de ondervraagden die aangeven gemiddeld per week minstens een uur vrijwilligerswerk te verrichten) minder vaak groot onbehagen hebben (10% tegen 15% bij de niet-vrijwilligers).¹⁰

2.4 Persoonlijke tevredenheid en levensinstelling

Naast de 'harde' en gemakkelijk herkenbare groepskenmerken uit de vorige paragraaf kunnen ook 'zachtere' persoonskenmerken verschil maken. Hoe hangt maatschappelijk onbehagen samen met ontevredenheid over het eigen leven, met hoe men in het leven staat en met de persoonlijkheid van iemand? Aan de ene kant is te verwachten dat de manier waarop men tegen de samenleving en politiek aankijkt sterk bepaald zal worden door de persoonlijke situatie, zij het omdat men die situatie dankt of wijt aan de maatschappelijke verhoudingen en beslissingen van de politiek en andere instanties, zij het omdat men vanuit de eigen situatie generaliseert naar hoe het met anderen gaat en onvrede projecteert. Aan de andere kant wordt er in de literatuur gesteld dat er opvallend weinig relatie bestaat tussen persoonlijk geluk en maatschappelijke onvrede (Elchardus en Smits 2007). Het bekende SCP-motto 'met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht' betreft weliswaar primair de publieke opinie (in de hele samenleving is het niveau

van tevredenheid over de eigen situatie hoog, maar over de samenleving laag) en niet individuele combinaties van oordelen, maar suggereert toch ook een geringe samenhang.

Tabel 2.4

Groot onbehagen, naar geluk en tevredenheid over het eigen leven, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2011 (in procenten en gecorrigeerde effecten)^a

categorie (en % van de bevolking)	% met groot onbehagen	relatieve kansenverhoudingen ^b + achtergrond- kenmerken uit tabel 2.3	
		ongecorrigeerd	gecorrigeerd
vindt zichzelf geen gelukkig mens (19%)	20	1,86***	1,72***
vindt zichzelf een gelukkig mens (63%)	12	-	-
vindt zichzelf een erg gelukkig mens (16%)	11	0,95	1,04
rapportcijfer voor de eigen gezondheid 1-5 (9%)	23	1,86***	1,60**
idem 6-7 (38%)	14	-	-
idem 8-10 (52%)	12	0,87	0,94
rapportcijfer voor de eigen hoofdactiviteiten ^c			
1-5 (8%)	25	2,15***	1,97***
idem 6-7 (39%)	14	-	-
idem 8-10 (51%)	11	0,79*	0,92
rapportcijfer voor de eigen financiële situatie			
1-5 (17%)	25	2,21***	2,05***
idem 6-7 (46%)	13	-	-
idem 8-10 (36%)	8	0,59***	0,62***

a 'Weet niet'-categorieën zijn weggelaten in de presentatie, maar in de analyses wel meegenomen.

b > 1: het aandeel mensen met groot onbehagen is groter dan in de referentiecategorie (= -); < 1: het aandeel is kleiner, niet en wel rekening houdend met de effecten van de kenmerken in tabel 2.3 t/m werksituatie.

c 'Hoe tevreden bent u met uw belangrijkste dagelijkse activiteit (werk, studie of andere activiteit)?'

Significatie: * < 0,05, ** < 0,01 en *** < 0,001 (tweezijdig).

Bron: SCP (COB 2011/1-4; n = 4.200)

Wat hebben onze gegevens hierover te vertellen? Kijken we eerst naar de relatie met geluk en tevredenheid. Tabel 2.4 laat de aandelen mensen met groot onbehagen zien in diverse categorieën en toont wat er met de verschillen gebeurt als we rekening houden met de sociaaldemografische en sociaaleconomische kenmerken uit tabel 2.3.

Anders dan in die tabel kijken we nu dus naar wat er van de statistische effecten van afzonderlijke tevredenheidsmaten overblijft en niet naar de combinatie van tevredenheidsmaten. Er gaat weinig van de statistische effecten af als de achtergronden in de analyse worden betrokken. De ongelukkigen en ontevredenen wijken sterk af van de middengroep, ook als rekening wordt gehouden met de achtergrondkenmerken uit tabel 2.3. Het verschil van de (zeer) gelukkigen en tevredenen tot de middengroep is veel kleiner. Daar komen we nog op terug.

In tabel 2.5 kijken we op dezelfde manier als we in tabel 2.4 deden naar de relaties tussen groot onbehagen en wat we indicatoren voor de levensinstelling kunnen noemen, namelijk reacties op stellingen over het zelfbeeld en gevoelens van controle, optimisme en verbondenheid.

Mensen met een negatief zelfbeeld, die pessimistisch zijn over hun toekomst of daar geen grip op zeggen te hebben, en geen controle op hun omstandigheden hebben en zich vaak oneerlijk behandeld en geïsoleerd van anderen voelen, hebben duidelijk vaker een groot maatschappelijk en politiek onbehagen. Ook nu wijken de (zeer) positief gestemden vaak weer minder van de middengroep af dan de negatief gestemden.

Wat is belangrijker: tevredenheid of een positieve levensinstelling? Om dat te kunnen beoordelen, meten we de achterliggende dimensies van de vier metingen van geluk en tevredenheid¹¹ en van de zes metingen van de levensinstelling.¹² Er is een negatieve correlatie van beide dimensies met de onbehagenschaal, maar die is niet heel sterk.¹³ Dat zal ermee te maken hebben dat de relatie niet lineair is. Wie ongelukkig is en een negatief zelfbeeld heeft, heeft duidelijk meer onbehagen over de samenleving en de politiek, maar het is niet zo dat dat onbehagen steeds verder afneemt naarmate men gelukkiger is en positiever over zichzelf. Figuur 2.3 illustreert wat we bij tabel 2.4 en 2.5 al zagen: mensen met de grootste ontevredenheid en het meest negatieve zelfbeeld kenmerken zich veel vaker door groot maatschappelijk onbehagen, maar het maakt niet uit of men gemiddeld of zeer tevreden is of een tamelijk of extreem positief beeld van zichzelf heeft.

Tabel 2.5

Groot onbehagen, naar verschillen in levensinstelling en zelfbeeld, bevolking van 18 jaar en ouder, 2008-2011 (in procenten en gecorrigeerde effecten)

categorie (en % van de bevolking)	% met groot onbehagen	relatieve kansverhoudingen ^a	
		ongecor- rigeerd	+ achtergrondken- merken uit tabel 2.3
'Over het algemeen denk ik heel positief over mezelf'			
(zeer) oneens (6%)	20	1,36	1,69**
neutraal (of geen oordeel) (26%)	15	-	-
(zeer) eens (68%)	12	0,78*	0,85
'Ik ben optimistisch over mijn toekomst'			
(zeer) oneens (8%)	37	3,27***	3,20***
neutraal (of geen oordeel) (34%)	15	-	-
(zeer) eens (58%)	9	0,54***	0,65***
'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'			
(zeer) oneens (48%)	8	0,66***	0,78
neutraal (of geen oordeel) (27%)	13	-	-
(zeer) eens (24%)	24	2,14***	2,15***
'Ik heb weinig controle over de dingen die me over- komen'			
(zeer) oneens (47%)	8	0,56***	0,66***
neutraal (of geen oordeel) (31%)	14	-	-
(zeer) eens (22%)	23	1,87***	1,76***
'In het algemeen word ik eerlijk behandeld'			
(zeer) oneens (6%)	41	2,53***	2,74***
neutraal (of geen oordeel) (19%)	22	-	-
(zeer) eens (75%)	9	0,37***	0,44***
'Ik voel me van andere mensen geïsoleerd'			
(zeer) oneens (79%)	11	0,54***	0,65***
neutraal (of geen oordeel) (15%)	20	-	-
(zeer) eens (5%)	24	1,30	1,29

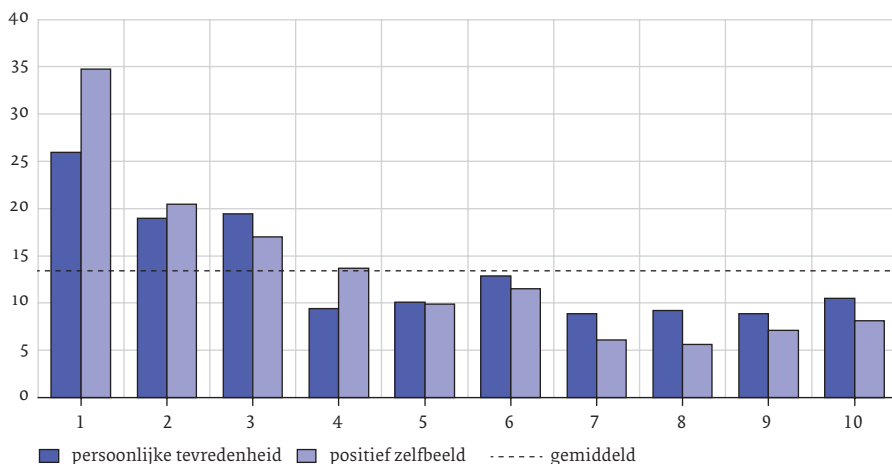
a > 1: het aandeel mensen met groot onbehagen is groter dan in de referentiecategorie (= -); < 1: het aandeel is kleiner, niet en wel rekening houdend met de effecten van de kenmerken in tabel 2.3 t/m werksituatie.

Significatie: * < 0,05, ** < 0,01 en *** < 0,001 (tweezijdig).

Bron: SCP (COB 2011/1-4; n = 4.200)

Figuur 2.3

Aandeel mensen met groot onbehagen, naar decielen persoonlijke tevredenheid en positief zelfbeeld,^a 2011

a De bevolking is opgedeeld in twee maal tien gelijke groepen, van zeer ontevreden (1) tot zeer tevreden (10) en van een zeer negatief zelfbeeld (1) tot een zeer positief zelfbeeld (10)
Bron: SCP (COB 2011/1 – 2011/4)

De figuur suggereert ook dat het zelfbeeld belangrijker is dan tevredenheid. Om hun relatieve belang beter te beoordelen, analyseren we in tabel 2.5 de effecten van beide kenmerken samen, elk in een driedeling, in combinatie met andere kenmerken: alle kenmerken uit tabel 2.3 (maar voor de overzichtelijkheid worden qua effecten verwante kenmerken gecombineerd) alsook kerkgang. Religieuze kenmerken bleven in tabel 2.3 buiten beschouwing, omdat ze niet voor de hele periode beschikbaar waren.

De cijfers bevestigen dat het zelfbeeld van groter belang is dan de persoonlijke tevredenheid, ook als rekening wordt gehouden met andere kenmerken. Een negatief zelfbeeld en in iets mindere mate persoonlijke ontevredenheid gaan vaak gepaard met groot onbehagen over de samenleving en politiek. De tabel laat ook zien dat in de combinatie van alle onderscheidingen die in deze paragraaf aan de orde kwamen daarnaast sekse (mannen meer), opleidingsniveau (lageropgeleiden meer), sociaaleconomische positie (werklozen en arbeidsongeschikten meer), kerkgang (niet-kerkgangers meer), krant (*Reformatorisch Dagblad*, *De Telegraaf*) en stemvoorkeur (niet-stemmers, pvv'ers) van belang blijven voor een grotere kans op groot onbehagen.

Tabel 2.6

Groot onbehagen, naar diverse achtergronden, 2011, relatieve kansenverhoudingen^a

categorie	tevreden	positief	combinatie	+ sociaal	+ overig
hoogste 1/3 i.p.v. gemiddelde tevredenheid	0,86		1,06	1,04	1,05
laagste 1/3 i.p.v. gemiddelde tevredenheid	2,18***		1,52***	1,45**	1,40**
meest positieve 1/3 i.p.v. gemiddeld zelfbeeld		0,66**	0,70*	0,81	0,81
meest negatieve 1/3 i.p.v. gemiddeld zelfbeeld		2,77***	2,35***	2,12***	2,03***
man				1,41**	1,31*
18-34 i.p.v. 35-54				0,94	0,84
55+ i.p.v. 35-54				0,73**	0,93
hoger opgeleid i.p.v. middenniveau				0,46***	0,63**
lager opgeleid i.p.v. middenniveau				1,66***	1,39**
(zeer) sterk stedelijk				0,96	0,96
FR, OV, GD en UT i.p.v. middengroep				0,88	0,92
ZH, ZE, NB en LB i.p.v. middengroep				1,17	1,07
bovenmodaal i.p.v. ongeveer modaal				0,77	0,80
benedenmodaal i.p.v. ongeveer modaal				0,82	0,82
studeert i.p.v. particulier/pensioen				0,63	0,65
publieke sector i.p.v. particulier/pensioen				1,01	0,97
huishouden i.p.v. particulier/pensioen				1,40	1,22
ww/wao i.p.v. particulier/pensioen				1,54**	1,44*
minstens maandelijks kerkgaand					0,71*
Trouw, de Volkskrant, NRC (Next)					0,84
AD, Nederlands Dagblad, regionaal					1,01
Reformatorisch Dagblad, De Telegraaf					1,43**
GL, D66, CDA, PvdA, CU, VVD i.p.v. weet nog niet					0,30***
SP i.p.v. weet nog niet					0,91
niet-stemmers i.p.v. weet nog niet					1,59*
PVV i.p.v. weet nog niet					3,86***
Nagelkerke pseudo r ²	0,04	0,07	0,08	0,14	0,28

a Diverse kleine categorieën zijn weggelaten in de presentatie, maar in de analyses zijn ze wel meegenomen.

b > 1: het aandeel mensen met groot onbehagen is groter dan in de referentiecategorie (= -);

< 1: het aandeel is kleiner, rekening houdend met de effecten van andere kenmerken in dezelfde kolom.

Significatie: * < 0,05, ** < 0,01 en *** < 0,001 (tweezijdig).

Bron: SCP (COB 2011/1-4; n = 4.200)

2.5 Slot

In dit hoofdstuk hebben we het vage en moeilijk grijpbare maatschappelijk onbehagen benaderd met een meting van opvattingen over heel uiteenlopende maatschappelijke en politieke kwesties. Dat die opvattingen 'schaalbaar' waren, wijst op het bestaan van zoiets als onbehagen. We hebben laten zien dat dit maatschappelijk onbehagen groter was in de jaren na het 'Fortuynjaar' 2002 dan in de jaren negentig en in de jaren erna, en we zijn uitgebreid op zoek gegaan naar groepen en soorten mensen bij wie groot onbehagen is geconcentreerd. Tabel 2.6 was het eindpunt van die zoektocht en laat zien dat het geen kwestie is van uitsluitend opleidingsniveau, economische positie, persoonlijkheid of 'smaak' (krant, politieke voorkeur). Dat alles was van belang en dan waren de verschillen nog maar heel ruw in kaart gebracht (met slecht 28% 'verklaarde variantie'). Maatschappelijk onbehagen kan inderdaad niet verklaard worden uit persoonlijk onbehagen (Elchardus en Smits 2007), maar dat onbehagen is ook zeker niet van verwaarloosbaar belang. In de volgende hoofdstukken gaan we verder in op de persoonlijke verankering van maatschappelijk onbehagen, maar eerst kijken we in een intermezzo naar verschillende discoursen van onbehagen. De meetlat in dit hoofdstuk was ontleend aan thema's van het dominante onbehagen, maar er is meer.

Noten

- 1 Eerder (Dekker 2008; Den Ridder en Dekker 2011) gebruikten we een schaal van twaalf, inclusief de opvatting dat de regering 'onvoldoende doet voor de welvaart van mensen zoals ik' en de verwachting dat er een grote crisis aankomt. De eerste uitspraak is in cv 2010/11 helaas niet opgenomen en bij de herziening hebben we dan ook maar het conjunctuurgevoelige tweede item laten vallen. De cijfers wijken soms iets af van eerder gepresenteerde, omdat we nu de leeftijdsgrens van 18 jaar hanteren (en 'weet niet' meenemen als neutraal antwoord).
- 2 Geruststellend is echter dat de deze en de twee andere schalen voor onbehagen in dit hoofdstuk wel dezelfde verschillen vertonen tussen bevolkingsgroepen met hoge en lage scores.

- 3 Dat is althans het geval bij metingen van politiek vertrouwen (Den Ridder en Dekker 2011: 43). Gebrek aan politiek vertrouwen en onbehagen zijn sterk aan elkaar gerelateerd (Dekker 2012: 25).
- 4 Er is analytisch of normatief geen overtuigende reden voor een bepaalde grenswaarde en er is ook geen publieke consensus of gezaghebbend onderzoek om een percentage aan te ontlenen. De verdeling van onbehagenscores vertoont ook niet een knik die zich empirisch aanbiedt als natuurlijke grens om hoog van niet hoog te onderscheiden.
- 5 De meting wijkt iets af van een eerdere (Dekker 2011): we laten de opvatting hoe het met Nederland gaat er nu echter buiten. Die opvatting krijgt in intermezzo 2 apart aandacht.
- 6 Omdat de schalen op verschillende onderzoeken zijn gebaseerd, is het niet mogelijk om op individueel niveau de samenhang te beoordelen. Inhoudelijk is er echter een behoorlijke overlap en dezelfde bevolkingsgroepen scoren op de schalen hoog of juist laag.
- 7 Zie noot 4. Ook nu is er in de verdeling van scores geen knik te ontdekken die als een natuurlijke afgrenzing van hoge scores beschouwd zou kunnen worden. De gekozen grenswaarde is nu een stuk lager, omdat de schaal van 0 tot 100 nu loopt van maximaal behagen naar maximaal onbehagen in plaats van van geen onbehagen naar maximaal onbehagen.
- 8 Dit is de uitkomst van een chaidanalyse (chi² automatic interaction detection) met opdelingen tot groepen van minimaal 50 respondenten.
- 9 In 2008 vroegen we nergens naar en in 2011 alleen naar kerkgang of deelname aan godsdienstige bijeenkomsten. In 2009 en 2010 vroegen we naar lidmaatschap en kerkgang. In die twee jaar heeft van de niet-kerkleden 15% groot onbehagen, van de rooms-katholieken 12% en van de protestanten van de PKN 9% (andere groepen zijn te klein om hier te onderscheiden). In beide groepen hebben kerkgangers (minstens maandelijks) minder frequent groot onbehagen dan niet-kerkgangers: 10% in plaats van 14% bij de katholieken en 7% in plaats van 12% bij de protestanten.
- 10 Of omgekeerd: van de mensen met groot onbehagen doet 26% vrijwilligerswerk en van de mensen zonder groot onbehagen 36%. Groot onbehagen heeft dus een negatief effect op de kans dat men vrijwilligerswerk verricht (odds ratio 0,60***) en dat effect wordt niet veel minder als gecontroleerd wordt voor de sociale achtergronden van tabel 2.3 (odds ratio 0,63***) en daar ook nog de kranten en stemintenties van tabel 2.3 aan

worden toegevoegd (odds ratio 0,67***). Ook na toevoeging van kerkgang weet het zich goed te handhaven (odds ratio 0,74**).

- 11 Namelijk de eerste principale component van de oorspronkelijke meetwaarden, die 54% van de totale variantie verklaart (Cronbachs alfa zou 0,71 bedragen).
- 12 Namelijk de eerste principale component van de oorspronkelijke meetwaarden van de zes metingen, die 45% van de totale variantie verklaart (Alfa 0,75).
- 13 Tevredenheid met behagen-onbehagen correleert $-0,24^{***}$ en $-0,15^{***}$ met groot onbehagen, positieve zelfbeeld $-0,37^{***}$ met behagen-onbehagen en $-0,23^{***}$ met groot onbehagen (en de tevredenheid $0,58^{***}$ met positief zelfbeeld).

Intermezzo 2

Discoursen van onbehagen

Naast het uitdrukken van gevoelens van onbehagen door middel van onbehagenscores en schalen met meningen over verschillende onderwerpen, zoals we tot nu toe in dit hoofdstuk hebben gedaan, is het ook interessant om het fenomeen met een kwalitatieve blik te bekijken. Met welke problemen en frustraties komen mensen op de proppen als hun gevraagd wordt dit in een korte tekst te verwoorden? Wie kijken ze met boze ogen aan en wat voor frames gebruiken ze hiervoor?

Voor de beantwoording van deze vragen putten we uit de toelichtingen die respondenten van het COB geven bij hun antwoord op de eerder vermelde vraag welke kant men het op vindt gaan met Nederland.¹ We maken uitsluitend gebruik van toelichtingen van mensen die vinden dat het een beetje dan wel volledig de verkeerde kant op gaat.² Het kan uiteraard zo zijn dat de ideeën van mensen door de tijd heen verschillen. Om te bekijken of dit zo is, worden data van twee periodes die ver uit elkaar liggen vergeleken: het eerste kwartaal uit 2008, het allereerste COB, en het derde kwartaal uit 2011, een van de laatste en de basis van het vervolgonderzoek waarover het in de volgende hoofdstukken gaat.

Een belangrijke eerste observatie, al eerder gedaan door Van Houwelingen (2011), is dat de onderwerpen die mensen aandragen om te beargumenteren waarom het de verkeerde kant op gaat met Nederland, in hoge mate overeenstemmen met wat zij in de enquête aanstippen als grootste maatschappelijke problemen. Verder valt op dat mensen die vinden dat het duidelijk de verkeerde kant op gaat en mensen die vinden dat het iets meer de verkeerde dan goede kant op gaat, in hun toelichtingen over het algemeen weinig van elkaar verschillen, zowel wat betreft de inhoud (de aangedragen onderwerpen en de manier waarop erover wordt gesproken) als de intensiteit (de mate van afkeer; vgl. Van Houwelingen 2011).

Hoe zien de verhalen die mensen vertellen eruit? Dat verschilt sterk per persoon: sommige mensen gebruiken veel zinnen om hun ongenoegen te laten blijken, anderen hebben aan een paar woorden genoeg; sommigen behandelen een heleboel onderwerpen tegelijkertijd en door elkaar, terwijl

anderen het bij één of twee houden. Het zijn vooral de lange antwoorden – waarbij veel verschillende onderwerpen worden aangedragen en er een soort amalgaam van kritiek ontstaat – die onder het predicaat ‘onbehagen’ zoals we dat in dit rapport hanteren vallen en dus interessant zijn om hier te analyseren. Bij elk antwoord is steeds aangegeven uit welk jaar het afkomstig is: 2008 of 2011.

Hoewel een analyse zo uitgebreid en specifiek mogelijk kan worden gemaakt als men wil, springen er duidelijk vier verschillende discoursen van onbehagen uit – vertogen waarbij steeds dezelfde onderwerpen worden gebruikt, min of meer op dezelfde manier aan elkaar gekoppeld – die in beide periodes prominent aanwezig zijn. Deze kunnen worden betiteld als: links-conservatief, nativistisch³, traditioneel-conservatief en progressief-elitair. Het spreekt voor zich dat er geen absolute verschillen tussen deze discoursen bestaan. Er is vaak sprake van overlap. Dit is vooral het geval bij het links-conservatieve en nativistische discours.

We lichten de discoursen toe met argumenten die worden gebruikt door de geënquêteerden. Of de in die argumenten vervatte uitspraken over de werkelijkheid – bijvoorbeeld: ‘de armoede en ongelijkheid nemen toe’ – empirisch juist zijn, doet er hier niet toe.

Mensen met een *links-conservatief* discours bekritisieren de toenemende bezuinigingen, ongelijkheid en armoede in Nederland in combinatie met de economische solidariteit met andere landen.⁴ Het geldt dat naar buitenlandse bestemmingen gaat (de EU of ontwikkelingssamenwerking) kan beter besteed worden om de inkomenskloof in eigen land te dichten of de lagere inkomens fatsoenlijke zorg te bieden, zo luidt hun protest. Deze mensen voelen zich, kortom, onbehaaglijk over het proces van economische mondialisering:

‘Omdat het eigen volk achtergesteld wordt ten opzichte van de buitenlandse politiek. Er moet meer aandacht besteed worden aan de armoede hier en de zorg en het onderwijs.’ (2008)

‘Te veel bezuinigingen op onder andere de zorg en het pgb. Schande noem ik dat. De pensioensverhoging naar 67 jaar, en als je eerder uit wilt dan moet je 30 procent inleveren. Jeetje, dan ben je ziek bezig. Waar werk ik dan voor? En hoe zit het met zware beroepen, zoals de zorg en de bouw? En dan geld geven aan landen zoals Griekenland. Prima als mensen willen helpen, maar daardoor moeten mensen

zoals ik met weinig geld nog meer belasting gaan betalen. De rijken worden rijker en de armer worden armer. Zakkenvullen willen we allemaal. Hier laat ik het bij anders ben ik morgen nog niet klaar.' (2011)

Opvallend in dit discours is verder dat de elite verantwoordelijk wordt gehouden voor de benoemde problemen: ze kiest alleen maar voor zichzelf en zorgt ervoor dat 'gewone mensen' steeds minder geld te besteden hebben. Bovendien heeft ze geen idee van de situatie waarin die gewone mensen verkeren. Het volgende citaat maakt dit nog verder duidelijk:

'Rijken worden rijker, armen worden armer en met het huidige gedoe over de steun aan Griekenland en straks Italië kost het ons allen weer geld dat we nooit meer terug zullen zien. Een suggestie is om de ministers die besluiten voor ons geld nemen eens een paar maanden van het minimumloon te laten rondkomen en dus ook alle extra's die ze nu hebben eens een paar maanden te ontzeggen. Laat ze lekker met het openbaar vervoer naar hun vergaderingen gaan zodat ze kunnen ontdekken hoe het er in de 'echte' wereld aan toe gaat.' (2011)

Burgers met een nativistisch discours delen deze algemene afkeer van de elite: ook zij zien haar als grote boosdoener die de problemen waarmee zij zitten heeft veroorzaakt (de mensen uit beide groepen rekenen zichzelf dus blijkbaar niet tot de elite). Ze verschillen echter van mening als het aankomt op de vraag waar deze problematiek door is ontstaan. Waar links-conservatieven vooral achteruitgang zien vanwege transformaties en beleid op sociaaleconomisch gebied, is het onbehagen van vertegenwoordigers van het nativistische discours, zoals de naam al doet vermoeden, vooral gericht op een sociaal-culturele kwestie: de multiculturele samenleving. Er komen te veel migranten naar Nederland, is hun klacht, en dit leidt tot culturele diversiteit, meer moskeeën, vrouwen in boerka's, toenemende criminaliteit en andere soorten overlast:

'Ik moet helaas terugkomen op het onderwerp allochtonen. Van de eerste generatie heb ik totaal geen last, maar de nakomelingen zijn volkomen uitschot. Het zijn slecht opgevoede kinderen die nog tot elfuur buiten lopen en alleen maar ellende bezorgen. Tevens is door het toelaten van de Islam en moskeeën de taal van niet alleen allochtonen achteruit gegaan, maar van die van oorspronkelijke Nederlandse jongeren. ... Het tolereren van hoofddoekjes moet ook veranderd worden. Deze

mensen hebben voor Nederland gekozen. Wij niet voor hun, dus laat hun zich aanpassen aan onze maatstaven. ... Deze punten heeft Nederland met de tijd toegelaten en is als een sluwe vos naar binnen gelopen. Maar als de archieven worden opengetrokken van hoe het was begin jaren '60 zou er uit geconcludeerd moeten worden wat een grote stap achteruit Nederland heeft gedaan.' (2011)

Daarnaast leeft onder mensen met dit discours vaak het idee dat migranten met een behoorlijk gemak allerlei voorzieningen krijgen of banen inpikken, terwijl de autochtone bevolking – de 'echte' Nederlanders – wordt achtergesteld:

'Als we niet uitkijken, krijgen de allochtonen de macht. Het is leuk dat zij hier komen wonen, maar ze moeten wel werken voor hun eigen geld. Op basis daarvan moeten ze hun pensioen krijgen, en niet meer dan dat ze hebben verdiend.' (2008)

'Wij als Nederlanders hebben in ons eigen land niets te zeggen, terwijl buitenlanders hier een aangekleed huis KRIJGEN met maandloon erbij.' (2011)

Vertegenwoordigers van het *traditioneel-conservatieve* discours richten hun pijlen vooral op andere onderwerpen en geven hiervan ook andere groepen dan de elite de schuld. In hun discours staat de verhuftering, individualisering, het toegenomen gebrek aan respect en het verval van normen en waarden centraal. Vroeger, stellen ze, ging men in Nederland een stuk netter met elkaar om. Vandaag de dag is dit voorbij. Iedereen kiest voor zichzelf en hierdoor ontstaat een verziekte sfeer. Men durft soms de straat niet eens meer op. De volgende citaten vormen goede voorbeeld van vertegenwoordigers van dit discours:

'De mentaliteit van de Nederlander wordt steeds meer op zichzelf gericht. Je durft op straat niets meer te zeggen tegen iemand die bijvoorbeeld iets neergooit, want je krijgt op zijn minst een ernstige ziekte naar je hoofd geslingerd. De jeugd weet niet wat kanker is en gebruikt het te pas en te onpas als scheldwoord. Tegen hangjongeren wordt niets gedaan, evenals tegen roken op plekken waar dat niet mag. Bij werkgevers gaat het steeds meer en meer om de centen, en het personeel wordt minder belangrijk. Mensen blijven daarom minder lang bij een baas, en kiezen ook voor het geld.' (2008)

'De mensen zijn gehaast, drukken je van de weg, willen overal vooraan parkeren en zijn vooral zelf het belangrijkste. Kinderen krijgen geen grenzen opgelegd, het zijn koninkjes en koninginnetjes; ze leren niet meer door ontberingen te overwinnen, maar krijgen altijd maar hun zin.' (2008)

De schuldige is, zoals uit deze citaten blijkt, in de ogen van deze mensen de hele samenleving: 'de mentaliteit van de Nederlander' en 'de mensen' (behalve vaak de geënquêteerden zelf; zie ook Schnabel 2011).

Een punt van onbehagen dat zowel bij de nativisten als bij de traditioneel-conservatieven vaak voorbij komt, is criminaliteit. De criminaliteitscijfers zijn volgens hen veel te hoog en de straffen te laag. Hierdoor is er een omgekeerde wereld ontstaan, waarin criminelen meer rechten hebben dan slachtoffers:

'Men heeft steeds minder respect voor elkaar. Dat heeft volgens mij te maken met het feit dat crimineel gedrag niet of nauwelijks wordt bestraft. En dat degene die daar wat tegen probeert te doen hard wordt afgestraft.' (2008)

'Nederland is een walhalla voor criminelen en personen die niet volgens de regels willen leven. Het wordt steeds meer een omgekeerde wereld, de crimineel heeft alles, het slachtoffer heeft niets.' (2011)

Een verschil hierbij is wel dat de oorzaken van dit probleem door beide groepen in andere zaken worden gezocht: nativisten stellen dat het vooral immigranten zijn die voor de toegenomen criminaliteit zorgen, terwijl het volgens traditioneel-conservatieven door de individualisering en het vervlogen fatsoen moet worden verklaard.

Aanhangers van het *progressief-elitaire* discours, tot slot, zetten zich juist af tegen de sfeer die in Nederland ontstaan is *doordat* de andere discoursen van onbehagen, en dan vooral het nativisme, prominent zijn geworden. Hierdoor zijn in hun ogen de oppervlakkigheid en het populisme in de samenleving toegenomen. Dit houdt in dat populaire media een te prominente rol spelen in de samenleving en dat de kunsten, het milieu en ontwikkelingssamenwerking onder druk komen te staan. Bovendien leidt het tot een toenemende haat tegen buitenlanders. Een aantal van deze zaken komt mooi naar voren in de volgende citaten:

'De algemene stemming ten opzichte van allochtonen baart me zorgen. De politiek die een richting dreigt op te gaan van populisme, terwijl ik van de politiek juist verwacht: een afgewogen, wijs oordeel op grond van eerlijke argumenten.' (2011)

'Er is veel intolerantie en ontevredenheid. Problemen worden vaak overdreven (vergelijk de zogenoemde tsunami van moslimimmigranten met de werkelijke cijfers). De regering doet daaraan mee, in plaats van de feiten weer te geven. ... Ook allerlei bezuinigingen pakken uiteindelijk verkeerd uit en worden met oneigenlijke argumenten uitgevoerd. Allerlei zaken die het leven aangenaam maken (cultuur, natuur) worden afgebouwd, onder het mom 'de markt moet het maar betalen', maar voor veel zaken is nauwelijks een markt. Daarnaast zijn zaken als cultuur en natuur van belang voor de economie (vestiging van bedrijven, huizenprijzen), dus pakken de bezuinigingen uiteindelijk slecht uit.' (2011)

Opvallend bij de vertegenwoordigers van dit discours is verder dat ze behoorlijk vaak expliciet wijzen naar de pvv of Wilders als veroorzaker van allerlei problemen. Dit in tegenstelling tot de aanhangers van de andere discourses, waar vaak wat minder duidelijk wordt gesteld wie er dan precies verantwoordelijk is voor hun onbehagen ('de elite', 'de samenleving'):

'Er is weinig ruimte voor innovatie. Weinig geld voor onderzoek en onderwijs. Geen aandacht voor natuur een milieu. Met zo veel mensen die op Geert Wilders stemmen zal het niet beter worden.' (2011)

De discourses zijn hier tot nu toe naast elkaar, als vier gelijken gepresenteerd. Dit betekent echter niet dat hun aandeel evenwichtig verdeeld is tussen 2008 en 2011. Hoewel ze alle vier veel voorkomen in beide perioden, zijn er toch belangrijke verschillen. Die bevinden zich zowel binnen als in de verhouding tussen discourses. Allemaal lijken ze vooral voort te komen uit de grote onderwerpen die het meest besproken worden in het publieke debat en de specifieke voorbeelden die binnen discussies hierover worden gebruikt.

Voor veranderingen binnen discourses kan dit goed worden aangetoond door naar woordgebruik te kijken. Zo werd door de mensen met een links-conservatief discours in 2008 vrij vaak de term 'voedselbank' gebruikt, terwijl die in 2011 helemaal niet voorkwam. En in 2008 viel de term 'dubbele nationaliteit' met behoorlijke regelmaat, zowel bij mensen met een

nativistische overtuiging (in negatieve zin) als bij hen met een elitair-progressief verhaal (in positieve zin – dat wil zeggen: positief over het fenomeen, negatief over het feit dat ertegen gestreden werd). In 2011 kwam de term nauwelijks voorbij.

Aan de andere kant had men het in 2008 vrijwel nooit over bezuinigingen op de kunsten, terwijl dit in 2011 onder de elitair-progressieven een prominent thema was. En links-conservatieven hadden het in deze periode vaak over het in hun ogen onrechtvaardige fenomeen van het verstrekken van geld aan Griekenland. Dit was in 2008 uiteraard nog geen belangrijk issue.

Er vonden ook verschuivingen plaats *tussen* discoursen, dat wil zeggen in hun relatieve aanwezigheid in het totaalpakket van reacties. In 2008 waren de drie prominente discoursen het nativistische, het links-conservatieve en het traditioneel-conservatieve. In 2011 waren de eerste twee nog steeds prominent, maar was traditioneel-conservatief vervangen door elitair-progressief. Dit is op zich opvallend, omdat er juist in 2008 een regering aan de macht was – het vierde kabinet-Balkenende – die een sterk pleidooi hield voor een terugkeer van normen en waarden, terwijl dit thema door het eerste kabinet-Rutte nauwelijks gepolitiseerd werd. Dit zal waarschijnlijk te maken hebben met het feit dat burgers zich in hun zorgen deels laten leiden door wat in het nieuws prominent aanwezig is: als normen en waarden vaak door politici worden genoemd, ook al is het voor hen op een positieve manier (namelijk als iets dat veranderd moet worden), dan zullen zij sneller geneigd zijn dit als een punt van zorg voor het land beschouwen. Deze verklaring sluit aan bij die voor de sterke opkomst van het progressief-elitaire discours in 2011. Het kabinet-Rutte I profileerde zich namelijk met het korten op de subsidiëring van veel ‘linkse hobby’s’, zoals ontwikkelingssamenwerking en de kunsten. Dit zijn juist de thema’s die elitair-progressieven belangrijk vinden, en zij spreken hun mening er dus over uit zodra dit onderwerp gepolitiseerd wordt.

Concluderend kan worden gesteld dat er een hoge mate van consistentie bestaat in de discoursen van onbehagen die in Nederland in de laatste jaren aanwezig zijn. Maar de voorbeelden die mensen gebruiken om deze discoursen kracht bij te zetten kunnen behoorlijk veranderen. Dit geldt ook voor de relatieve aanwezigheid van de verschillende discoursen. Beide worden hoogstwaarschijnlijk sterk beïnvloed door de media en politiek, die

in hoge mate lijken te beïnvloeden welke thema's op de maatschappelijke agenda staan.

Noten

- 1 Aan het slot van het COB krijgen mensen de vraag voorgelegd of zij vinden dat het al met al de goede of de verkeerde kant op gaat met Nederland. Men kan kiezen uit de opties 'duidelijk de verkeerde kant op', 'iets meer de verkeerde dan de goede kant op', 'iets meer de goede dan de verkeerde kant op' en 'duidelijk de goede kant op'. Nadat deze vraag is ingevuld krijgt men het verzoek om het gegeven antwoord in eigen woorden toe te lichten. Die toelichtingen vormen de basis van dit intermezzo.
- 2 Het leeuwendeel van de mensen met groot onbehagen ziet het de verkeerde kant op gaan, maar het aandeel verschilt wel: 93% in het eerste kwartaal van 2008 en 84% in het derde kwartaal van 2011 (in de hele periode van begin 2008 tot het derde kwartaal van 2012 is het gemiddelde 89%).
- 3 'Nativisme' (een vertaling van het Engelse *nativism*) is een benaming voor de politieke overtuiging dat eerstgeborenen (de *natives*) meer rechten verdienen binnen een grondgebied – in dit geval dat van de Nederlandse natie – dan latergeborenen of migranten.
- 4 De argumenten die worden gebruikt om de discoursen te onderbouwen – bijvoorbeeld: 'de armoede en ongelijkheid nemen toe' – zijn de argumenten van de geëquëteerden. Of ze empirisch juist zijn doet er voor het doel van dit rapport niet echt toe; het gaat er hier om waarom en hoe ze worden gebruikt.

3

Hoe zou Nederland er dan wel uit moeten zien?

Kernpunten

- Achter de klachten en het onbehagen over Nederland gaan beelden schuil van hoe een beter Nederland eruit zou moeten zien. Dat zijn geen uitgewerkte en gebalanceerde toekomstvisies, maar mensen kunnen vaak wel aangeven in welke richting en op welke gebieden ze Nederland vooral zouden willen veranderen.
- De belangrijkste prioriteit voor de toekomst is de manier waarop we samenleven. Men maakt zich zorgen over de omgangsvormen en zou willen dat Nederlanders in de toekomst meer saamhorig en verdraagzaam zijn. De overheid zou daaraan kunnen bijdragen, maar het is ook iets wat burgers zelf zouden moeten bewerkstelligen. Bijvoorbeeld door het goede voorbeeld te geven, aandacht te hebben voor anderen en hun kinderen het belang van respect en verdraagzaamheid bij te brengen.
- Andere belangrijke prioriteiten voor de toekomst zijn een eerlijke inkomensverdeling, goede sociale voorzieningen, de aanpak van criminaliteit, een goed draaiende economie en goede en betaalbare gezondheidszorg. Voor het aanpakken van deze onderwerpen kijken burgers naar de overheid.
- Veel Nederlanders hebben een ideaalbeeld van de samenleving dat kan worden getypeerd als 'hard van buiten, zacht van binnen'. Men hecht veel waarde aan meer saamhorigheid, respect en een sociaal vangnet voor wie dat nodig heeft, maar wil tegelijkertijd een land waarin strenger wordt gestraft, buitenlanders zich aanpassen en misbruik van voorzieningen hard wordt aangepakt.

Vragen over onbehagen hebben vanzelfsprekend een negatieve insteek: een schets van het onbehagen is er vooral op gericht om te laten zien wat er – in de ogen van burgers – mis is met Nederland. Maar het is ook mogelijk om met dat onbehagen in gedachten een positievere invalshoek te kiezen. Mensen die ontevreden zijn over de manier waarop het er in de maatschappij en politiek aan toegaat, hebben blijkbaar het idee dat er bepaalde dingen anders en beter moeten. In dit hoofdstuk gaan we daarom op zoek naar de positieve ideeën over Nederland die achter het onbehagen schuil zouden kunnen gaan. We gaan na op welke terreinen mensen verandering zouden willen, wat er op die terreinen zou moeten veranderen en wie dat moet doen. Het antwoord op deze vragen brengen we in kaart met opinieonderzoek naar maatschappelijke prioriteiten en een open vraag naar een positief toekomstbeeld van Nederland. In paragraaf 3.1 gaan we iets uitgebreider in op deze onderzoeken. In paragraaf 3.2 en 3.3 bespreken we wat deze gegevens ons leren over de vraag hoe Nederland eruit zou moeten zien. In paragraaf 3.4 proberen we de ideale toekomstbeelden van Nederlanders te typeren.

3.1 Twee onderzoeken

We gebruiken twee verschillende onderzoeken om een antwoord te krijgen op de vraag hoe Nederland er volgens burgers uit zou moeten zien. Het eerste onderzoek brengt in kaart welke maatschappelijke vraagstukken in de ogen van burgers prioriteit hebben. Respondenten krijgen uit een lijst van 64 sociale, economische en mondiale doeleinden een random selectie van tien vraagstukken te zien. Vervolgens krijgen ze de vraag: ‘Welke van de volgende maatschappelijke vraagstukken is volgens u het allerbelangrijkste probleem dat moet worden opgelost?’ Die vraag wordt herhaald totdat de respondent de tien doeleinden heeft geordend. Uit de rangordening van alle respondenten samen wordt vervolgens de totale prioriteitenlijst van Nederlandse burgers samengesteld. Deze methode is ontwikkeld door het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP, een voorganger van het Planbureau voor de Leefomgeving) in samenwerking met onderzoeksbureau Veldkamp (zie verder Aalbers et al. 2006). In januari en oktober 2012 werd dit onderzoek uitgevoerd onder ongeveer 1500 respondenten van 18 jaar en ouder ten behoeve van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (Hilhorst 2012;

Verhue 2012; Dekker et al. 2012a; Den Ridder et al. 2012). Voor het vraagstuk dat men de hoogste prioriteit toekeende is in de meting van januari 2012 gevraagd hoe dat probleem zou kunnen worden opgelost. Dat gebeurde met een open vraag.

Het tweede onderzoek is het speciaal voor dit rapport uitgevoerde Aanvullend Survey Onbehagen (ASO'11, zie bijlage 1 voor een uitgebreide onderzoeksverantwoording). Waar respondenten in het onderzoek naar maatschappelijke prioriteiten moesten kiezen uit een vaststaande lijst met thema's, kregen mensen in ASO'11 de mogelijkheid om in hun eigen woorden aan te geven hoe zij de toekomst van Nederland voor zich zien. Wanneer er een onderwerp is dat wel van belang is, maar niet is opgenomen in de lijst van 64 vraagstukken, komt het op deze manier wel naar boven. Bovendien geeft het mensen de gelegenheid om in hun eigen woorden te zeggen welk onderwerp ze belangrijk vinden en hoe dat moet veranderen. Omdat de manier van vragen vaak van invloed is op het antwoord, kozen we voor twee verschillende vraagformuleringen. Doel van beide vragen is om mensen in hun eigen woorden en liefst zo uitgebreid mogelijk te laten opschrijven hoe de toekomst van de Nederlandse samenleving eruit zou moeten zien.¹

Vraagformulering 1: 'Iedereen heeft wensen voor de toekomst van Nederland. Als u zich een positieve voorstelling maakt van ons land over ongeveer 10 jaar, hoe zou de Nederlandse samenleving er dan uit moeten zien? Kunt u opschrijven op welke gebieden het vooral anders zou zijn? En hoe dan?'

Vraagformulering 2: 'Stel u zit te praten met een paar vrienden of kennissen en die willen graag van u weten wat voor u persoonlijk het belangrijkste is om van Nederland een (nog) prettigere en betere samenleving te maken. Wat zou u dan vertellen? Kunt u dat hieronder opschrijven?'

Als we beide vraagstellingen inhoudelijk met elkaar vergelijken, zien we dat ze een andere nadruk leggen. In de eerste vraag staat 'Nederland over 10 jaar' centraal en wordt gevraagd wat er anders zou moeten. In de tweede versie wordt gevraagd wat er nodig is om van Nederland een (nog) prettigere samenleving te maken. Die verschillen in vraagstelling leveren iets andere antwoorden op. De zinsneden 'voor u persoonlijk' en 'prettige samenleving' (in versie 2) zorgen voor meer antwoorden over tolerantie en

verdraagzaamheid dan de zinsnede 'Nederlandse samenleving' in versie 1. Een 'prettigere samenleving' wordt door respondenten direct betrokken op het vraagstuk van samenleven en vaak komen pas daarna andere thema's aan bod. Bij de eerste vraag wordt direct al een veel breder scala van onderwerpen genoemd, waarbij de manier van samenleven ook herhaaldelijk terugkomt. Ondanks deze verschillen zien we dat in beide vraagformuleringen dezelfde onderwerpen en combinaties van onderwerpen voorkomen. We zullen ze daarom apart analyseren, maar in combinatie met elkaar beschrijven.

Hoe is die analyse in haar werk gegaan? Twee codeurs hebben alle open antwoorden doorgelezen en vervolgens gecodeerd op basis van het codeerschema in bijlage 3. Per antwoord is bekeken welke terreinen er in het antwoord worden genoemd (dat kunnen er dus meer zijn) en – waar relevant – ook specifiek naar de richting waarin mensen zouden willen dat Nederland zich op dat terrein ontwikkelt. Zo bekijken we dus niet alleen of het woord 'integratie' voorkomt, maar ook of men dan wil dat niet-westerse migranten zich moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur of juist dat we toleranter moeten omgaan met mensen met een andere afkomst of geloofsovertuiging.

Zijn mensen in staat om onder woorden te brengen hoe Nederland een prettiger land kan worden? Ja, veel mensen geven een antwoord en die antwoorden hebben een behoorlijke lengte.² Als we verder kijken naar de inhoud van de antwoorden, dan valt op dat sommige mensen in hun antwoorden maar één of twee thema's behandelen, terwijl anderen juist een groot aantal onderwerpen aanstippen.³ Ook zijn er verschillen in de diepgang van de antwoorden. Veel respondenten houden het bij het benoemen van een onderwerp waaraan meer aandacht of geld zou moeten worden besteed ('geld besteden aan cultuur en onderwijs' of 'de zorg moet anders'), anderen beschrijven een wenselijke situatie ('een maatschappij waar ruimte is voor andersdenkenden, homoseksuelen en mensen met een andere afkomst. Iedereen telt mee'). Een enkeling beschrijft ook hoe die wenselijke situatie dichterbij kan worden gebracht:

'Beter zorg dan nu, beter onderwijs voor mijn kleinkinderen, een schoner milieu, minder files, betere verzorgingstehuizen voor ouderen, geen korting op de aow. Hoe? Beter salarissen voor verpleegsters/verplegers en leraren, heffingen op milieuvvervuilers, meer wegen of belonen wie niet in de spits gaat rijden. Er wordt te

klein en simpel gebouwd, er nu al rekening mee houden dat de ouderen van straks wat te besteden hebben.'

Al met al gaat achter de antwoorden op de gesloten vraag naar maatschappelijke prioriteiten en de open toekomstvragen een beeld schuil van hoe Nederland er volgens burgers uit zou moeten zien. Vaak is dat geen evenwichtig verhaal of een totaalvisie, maar blijft het bij het aanstippen van enkele onderwerpen waarin mensen een verbetering zouden willen zien. Het samenspel van die onderwerpen geeft een beeld van de richting die Nederland op zou moeten gaan.

3.2 Prioriteiten voor de toekomst

Om een beeld te krijgen van hoe Nederland eruit zou moeten zien, kijken we eerst naar de onderwerpen en terreinen die volgens burgers belangrijk zijn. In tabel 3.1 staan de tien prioriteiten voor de toekomst op basis van de (gesloten) vraagstelling over het belang van de 64 maatschappelijke vraagstukken van 2007 tot 2012 (Dekker et al. 2012a: 54-55 voor de volledige rangorde in januari 2012). De meting van januari 2012 zal in dit hoofdstuk centraal staan, omdat deze meting in de tijd het dichtst bij ASO'11 ligt; in tabel 3.1 is omwille van de volledigheid ook de rangorde van de vraagstukken in oktober 2012 weergegeven. In tabel 3.2 staan de onderwerpen die mensen noemen in de open vraag naar de toekomst van Nederland. In de tweede kolom staan de antwoorden op vraagversie 1, in de derde kolom die op vraagversie 2 en in de vierde kolom zijn beide kolommen bij elkaar opgeteld. Hier wordt inderdaad duidelijk dat tolerantie en respect verreweg het meest genoemd worden in vraagversie 2 en dat er bij vraagversie 1 een meer divers en groter palet aan onderwerpen voorbijkomt. Hoewel de frequentie van de onderwerpen verschilt, gaat het inhoudelijk gezien wel over dezelfde dingen.

De belangrijkste prioriteit en verreweg het meest genoemde onderwerp is de omgangsvormen en de manier waarop we samenleven in Nederland. Nederlanders zouden verdraagzamer moeten zijn en zich socialer gedragen. Dit onderwerp staat al sinds 2007 in de top drie van belangrijkste prioriteiten en sinds 2011 zelfs op de eerste plaats (zie tabel 3.1). Op de tweede plaats zien we in beide tabellen een vergelijkbaar onderwerp: oudedags-

voorzieningen, inkomen en sociale voorzieningen, een onderwerp dat al sinds 2007 belangrijk wordt gevonden. Op de derde plaats in tabel 3.1 staat het verminderen van oorlog en terrorisme in de wereld, een onderwerp dat niet aan bod komt in de sterk op Nederland georiënteerde open vraag waarover in tabel 3.2 wordt gerapporteerd. Daarna zien we wel weer overeenkomsten. Mensen hechten veel belang aan de bestrijding van criminaliteit, het verbeteren van de gezondheidszorg en allerlei economische onderwerpen. In tabel 3.1 zien we dat het belang van economische vraagstukken sinds 2011 sterk is toegenomen. In de volgende paragraaf gaan we dieper op deze prioriteiten in en bekijken we waarover men zich zorgen maakt en in welke richting er iets moet veranderen.

Tabel 3.1

Top tien van 64 maatschappelijke prioriteiten, 2007- 2012^a
(in rangordenummers)

	2007/2	2010/3	2011/2	2012/1	2012/4
dat de mensen in Nederland verdraagzamer zijn en zich socialer gedragen	2	3	1	1	1
dat de oudedagsvoorzieningen van mensen in Nederland in de toekomst goed geregeld blijven	4	1	2	2	2
dat er minder oorlog en terrorisme in de wereld is	1	5	4	3	7
dat er meer wordt gedaan aan de bestrijding van criminaliteit in Nederland	9	4	3	4	9
dat de gezondheidszorg in Nederland verbetert	7	2	5	5	4
dat de overheidsfinanciën in Nederland in de toekomst beter op orde zullen zijn	32	9	14	6	6
dat de werkloosheid in Nederland vermindert	27	10	12	7	5
dat de economie in Nederland groeit	31	6	9	8	3
dat er minder armoede in Nederland komt	14	14	7	9	11
dat we in de toekomst in Nederland meer inkomenszekerheid hebben	34	12	13	10	8

a Zie onderzoeksverantwoording op www.scp.nl. De prioriteiten zijn gerangschikt in volgorde van belangrijkheid in 2012/1.

Bron: Veldkamp/SCP-COB 2011-2012, PBI/Veldkamp 2007-2010

Tabel 3.2

Onderwerpen genoemd in toekomstvraag, bevolking 18 jaar en ouder, 2011
(in procenten)

onderwerp genoemd (% van aantal respondenten) ^a	versie 1	versie 2	versie 1+2
tolerantie, respect, saamhorigheid (ook: omgangs- vormen, verdraagzaamheid, meer samen, mentaliteit)	51	73	63
inkomen en sociale voorzieningen (inkomens- verschillen, armoede, herverdelen)	30	13	21
criminaliteit en veiligheid (strenger straffen)	19	19	19
economie (economische situatie, welvaart, werk, werkgelegenheid, bonussen)	30	10	19
gezondheidszorg (ook: ouderenzorg, zorgverzekering)	26	11	18
politiek en bestuur (andere opstelling politiek, minder bureaucratie)	12	15	13
integratie (houding ten opzichte van allochtonen, multiculturele samenleving)	12	8	10
onderwijs (onderwijs, kunst, kenniseconomie)	14	6	10
natuur, milieu en energie (ook: duurzaamheid)	18	3	10
immigratie (asielzoekers, buitenlanders, asielprocedure)	11	6	8
verkeer en vervoer (infrastructuur, ov, files)	12	3	7
internationale positie van NL (meer/minder internatio- naal, EU)	7	6	7
jeugd en gezin (kinderen, ouders, opvoeding)	5	5	5
fysieke leefomgeving (woningen, buurt, hypotheekrente)	7	3	5
vrijheden (vrijheid van meningsuiting, homohuwelijk, ethische kwesties)	3	2	2
weet niet	4	7	5
overige onderwerpen (oa. drugs)	12	6	9
totaal	273	196	231

a Leesvoorbeeld: 51% van de respondenten die vraagversie 1 hebben beantwoord, noemt het onderwerp tolerantie en saamhorigheid; 73% van de respondenten die vraagversie 2 hebben beantwoord, noemt het onderwerp tolerantie en saamhorigheid; 63% van het totaal aantal respondenten dat de open vraag beantwoordde, noemt het onderwerp tolerantie en saamhorigheid.

Bron: SCP (ASO'11)

Eerst bekijken we echter of de genoemde onderwerpen gelijk verdeeld zijn onder verschillende groepen in de samenleving. Is er consensus over de belangrijke onderwerpen of is een bepaald onderwerp voor de ene groep belangrijker dan voor de andere groep? In tabel 3.3 zijn de in tabel 3.2 besproken onderwerpen uitgesplitst naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en onbehagen.⁴

Tabel 3.3

Onderwerpen genoemd in toekomstvraag, naar achtergrondkenmerken, bevolking 18 jaar en ouder, 2011 (in procenten)

	totaal	geslacht		leeftijd			opleidingsniveau			groot onbehagen ^a
		man	vrouw	18-34	35-54	55+	laag	midden	hoog	
tolerantie, respect, saamhorigheid	63	55	70	70	64	60	51	67	70	44
inkomen en sociale voorzieningen	21	20	23	26	20	22	20	18	28	19
criminaliteit en veiligheid	19	18	20	20	18	19	18	20	19	17
economie	19	22	16	17	19	20	16	19	23	12
gezondheidszorg	18	12	23	15	23	14	16	20	17	13
politiek en bestuur	13	16	10	9	11	18	11	10	22	18
integratie	10	7	12	10	12	8	9	9	12	14
onderwijs	10	8	12	19	9	8	4	10	17	2
natuur, milieu en energie	10	11	10	13	11	9	6	9	17	7
immigratie	8	9	8	13	7	9	10	9	5	20
verkeer en vervoer	7	10	5	9	8	6	5	5	13	2
internationale positie van NL	7	8	6	7	7	6	6	9	5	19
jeugd en gezin	5	3	8	3	5	6	4	8	4	9
fysieke leefomgeving (woningen, buurt)	5	5	6	7	4	6	3	6	7	4
vrijheden	2	1	3	0	2	3	2	2	3	1
weet niet	5	5	6	3	6	5	8	5	2	2
overige onderwerpen	9	8	8	7	7	11	6	11	9	5
totaal	232	200	246	248	233	229	195	237	273	208

a Dit is de groep mensen met het grootste onbehagen (zie hoofdstuk 2 voor uitleg).

Bron: SCP (ASO'11)

Het onderwerp tolerantie en saamhorigheid zien we gemiddeld vaker terug bij vrouwen, jongeren en hogeropgeleiden. Het ideaal van minder armoede en kleinere inkomensverschillen zien we iets vaker terug bij vrouwen, jongeren en hogeropgeleiden. Economie is vaker een onderwerp dat hogeropgeleide mannen noemen. Daar staat tegenover dat lageropgeleiden zich juist vaker zorgen maken over inkomenszekerheid. De wens van een veiliger Nederland vinden we bij alle groepen in ongeveer dezelfde mate terug. Immigratie is door mensen met een hoge onbehagenscore het meest genoemde onderwerp. Datzelfde geldt voor de internationale positie van Nederland: mensen met een hoge onbehagenscore zouden graag zien dat Nederland zich in de toekomst eerst op het eigen land richt.⁵ Gezondheidszorg wordt vaker genoemd door vrouwen, 35-54-jarigen en mensen met een middelbare opleiding. Onderwijs wordt juist vaker genoemd door jongeren en hogeropgeleiden. Verlangens naar minder regels en politici die beter luisteren zien we vaker bij mannen, ouderen, hogeropgeleiden en mensen met een hoge onbehagenscore. Jongeren en hogeropgeleiden vragen vaker meer aandacht voor milieu en energie.

3.3 Hoe kan Nederland een prettiger en beter land worden?

We weten nu wat mensen belangrijk vinden en zagen dat de open en de gesloten vraag naar prioriteiten en de toekomst wijzen op vergelijkbare thema's. Maar waarom maken mensen zich daar zorgen over? Wat gaat er nu naar hun mening mis? Wat zou er moeten veranderen? En: wie zou dat moeten doen?

Omgangsvormen en de manier waarop we samenleven

De omgangsvormen en de manier waarop we samenleven is voor Nederlanders het belangrijkste probleem, de belangrijkste prioriteit én het belangrijkste aandachtspunt voor de toekomst. Hoewel economische thema's als gevolg van de economische crisis sinds 2007 belangrijker zijn geworden, blijft dit onderwerp de belangrijkste prioriteit. Mensen maken zich zorgen over de groeiende intolerantie en onverdraagzaamheid, het gebrek aan respect, asociaal gedrag, hufterigheid en de ik-cultuur (Den Ridder et al. 2011: 17).⁶

Hoewel de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan dus een centraal en belangrijk thema is, blijft het in de open antwoorden van mensen redelijk vaag wat tolerantie, verdraagzaamheid en respect precies zijn en hoe dat zou moeten verbeteren. Vaak blijft het bij de opmerking dat er ‘meer respect’ of ‘meer tolerantie’ nodig is. Soms gaat het daarbij expliciet om tolerantie ten opzichte van mensen met een andere afkomst, huidskleur of geloofsovertuiging (zie ook het onderwerp integratie hieronder). In het algemeen komt het erop neer dat mensen elkaar met wat meer respect en openheid tegemoet zouden kunnen treden. Dat is nu een probleem, en in een prettiger samenleving zou dat anders gaan.

‘Nederland wat socialer maken, meer respect voor elkaar, meer respect voor de verschillende bevolkingsgroepen, meer gelijkheid.’

‘Voor mij zou Nederland een goede samenleving hebben als we wat meer respect voor elkaar zouden hebben en we ieder mens gewoon in zijn of haar waarde zouden laten. Je moet mensen niet beoordelen op hun huidskleur of geloofsovertuiging maar verder kijken dan dat. En het zou fijn zijn als mensen wat meer geduld hadden en niet zo gehaast waren en met een positievere levensinstelling want met een glimlach kom je zo veel verder.’

‘Meer tolerantie, minder snel oordelen over iemand, accepteer en respecteer elkaar.’

In het verlengde van opmerkingen over tolerantie en respect wordt er ook gepleit voor meer saamhorigheid, meer voor elkaar doen en een socialer Nederland. Mensen zijn te individualistisch en zouden meer voor elkaar over moeten hebben. De behoefte aan gemeenschapszin en goede omgangsvormen zijn daarmee prominent aanwezig in een ideale prettige samenleving.

‘Wat meer saamhorigheid en op elkaar letten. Het is te veel ieder voor zich de laatste jaren. Verder ook eens aandacht wat je bij kunt dragen aan de gemeenschap en niet alleen waar heb ik recht op.’

‘Meer rekening met elkaar houden, constructievere en meer oplossingsgerichte houding, minder haastig/gejaagd/materialistisch.’

De tolerantie van sommige mensen verbeteren en ook de mentaliteit. Bv. dat mensen geen afval zo weg gooien op straat, langs de weg. Mensen ook niet zo gehaast en agressief achter het stuur, zodat je kinderen wel veilig het zebrapad over kunnen steken. De pak kans van de politie vergroten zodat er niet zoveel inbraken zijn. De hebbelijkheid van mensen, sommige hebben nooit genoeg...is het ook nooit genoeg, altijd op zoek naar meer. De ik-mentaliteit weg maar naar wij en met z'n allen.'

Omdat dit onderwerp ook in het COB al sinds 2008 als belangrijkste maatschappelijke probleem wordt gezien, hebben we door middel van extra onderzoeksvragen geprobeerd te achterhalen hoe mensen denken dat Nederland socialer en verdraagzamer zou kunnen worden. Dat deden we door open vragen te stellen in de enquête en het onderwerp aan de orde te stellen in groepsgesprekken (Dekker et al. 2012a: 17-18, zie ook de verslagen van de groepsgesprekken op www.scp.nl). Dan blijkt dat mensen voor oplossingen niet alleen naar de overheid kijken, maar vooral ook naar wat mensen zelf kunnen doen (bij de overige onderwerpen kijken ze vooral naar de overheid, zoals we verderop zullen zien).

Mensen zien grofweg vijf oplossingen om de manier waarop we met elkaar omgaan te verbeteren. In de eerste plaats zouden mensen zich meer bewust moeten zijn van hun gedrag en de gevolgen daarvan. Dat kan worden bereikt met voorlichtingscampagnes. Een tweede oplossing ligt bij kinderen: die zouden via onderwijs en opvoeding moeten leren hoe belangrijk het is om verdraagzaam en sociaal te zijn. Een derde oplossing is het goede voorbeeld geven: als iedereen vriendelijk is en zich gedraagt, werkt dat aanstekelijk. Als vierde oplossing worden strengere straffen genoemd: als de politie meer zou controleren en harder zou optreden, dan zouden mensen zich meer aan de regels houden en minder snel agressief worden. In de groepsgesprekken komen mensen gezamenlijk tot een vijfde oplossing: de gemeente kan met kleinschalige initiatieven in buurten of dorpen zorgen dat mensen meer samen doen en meer met elkaar verbonden raken. Zo krijgen burens meer begrip voor elkaar.

Inkomen, sociale voorzieningen, oudedagsvoorzieningen

Een tweede set van onderwerpen dat prioriteit heeft en veel wordt genoemd in de open antwoorden over een ideale samenleving is inkomen en oudedagsvoorzieningen. Men maakt zich zorgen over de groeiende kloof tussen arm en rijk en over de verschraling van sociale voorzieningen

zoals pensioenen. De mensen die dit onderwerp in hun open antwoorden noemen, pleiten voor minder armoede, kleinere inkomensverschillen en het behoud van de sociale zekerheid. Over het niveau van de sociale voorzieningen van nu is men redelijk tevreden (Dekker et al. 2012a: 15), maar men is bezorgd dat het in de toekomst allemaal minder zal worden. In dat verband worden vooral de hoogte van de pensioenen en de pensioenleeftijd vaak genoemd. Voor oplossingen kijkt men naar de overheid.

‘Meer aandacht, geld naar de zwakkeren. De “top” van Nederland is rijk, welvarend, topsalarissen stijgen maar er is ook een grote groep die armoede kent. Steeds meer huisuitzettingen door schulden, etc.’

‘Zorgen dat de kloof die er is tussen arm en rijk beperkt wordt. De oplossing ligt hier vooral om de rijkere meer belasting te laten betalen met als doel een nivellering van de maatschappelijke bestedingen.’

‘Goede sociale voorzieningen voor iedereen.’

Naast deze groep die pleit voor een sociaal Nederland met kleine inkomensverschillen en een goede sociale zekerheid is er nog een groep die een ander accent legt. Deze groep zou graag zien dat er in de toekomst harder wordt opgetreden tegen het misbruik van uitkeringen en dat mensen die kunnen werken gedwongen worden om aan het werk te gaan. Uit deze antwoorden spreekt een zekere verontwaardiging: men vindt het onrechtvaardig dat sommige mensen hard moeten werken voor hun geld, terwijl anderen hun verantwoordelijkheid niet nemen en thuis blijven.

‘Verder zou ik graag willen dat onze eigen mensen (en dan bedoel ik alle mensen die nu in Nederland wonen) die kunnen werken ook eens aan het werk gaan en niet met een uitkering thuis blijven zitten en de buitenlanders het werk laten doen.’

Meer veiligheid, minder criminaliteit: strenger straffen en meer politie

Als mensen aan de toekomst van Nederland en een prettige samenleving denken, zijn criminaliteit en veiligheid sleutelwoorden. Dit onderwerp wordt in alle groepen uit tabel 3.3 vaak genoemd. Een ideale samenleving is een samenleving zonder geweld waarin iedereen zich veilig voelt. Om dat te bereiken, moet er volgens veel mensen meer aandacht zijn voor veilig-

heid en criminaliteit. Er moet meer politie zijn in de buurt, criminaliteit moet harder worden aangepakt en – dit is het meest genoemde punt – er zou strenger moeten worden gestraft. Men heeft de indruk dat de straffen nu te laag zijn en dat roept bij sommigen veel ergernis op.

‘Politie die krachtiger optreedt, meer zichtbaar is, beter aanspreekbaar is en minder achter de computer zit.’

‘Sommige wetten moeten worden aangepast met betrekking tot criminelen. Zij moeten gestraft worden voor wat ze hebben gedaan. Er wordt meer rekening gehouden met de daders dan met het slachtoffers. Ik vind, en ik denk velen met mij, dat een dader zijn rechten heeft verspeeld met de gepleegde daad. Het slachtoffer moet het meestal maar oplossen. Als dat zou gebeuren krijgt de burger weer vertrouwen in het rechtssysteem.’

‘De (gevangenis- en of taak)straffen mogen wat mij betreft strenger worden bij misdrijven en kleine criminaliteit. De straf moet een afschrikmiddel worden (dus voor de misdaad begaan wordt) en niet een soort boetedoening achteraf.’

Een goed economisch klimaat

Door de economische crisis is de urgentie van economische onderwerpen sterk gestegen (zie tabel 3.1). Ook in de open vraag naar een ideaal Nederland is economie een centraal onderwerp. Voldoende welvaart en een goed economisch klimaat worden gezien als belangrijke voorwaarden om ook in de toekomst prettig te kunnen samenleven. Als men denkt aan Nederland over tien jaar, dan wordt de hoop uitgesproken dat we uit de economische crisis zijn gekomen, dat er een goede en stabiele economie is met voldoende welvaart en dat er voor iedereen werk is. Een enkeling plaatst hierbij een kanttekening: het zou niet alleen om materiële welvaart moeten gaan, maar ook om welzijn.

‘Alle mensen hebben een baan en het economisch klimaat is gunstig.’

‘Voldoende welvaart (eten en dak boven je hoofd is nodig, de nieuwste computer met allersnelste internetverbinding is dit niet). [...] Voldoende werkgelegenheid en mogelijkheden tot opleiding en omscholing.’

'Het niet alleen om economisch groei gaat maar meer om het welzijn en geluk van mensen, dus niet om materiële zaken.'

Een punt van grote ergernis is de bonuscultuur bij banken en in de publieke sector. Men vindt het onrechtvaardig dat er hoge bonussen gegeven worden terwijl de banken met publiek geld zijn gered. Dat zou in de toekomst anders moeten.

'De financiële markt (lees Banken) wordt aangepakt. Bonussen worden beperkt.'

Voor oplossing kijkt men naar de overheid. De meeste mensen hebben geen idee hoe de economische situatie precies zou moeten worden verbeterd; zij vinden dat politici en experts zich daarover moeten buigen.

Goede, toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg

In een ideale samenleving is er toegankelijke, voor iedereen betaalbare en kwalitatief goede gezondheids- en ouderenzorg. Sommigen pleiten daarom voor meer aandacht voor dit thema; anderen vinden dat in vergelijking met nu de kosten omlaag zouden moeten of dat de zorg efficiënter moet worden geregeld. Weer anderen vinden dat de kosten van de zorg eerlijker verdeeld zouden moeten worden over de inkomensgroepen. Voor sommigen is een ideale situatie op dit gebied een teruggang naar het verleden: men heeft het idee dat het systeem met ziekenfondsverzekeringen goedkoper was. Heel uitgebreid zijn de ideeën over de gezondheidszorg niet: anders dan bij sommige andere onderwerpen blijft het hier bij een paar woorden.

'Betere zorg voor ouderen.'

'Kosten voor zorg omlaag.'

Onderwerpen lager op de prioriteitenlijst

De hierboven besproken vijf onderwerpen zijn het meest genoemd en daarmee het belangrijkste voor de toekomst van Nederland. We lopen de andere onderwerpen die door mensen zijn genoemd hierna kort na.

'De' politiek wordt in een vraag naar de toekomst minder vaak genoemd dan in het reguliere COV waarin mensen de grootste problemen van Nederland mogen opschrijven. Bij een prettige samenleving leggen

mensen blijkbaar minder snel de link met de politiek. De mensen die dit onderwerp wel noemen zijn negatief over de politiek en de overheid: ze vinden dat er te veel bureaucratie is of dat de politiek zich anders moet opstellen. Politici zouden beter naar burgers moeten luisteren, zich minder moeten richten op de waan van de dag en vaker met een visie op de toekomst moeten komen.

'Dat er niet zo veel regels van de regering moeten komen. En dat ze in Den Haag eens moeten gaan luisteren wat er speelt. Dat de politiek niet van die zinloze debatten moet voeren. Ze hebben het over normen en waarden maar ze houden zich er zelf niet aan. Ze geven niet het goede voorbeeld.'

De mensen die *integratie* noemen als gebied waarop Nederland zou moeten veranderen, zijn te verdelen in twee groepen. De eerste – en grootste – groep benadrukt dat allochtonen zich (meer) moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur en dat ze de Nederlandse taal moeten leren spreken. Dat zou de samenleving als geheel ten goede komen en verschillen tussen groepen verminderen. De toon van de antwoorden is soms verontwaardigd.

'Nederlands spreken wordt verplicht door middel van cursussen, indien geen Nederlands gesproken wordt of niet wil worden gesproken, dan geen kans op een baan = dan ook geen recht op een uitkering.'

'Ik kan er niet tegen dat Nederlanders die hier geboren zijn geen huis kunnen krijgen omdat een buitenlander uit een asielzoekerscentrum voorrang krijgt. Ik kan er ook niet tegen dat ik me aan hun moet aanpassen. Ik moet me in een buitenland ook aanpassen, waarom hoeft dat hier niet?'

Een tweede groep pleit ook voor het verminderen van verschillen, maar legt daarbij een ander accent: deze mensen vinden juist dat er meer begrip en minder vooroordelen moeten zijn ten opzichte van mensen met een andere achtergrond, cultuur of geloof.

'Mensen van verschillende culturen en achtergronden meer laten samenwerken. [...] Probeer elkaars cultuur en achtergrond te begrijpen en indien je met vragen zit, maak deze bespreekbaar.'

Bijna iedereen die het onderwerp *immigratie* noemt, pleit voor een hardere immigratiepolitiek. Men vindt dat er minder mensen moeten worden toegelaten en dat buitenlanders die zich niet aanpassen, niet werken of crimineel zijn, moeten worden teruggestuurd naar het land van herkomst. Zo wordt Nederland veiliger, wordt er niet ten onrechte gebruik gemaakt van de sociale voorzieningen en zijn er minder verschillen tussen mensen. Een enkeling pleit (in de nasleep van het debat over de jonge Angolese asielzoeker Mauro) voor kortere asielprocedures.

'Met alle respect...maar er zijn wel (te) veel buitenlanders; en niet allemaal over een kam scheren, maar ik geloof dat dit wel onrust brengt in de maatschappij.'

'Mensen die hier zijn komen wonen maar die strafbare feiten plegen, terugsturen naar hun eigen land!'

'Ik denk dat er Polen terug moeten, net zoals andere buitenlanders. Want dit is en blijft ons land! En daar is nog weinig van te merken.'

Mensen die het *onderwijs* noemen, willen dat er in de toekomst goed, betaalbaar en voor iedereen toegankelijk onderwijs moet zijn. Onderwijs is niet iets waarop bezuinigd zou moeten worden. Opvallend is dat onderwijs vaak in één adem wordt genoemd met gezondheidszorg. De meeste mensen die onderwijs als aandachtspunt noemen, houden het bij een korte beschrijving van hun wensen: *'niet bezuinigen op zorg en onderwijs'* of *'zorg en onderwijs voor iedereen toegankelijk en betaalbaar'*. Anderen zijn iets specifieker in hun wensen en pleiten bijvoorbeeld voor meer aandacht voor taal- en rekenonderwijs op basisscholen of voor strenge richtlijnen om fatsoenlijke taal te gebruiken op school of voor kleinere klassen.

Vooraf in de eerste vraagversie, waarin we het woord toekomst gebruiken, noemen mensen vaak de onderwerpen *natuur, milieu en energie*. Wanneer mensen nadenken over de toekomst, denken ze blijkbaar sneller aan deze onderwerpen dan wanneer ze bijvoorbeeld nadenken over de problemen van nu (zie ook kader 3.1). Waar denken ze dan precies aan? In de eerste plaats zijn er mensen die vinden dat er meer aandacht moet zijn voor natuur, milieu en duurzaamheid. In de tweede plaats pleiten mensen voor meer aandacht voor (duurzame) energie en energiegebruik.

‘Betere omgang met milieu – keurmerk diervriendelijk vlees verder doorvoeren in supermarkten (minimumprijs invoeren; minimale welzijnsnormen voor slachtvee etc.) – verplicht FSC-keurmerk voor bijvoorbeeld toiletpapier en houtproducten in bouwmarkten.’

‘Klimaatbewust. Energiebronnen zoals aardgas, olie vervangen.’

Over *verkeer en vervoer* worden twee soorten opmerkingen gemaakt. De eerste soort gaat over meer aandacht en geld voor infrastructuur. Daarbinnen is er een groep die aandacht vraagt voor infrastructuur in het algemeen, een groep die meer investeringen zou willen zien in het openbaar vervoer en een groep die juist meer geld zou willen uitgeven aan het aanleggen van wegen en bestrijden van files. Daarnaast zijn er opmerkingen die niet over de infrastructuur gaan, maar over veiligheid op de weg en wegenbelasting.

‘Aanpak van knelpunten en de infrastructuur.’

‘Openbaar vervoer gratis en uitbreiden.’

‘Minder files door meer wegen en veilige auto’s.’

De *internationale positie van Nederland* is een minder genoemd onderwerp. Het is geen onderwerp dat snel in mensen opkomt (maar waar mensen desgevraagd wel een mening over hebben, zie bijvoorbeeld opvattingen over de Europese Unie). De meeste mensen die dit onderwerp noemen, vinden dat Nederland eerst zijn eigen problemen moet oplossen voordat er geld aan het buitenland wordt gegeven. Dat is een standpunt dat we kennen uit ander onderzoek (Den Ridder et al. 2011). Een enkeling vindt echter juist dat Nederland in de toekomst een meer internationale oriëntatie zou moeten hebben.

Onder het onderwerp *jeugd en gezin* vallen grofweg twee soorten opmerkingen. De eerste is de wens dat ouders in de toekomst hun kinderen weer goed opvoeden en normen en waarden bijbrengen. De tweede wens is dat jongeren zich respectvoller zullen gedragen, vooral tegenover ouderen.

Mensen die de *fysieke leefomgeving* noemen, hebben het vooral over betaalbare woningen, aandacht voor buurten, minder rommel op straat en de hypotheekrenteaftrek.

'Betere verdeling inkomens door afschaf hypotheekrenteaftrek.'

'Meer betaalbare woningen voor lage inkomens'

Enkelen hebben het over *vrijheden*: ook in de toekomst is de vrijheid van meningsuiting een belangrijk goed. Anderen richten zich op de abortus- en euthanasiewetgeving en vinden dat die wetten in de toekomst moeten worden teruggedraaid.

Kader 3.1

Overeenkomsten tussen wat er misgaat in Nederland en wat er anders zou moeten

In hoofdstuk 2 zijn we ingegaan op de motieven van mensen voor hun mening dat Nederland zich in de goede of de verkeerde richting ontwikkelt. Diezelfde mensen hebben we later opnieuw benaderd om hun te vragen hoe Nederland er in de toekomst uit zou moeten zien. Hoe verhouden hun – vaak negatieve uitingen – over de richting waarin Nederland zich ontwikkelt zich tot de hier geanalyseerde toekomstbeelden?

In de eerste plaats valt op dat de positieve toekomstbeelden vaak een omkering zijn van wat men nu verkeerd vindt gaan, soms vrijwel letterlijk. Voorbeelden hiervan zijn:

– Op de vraag: 'Waarom gaat het de verkeerde kant op?' antwoordt iemand: *'Teveel bezuinigingen op zorg'*. Bij de vraag naar positieve beelden zegt hij/zij: *'zorg/meer handen aan het bed'*.

– Op de vraag: 'Waarom gaat het de verkeerde kant op?' antwoordt iemand: *'In Nederland is het de wereld op zijn kop. Criminelen worden in de watten gelegd en slachtoffers krijgen te weinig aandacht. Criminelen hebben m.i. geen rechten meer nodig.'* Bij de vraag naar positieve beelden zegt hij/zij: *'Strengere straffen op misdaden.'*

– Op de vraag: 'Waarom gaat het de verkeerde kant op?' antwoordt iemand: *'Nederland wordt onder de voet gelopen door de buitenlanders die hier onze banen inpikken. Zelf aan den lijve ondervonden dat mijn baan ging naar een Turk die het voor minder per uur deed dan ik. Logisch als je geen belasting betaalt.'* Bij de vraag naar positieve beelden zegt hij/zij: *'Minder buitenlanders!'*

Dit duidt ook op een tweede overeenkomst: de manier van vertellen, de toon en het abstractieniveau komen sterk overeen. Die overeenkomsten

in onderwerpen en toon zouden een indicatie kunnen zijn dat mensen behoorlijk consistent zijn in hun opvattingen. Dit is een argument tegen het idee dat ze zomaar wat invullen om te kunnen klagen.

Er zijn echter ook verschillen tussen beide vragen. Zo komt het onderwerp natuur, milieu en energie vaker voor bij de vraag over een betere samenleving. Dit geldt ook (hoewel ze minder vaak voorbijkomen) voor: onderwijs, politie, openbaar vervoer, meer relaxte werktijden. Blijkbaar zijn onderwerpen als milieu, onderwijs, openbaar vervoer en werktijden geen zaken die mensen helemaal fout zien gaan, maar wél onderwerpen waaraan mensen denken bij een toekomstig Nederland. In zo'n Nederland zullen we bijvoorbeeld anders moeten omgaan met energie (maar voor nu vormt dat onderwerp blijkbaar geen urgent probleem).

3.4 Een prettiger samenleving: 'hard van buiten, zacht van binnen'

Welk beeld komt er nu uit al deze prioriteiten en open antwoorden naar voren over de richting waarin Nederland zich zou moeten ontwikkelen? Wat vinden Nederlanders belangrijk? Welk soort samenleving willen we?

Wat er in de eerste plaats uitspringt, is de nadruk die mensen leggen op het verbeteren van de saamhorigheid en tolerantie en de kritiek die ze hebben op het individualisme en de ik-cultuur. Dat lijkt te duiden op een grote behoefte aan gemeenschap en collectief. We zien hier het 'traditioneel-conservatieve'⁷ discours zoals dat in hoofdstuk 2 is beschreven duidelijk terug: mensen willen niet alleen meer 'samen' en minder 'ik', ze willen ook minder individualisme, in de zin dat mensen meer rekening moeten houden met anderen door tolerant en open te zijn. Dit is voor veel mensen een belangrijk onderwerp en de zorgen en wensen worden dan ook breed gedeeld. Daarbij moeten we wel een belangrijke kanttekening plaatsen, namelijk dat er een zekere spanning lijkt te bestaan tussen individualisme als individueel leefpatroon (dat mensen toch zeer waarderen) en de behoefte aan gemeenschapszin. Zoals we hierna nog zullen zien, ligt er ook een sterke nadruk op het individu en individuele veiligheid en welzijn, maar men zou dat willen combineren met meer gemeenschapszin. Wel individueel, maar niet individualistisch.

In de tweede plaats valt op dat het element gemeenschapszin vaak wordt gecombineerd met het element van een besloten en veilige samenleving.

Veiligheid, de aanpak van criminaliteit en strengere straffen zijn veelgenoemde onderwerpen. Er is veel behoefte aan solidariteit via de overheid (goede zorg en onderwijs, geen armoede, een eerlijke inkomensverdeling). Om die zorgzame en veilige samenleving te bereiken wil een deel van de mensen hard optreden tegen diegenen die hier inbreuk op maken. Paul Schnabel (2004: 7) heeft deze stemming eerder als volgt omschreven: 'Alles bijeengenomen lijkt de Nederlander vooral geporteerd te zijn van een hard-van-buiten-zacht-van-binnen-samenleving met enerzijds strenge regels en anderzijds een grote mate van gelijkheid, veel onderlinge betrokkenheid en een hoog niveau van verdelende rechtvaardigheid.'

Hieronder staan enkele (wat langere) citaten die inzichtelijk maken hoe mensen de behoefte aan gemeenschapszin combineren met een behoefte aan hard optreden tegen mensen die misbruik maken van voorzieningen en zich onverantwoordelijk gedragen:

'Betere sociale omstandigheden, mensen spreken elkaar aan op elkaars gedrag. Mensen hebben respect voor elkaar en voor elkaars bezittingen. Mensen gaan respectvol om met dieren en de natuur. Werkeloosheid is meer een uitzondering dan standaard, fraude van uitkering wordt hard aangepakt en mensen worden aan het werk gezet, bijvoorbeeld door opleidingen of werken en leren. [...] De overheid [...] moet financieel eerlijk verdelen, dus eerst naar de essentiële dingen, zoals onderwijs, zorg, milieu en handel en daarna naar minder belangrijke zaken zoals cultuur, immigranten, en ontwikkelingszorg. De essentie van de samenleving is samenleven met ieder zijn verantwoordelijkheid, dus samen moet het goed gaan, maar iedereen is wel verantwoordelijk voor zijn eigen leven. De overheid zorgt voor een vangnet voor de hulpbehoevenden, maar het kan niet zo zijn dat als iemand niet zijn verantwoordelijkheid neemt, dan alsnog financieel wordt bijgestaan.'

'Een land in harmonie met voldoende werkgelegenheid en mensen die hun verantwoordelijkheid nemen en daarvoor worden beloond. Stoppen met tolerantie richting mensen die niet positief mee willen doen (bijvoorbeeld 32.000 mensen die hun zorgpremie niet betalen maar, soms met voorrang, worden geholpen in het ziekenhuis).'

'Voor mij betekent dat een zorgzame omgang met de medemens. Vooral met die medemensen die het minder hebben. Ik vind het dan ook afschuwelijk dat er nog steeds mensen zijn die profiteren van de Nederlandse staat. Zo bijv. mensen die een

uitkering of aow hebben maar er wel zwart bij (gaan) verdienen in het werk dat zij vroeger in loondienst vervulden. Hiermee ontnemen zij anderen extra inkomsten en leggen zij tevens op dat de Nederlandse belasting hoger word. Ik zou graag zien dat er ruimte voor iedereen is nu in deze samenleving. Zelf streef ik daar oprecht naar door anderen zoveel mogelijk bij te staan. Die helpende hand, naar anderen uitgestoken, zou van Nederland een socialere samenleving maken. Voor mij betekent het echter wel dat ook anderen oprecht met hun financiën en medemens omgaan. Alleen is dat niet te verwezenlijken. Nederland is steeds meer een individuele samenleving geworden waarin medemensen zich zaken toe-eigenen die niet voor hen bestemd zijn.'

Natuurlijk zijn er ook mensen die een andere toekomst voor Nederland (en de wereld) voor ogen hebben. Hoewel de meeste mensen sterk gericht zijn op Nederland en het belang van internationale vraagstukken daalde, zien we in de open vraag naar toekomstbeelden ook enkele voorbeelden van internationaal ingestelde mensen. Bij deze kleine groep zien we het 'progressief-elitaire' discours dat in hoofdstuk 2 werd beschreven duidelijk terug:

'Ik zou graag willen dat de rijkdom in de wereld beter verdeeld zou zijn, de mensen toleranter tegenover: andersdenkenden, mensen met een andere geaardheid of ander geloof. De multinationals minder macht krijgen. Zorg en onderwijs voor iedereen toegankelijk en betaalbaar is en mensen milieubewuster gaan leven. Het niet alleen om economisch groei gaat maar meer om het welzijn en geluk van mensen dus niet om materiële zaken.'

'Een gelijkwaardigere verdeling van inkomens. [...] Het opheffen van alle beschermingen/subsidieregelingen om de economie die de 'rijke' landen rijk houden en arme landen geen kans geven op een positie op de wereldmarkt. Bedrijven gaan zich realiseren dat winst niet het enige is waar ze hun waarde in afmeten. Eerlijke handel, het milieu en mensenrechten worden een belangrijk punt in het doen van zaken. En dan niet een puntje om de winst op de drijven, maar een echt punt. De overheid stuurt daar ook op en maakt regels die dit proces in gang zetten.'

Dit soort opmerkingen zijn echter schaars. De meeste Nederlanders zien hun ideale samenleving als een samenleving met meer saamhorigheid en verdraagzaamheid, met goede sociale zekerheid, met de ruimte om indivi-

duele keuzes te maken en met een harde aanpak voor de mensen die dit ideaal in de weg staan.

Noten

- 1 Uit een *pilot* waarin we verschillende vraagformuleringen hebben getest, kwam geen duidelijke winnaar naar boven. Om de kansen op zo volledig mogelijke antwoorden te spreiden, hebben we daarom gekozen voor twee verschillende vraagformuleringen.
- 2 Zie verder bijlage 2 voor een uitgebreide analyse van de itemrespons en antwoordlengte.
- 3 31% noemt één onderwerp, 28% noemt twee onderwerpen, 22% noemt drie onderwerpen, 20% noemt vier of meer onderwerpen.
- 4 In deze tabel is ook duidelijk te zien dat hogeropgeleiden veel meer onderwerpen noemen dan lageropgeleiden. In bijlage 2 wordt dit uitgebreider besproken.
- 5 Nota bene: in de onbehagenscore zijn stellingen verwerkt over integratie, immigratie en mondialisering. Mensen die stellig vinden dat migranten geen verrijking zijn van de Nederlandse cultuur en dat het lidmaatschap van de EU geen goede zaak is, maken meer kans om een hoge onbehagenscore te krijgen. Dat zij dit vervolgens belangrijke onderwerpen vinden is dus niet heel verwonderlijk.
- 6 Het gaat dus om een breed scala van klachten over de manier waarop we in Nederland met elkaar omgaan. De zorgen gaan zowel over houdingen (individualisme, intolerantie) als over gedrag (hufterigheid, asociaal gedrag op straat). Deze uiteenlopende aspecten worden in open antwoorden en groeps gesprekken in één adem genoemd en daarom beschouwen we dit probleem als één onderwerp en knippen we het niet op in deelproblemen.
- 7 De woorden traditioneel en conservatief verwijzen vooral naar het feit dat mensen het idee hebben dat het op dit gebied in het verleden beter ging en zich afzetten tegen het individualisme in de omgangsvormen van nu. Het is niet zo dat iedereen die pleit voor meer saamhorigheid conservatief is in de zin dat alle vormen van individualisme worden afgewezen. Ook het ideaal van tolerantie en openheid zou je eerder plaatsen in een progressieve context: openstaan voor anderen, ook als ze anders zijn dan jij.

Intermezzo 3

Onbehagen en 'het hogere'

In het voorafgaande hoofdstuk ging het om voorstellingen van een betere wereld of een beter Nederland. In dit intermezzo kijken we naar iets anders positiefs, namelijk naar wat mensen essentieel vinden in hun leven. Daarnaast gingen we op zoek in een grotere zoektocht naar 'het hogere' in het hedendaagse Nederland (Van den Brink 2012). In een deelonderzoek (Dekker et al. 2012b) benaderden we opnieuw respondenten van de COB-kwartaalenquête 2010/1 met vragen of ze iets 'hogers' in hun leven onderkenden. Als dat het geval was, vroegen we om dat hogere toe te lichten, en als dat niet het geval was, vroegen we hun op te schrijven wat ze 'echt belangrijk' vonden in hun leven (zie de vragen onder tabel I3.1. Aan dat onderzoek deden 775 COB-respondenten mee. Met een gemiddelde onbehagenscore van 49 en met 15% 'groot onbehagen' wijken deze respondenten niet af van de hele populatie (zie hoofdstuk 2).

Tabel I3.1 laat voor mensen met verschillende antwoorden op vragen naar het hogere en het anderszins essentiële in hun leven verschillen zien in maatschappelijk onbehagen. Mensen die geloven in iets 'hogers' en mensen die dat hogere of het belangrijkste in hun leven sacraal of sociaal omschrijven (en niet in termen van zelfontplooiing of alledaagse dingen), hebben gemiddeld minder onbehagen en minder kans op groot onbehagen. Verwaarloosbaar is het onbehagen echter niet onder wie gelooft in het hogere. Zoals eerder met deze data geïllustreerd (Dekker et al. 2012b: 257-260) blijken verheven en warme teksten over het hogere goed gepaard te kunnen gaan met flink gemopper over samenleving en politiek.

Tabel 13.1

Onbehagen, naar opvattingen over het hogere en essentiële in het leven
(in gemiddelden en procenten)

	<i>gemiddelde onbehagenscore</i>	<i>% met groot onbehagen</i>
gelooft in iets 'hogers' in het eigen leven ^a (33%)	44***	9***
gelooft dat niet (67%)	52	18
omschrijft het hogere/essentiële sacraal ^b (15%)	43***	10
doet dat niet (85%)	50	16
omschrijft het hogere/essentiële sociaal ^b (37%)	46***	10**
doet dat niet (63%)	51	18

a Bevestigend antwoord op een vraag die in twee varianten (cursieve deel) is gesteld: 'In gesprekken over wat echt belangrijk is in het leven (of het leven zin geeft) / wat echt gelukkig maakt hebben mensen het soms over zaken die 'hoger' zijn dan het bevredigen van hun directe behoeften en het nastreven van hun materiële belangen. Is er voor u iets hogers als het gaat om wat echt belangrijk is in uw leven of wat uw leven zin geeft / wat u echt gelukkig maakt?'

b Codering van antwoorden op de vraag om op te schrijven wat het hogere is of wat anders echt belangrijk is of echt gelukkig maakt. Sacraal = teksten over religie en spiritualiteit; sociaal = teksten over onbaatzuchtigheid, geliefden en sociale relaties.

Bron: UvT (Enquête De Lage Landen en het hogere)

4

De emoties van het onbehagen

Kernpunten

- Maatschappelijke omgangsvormen, criminaliteit en veiligheid, de economie en overheidsfinanciën, en de gezondheidszorg zijn volgens de meeste mensen de belangrijkste maatschappelijke problemen.
- De belangrijkste maatschappelijke problemen zijn vaak niet de grootste bron van zorg.
- Mensen associëren maatschappelijke problemen vooral met ergernis, machteloosheid, teleurstelling en boosheid.
- De maatschappelijke omgangsvormen in de samenleving zijn aanleiding voor teleurstelling en schaamte. Machteloosheid is sterk verbonden aan de gezondheidszorg en de economie. Het onderwerp criminaliteit en veiligheid roept vooral boosheid op.
- Mensen met onbehagen zeggen meer persoonlijke betrokkenheid te voelen bij maatschappelijke problemen. Zij rapporteren ook sterkere emoties, in het bijzonder boosheid, ergernis, angst en machteloosheid.
- Emoties zijn niet altijd een teken van persoonlijke betrokkenheid, ongeacht de mate van onbehagen. Emoties lijken soms als instrumenteel expressiemiddel te worden gebruikt.
- De sterkere emoties van mensen met onbehagen komen niet altijd voort uit grotere betrokkenheid. Hun boosheid en ergernis vaak wel, maar hun angst en machteloosheid lijken ook als expressiemiddel te worden gebruikt.

We hebben inmiddels goed in beeld welke maatschappelijke thema's mensen belangrijk vinden en waarom en in welke mate die tot maatschappelijk onbehagen leiden. In dit hoofdstuk proberen we ten eerste te achterhalen hoe diepgeworteld dit onbehagen van burgers is. We weten immers nog niet of de maatschappelijke problemen ook een bron van persoonlijke zorg

zijn. Worden maatschappelijke problemen in het eigen dagelijks leven als last op de schouders ervaren? Staan burgers ermee op en gaan ze ermee naar bed of raakt het hen persoonlijk eigenlijk nauwelijks? Uit onderzoek naar veiligheidsbeleving blijkt dat een opvatting over een maatschappelijke misstand maar weinig zegt over de persoonlijke beleving van het probleem. Zo laat het scP-onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (cv) zien dat een ruime meerderheid van de Nederlanders denkt dat de misdaad recentelijk is toegenomen. Tegelijk blijkt uit cijfers uit de opeenvolgende veiligheidsmonitors van het Centraal Bureau voor de Statistiek dat sinds de eeuwwisseling een veel kleiner en afnemend aantal mensen zich onveilig voelt (Van Noije 2011). Mensen zijn dus van mening dat Nederland steeds onveiliger wordt, maar zelf geven ze aan zich juist minder onveilig te voelen. Dit kan betekenen dat de maatschappelijke thema's die de grootste verontwaardiging oproepen, wellicht toch niet de grootste impact hebben op het eigen welbevinden.

Ten tweede gaan we na welke emoties bij de bezorgdheid over maatschappelijke problemen betrokken zijn. Hoewel we ons niet wagen aan de complexe psychologische en neurologische processen die bij emoties betrokken zijn (zie Neuman et al. 2007), kunnen we in het algemeen stellen dat emoties een biologische oorsprong hebben in onze drang om te overleven. Maar in de wijze waarop ze worden gewaardeerd en geuit zijn ze ook sterk sociaal-cultureel bepaald. Een mens kan emoties verborgen houden die hij wel voelt, emoties bewust bij zichzelf oproepen en zelfs emoties etaleren die hij niet voelt. De menselijke emotie is vaak een combinatie van aangeboren en aangeleerde sensaties en expressies. Cognitie en emotie zijn dan ook onlosmakelijk met elkaar verbonden (Beunders 2002; Neuman et al. 2007). We verwachten dat emoties vooral om de hoek komen kijken bij maatschappelijke problemen waarbij mensen zich persoonlijk sterk betrokken voelen. Psycholoog Nico Frijda omschrijft emoties als signalen die ons vertellen dat iets belangrijk voor ons is, op welke manier dan ook. Emoties ontstaan als gevolg van een gebeurtenis die wij als positief of als negatief voor ons eigen belang inschatten (Frijda 2005). Dit betekent dat persoonlijke betrokkenheid een voorwaarde is voor de beleving van emoties. We verwachten dat mensen met sterker onbehagen hiermee meer belast zijn, maar onbekend is welke emoties daarbij precies de overhand hebben.

Mensen laten zich via sociaalpsychologische mechanismen gemakkelijk 'besmetten' door de emoties van anderen. Zo kunnen emoties, eenmaal in

de openbaarheid, tot massale woede, verdriet of euforie leiden. Het proces van democratisering lijkt het belang van emotie in het openbare leven te hebben aangewakkerd. Net na de Franse revolutie kwam de burgerij in West-Europa aan de macht. Deze nieuwe elite zocht naar een manier om zich van de massa te onderscheiden en vond dit onder meer in zelfbeheersing, als bewijs van verheven zijn boven de dierlijke sentimentaliteit van het volk. Onder invloed van diverse emancipatiebewegingen kwamen emoties in de loop van de twintigste eeuw in het publieke en politieke leven terug, om met de komst van de televisie in hevigheid toe te nemen. Inmiddels zijn publieke emoties bon ton onder alle lagen van de bevolking, in een tijd waarin elitarisme zelfs door de elite wordt gehékeld. Wie geen blijk geeft van emotie, wordt al gauw gezien als onverschillig of snobistisch en heeft geen stem die gehoord of leed dat verzacht moet worden. Nog altijd is het de angst voor de massa waardoor geen politicus zich ongevoelig toont voor emoties (Beunders 2002).

De politieke invloed van emoties is dus groot en zo ook die van degenen die emoties tentoonspreiden. Boosheid is, vanwege het vaak externaliserende karakter ervan (Nelissen en Zeelenberg 2009), al snel het luidst hoorbaar in de samenleving. Maar is dit ook de emotie waar het bij hen om draait? Wanneer vanuit de politiek een reactie op het onbehagen gevonden moet worden, maakt het uit of het gaat om mensen die een diep gevoel van verdriet en machteloosheid ervaren, om mensen bij wie boosheid en schaamte overheersen of om mensen die emotie instrumenteel inzetten om een rationele opvatting kracht bij te zetten. We hebben in eerder onderzoek geconstateerd dat gevoelens inderdaad wel eens aangegrepen worden om een rationele opvatting te communiceren (Den Ridder et al. 2010). De vraag 'Voelt u zich wel eens onveilig?' bleek daarin niet alleen bevestigd te worden beantwoord door mensen die zich op straat daadwerkelijk *angstig voelen*, maar ook door mensen die een pessimistisch *oordeel* hebben over de criminaliteit in samenleving of een pessimistische *inschatting* van de kans op het eigen slachtofferschap. We stellen ons in dit hoofdstuk de vraag of mensen met onbehagen zich door andere, sterkere en meer doorleefde emoties van de rest van de bevolking onderscheiden.

4.1 Werkwijze

Nadat mensen naar hun ideale toekomstbeeld was gevraagd (beschreven in hoofdstuk 3), werden hun zestien maatschappelijke thema's voorgelegd. Ze konden aangeven op welk van deze gebieden volgens hen de grootste maatschappelijke problemen in Nederland bestaan. Over het gekozen probleemgebied werden twee vervolgvragen gesteld.

Ten eerste werd gevraagd hoezeer deze zorg hen persoonlijk bezighoudt op een vijfpuntsschaal variërend van 'nauwelijks, het raakt me persoonlijk niet zo' tot en met 'heel erg, ik sta er dagelijks mee op en ga ermee naar bed'. Deze score gebruiken wij in dit hoofdstuk als indicator voor de mate van persoonlijke betrokkenheid bij de door hen gekozen maatschappelijke thema's. Deze persoonlijke betrokkenheid kan betekenen dat mensen algemeen begaan zijn met de samenleving, maar kan ook een gevolg zijn van individuele problematiek in het eigen leven. Zo kan men in het geval van de economie bezorgd zijn over zowel de welvaart van toekomstige generaties als het dreigende verlies van de eigen baan.

Om een beter idee van de aanleiding voor het persoonlijke gevoel van betrokkenheid te krijgen, hebben we respondenten met sterke betrokkenheid (4 of 5) achteraf telefonisch naar de achtergrond van hun antwoord gevraagd. Uit deze 43 gesprekken blijkt dat veruit de meeste mensen die persoonlijke betrokkenheid bij maatschappelijke problemen rapporteerden, hiermee niet direct in het eigen leven te maken hadden. Vooral bij thema's als maatschappelijke omgangsvormen, criminaliteit, Europa en natuur en milieu gaat het vaak om algemeen maatschappelijke betrokkenheid. Voor een kleinere groep mensen is de maatschappelijke problematiek lastiger van de persoonlijke situatie te scheiden, bijvoorbeeld omdat ze beroepsmatig goed op de hoogte zijn van ontwikkelingen in het onderwijs of de zorg, of omdat ze iemand kennen bij wie wel is ingebroken. Zij signaleren een maatschappelijk probleem en onderstrepen dit met persoonlijke illustraties. Voor een beperkte groep komt de sterke betrokkenheid vooral voort uit persoonlijke omstandigheden. Het gaat dan vaak om inkomensonzekerheid, baanverlies of gezondheidsproblemen. Zowel persoonlijke als maatschappelijke motieven blijken dus aanleiding te geven voor een sterk gevoel van betrokkenheid bij maatschappelijke thema's, waarbij de laatstgenoemde in dit onderzoek vaker voorkomen.

Ten tweede werd gevraagd in hoeverre deze zorg de emoties boosheid, verdriet, ergernis, angst, machteloosheid, jaloezie, teleurstelling en schaamte bij hen oproept op een vijfpuntsschaal variërend van 'helemaal niet' tot 'heel erg sterk'. Deze vragen werden herhaald voor de overige twee grootste maatschappelijke problemen. Wanneer mensen hun persoonlijke betrokkenheid en de intensiteit van beleefde emoties weergeven, heeft dit dus altijd direct betrekking op een thema dat zij zelf uitkozen als belangrijkste maatschappelijke probleem.

Deze methode garandeert niet dat mensen de gerapporteerde emoties werkelijk beleefd hebben. Daarvoor zou het eerder nodig zijn sensoren aan het lichaam van de respondent te koppelen die fysieke kenmerken als hartslag of transpiratie meten. In eerste instantie hebben we dan ook te maken met emotionele associaties van respondenten bij bepaalde maatschappelijke thema's (Neuman et al. 2007). Deze associaties kunnen het gevolg zijn van echt gevoelde emoties, maar ook van een meer instrumenteel gebruik van emoties. In het laatste geval worden ze gebruikt om opvattingen kracht bij te zetten. Zo kunnen mensen zeggen dat ze boos zijn of doen alsof ze boos zijn om de mate van afkeuring kenbaar te maken. Met boosheid geeft men het signaal dat men iets niet tolereert; het is een actieve poging om iets of iemand tot verandering te bewegen (Nelissen en Zeelenberg 2009). Als ze hun kritische mening daarentegen kracht bijzetten met angst of machteloosheid, die eerder kwetsbaarheid en slachtofferchap uitstralen, zal dit een andere reactie bij de toehoorder losmaken.

Om dit instrumentele gebruik van emoties te herkennen, koppelen we de gerapporteerde intensiteit van emoties in dit hoofdstuk aan de mate waarin maatschappelijke problemen ook een persoonlijke bron van zorg zijn. Volgens Frijda (2005) ontstaan emoties als signaal dat we persoonlijk geraakt worden. Daarmee is persoonlijke betrokkenheid dus een voorwaarde voor emoties. Deze koppeling geeft een voorzichtige indruk van wie de hoogste persoonlijke betrokkenheid rapporteert en wie daarbij de sterkste emoties rapporteert, maar ook in hoeverre dat *'for the sake of argument'* gebeurt. Een nabelronde met 29 respondenten die sterke emoties maar weinig betrokkenheid rapporteerden, geeft duidelijke aanwijzingen dat mensen emoties soms inderdaad rapporteren om hun mening – vaak verontwaardiging of zorg – een extra kwalificatie mee te geven. Onderstaande dialoog met een 52-jarige vrouw die de sociale zekerheid achteruit ziet gaan, illustreert dit:

Onderzoeker: 'U heeft aangegeven een sterk gevoel van angst en boosheid te hebben.'

Respondent: 'Hi hi, klinkt heel heftig, hè. [...] Nou, als ik boos ben op de overheid, dat ze dingen slecht regelen, dan is dat natuurlijk wel een boosheid, maar die in zijn algemeenheid meer geldt dan, dan dat ik daar persoonlijk boos om ben ofzo [...]'

Onderzoeker: 'Dus u bent boos in het algemeen hè, en u voelt zich misschien ook angstig' (wordt onderbroken)

Respondent: 'Ja, waar gaat dat dan heen en zo, maar dat is nog niet een soort actuele boosheid, laat ik het zo zeggen, maar meer van waar moet het dan naartoe [...]'

Volgens deze vrouw geeft haar boosheid blijk van haar algemene zorg over de koers die de overheid vaart, maar van fysieke boosheid is geen sprake. Uit de telefooninterviews kwam nog een andere verklaring voor de discrepantie tussen emotie en betrokkenheid naar voren, hoewel deze minder vaak voorkwam. Sommige respondenten gaven aan wel degelijk emoties te ervaren, maar vaak zo kortstondig – bijvoorbeeld opgeroepen door een nieuwsbericht – dat ze ook weer snel overgaan tot de orde van dag. Deze mensen blijken de mate waarin ze zich zorgen maken over het maatschappelijke probleem zelf sterk te relativiseren.

4.2 De belangrijkste maatschappelijke problemen

De keuze van de drie belangrijkste maatschappelijke problemen uit het aan hen gepresenteerde rijtje thema's blijkt sterk aan te sluiten op de thematiek die in de toekomstvisies uit het vorige hoofdstuk figureerde. Met kop en schouders steekt in tabel 4.1 het thema de *omgangsvormen in de samenleving* uit boven de andere thema's die de Nederlandse burgers als belangrijkste probleemgebieden aanwijzen. Meer dan een kwart noemt het als belangrijkste probleem en meer dan de helft noemt het als een van de drie belangrijkste problemen. *Criminaliteit en veiligheid* en de *economie en overheidsfinanciën* vechten met elkaar om de tweede plaats. Beide worden door 10% van de mensen als allerbelangrijkste probleem genoemd en bij zo'n 30% staat het in de top drie. Ook de *gezondheidszorg* wordt als een belangrijk

probleem beschouwd. Bijna 10% noemt het als belangrijkste probleem en ruim een kwart van de mensen plaatst het in de top drie.

Tabel 4.1

De grootste maatschappelijke problemen in Nederland (in procenten)

	<i>belangrijkste zorg</i>		<i>top 3 belangrijkste zorgen</i>	
	<i>totaal</i>	<i>groot onbehagen</i>	<i>totaal</i>	<i>groot onbehagen</i>
omgangsvormen en tolerantie	28	22	53	50
criminaliteit en veiligheid	10	10	30	29
economie en overheidsfinanciën	10	9	28	30
gezondheidszorg	9	9	26	18
onderlinge solidariteit en hulpvaardigheid	8	5	24	22
inkomen, inkomensongelijkheid en armoede	7	6	21	20
Europa, Europese Unie en euro	5	7	14	21
de sociale zekerheid	4	7	14	16
immigratie en integratie	4	12	17	31
werkgelegenheid en werkloosheid	4	1	15	13
opvoeding, jeugd en gezin	3	1	15	13
politiek en bestuur	2	0	14	17
natuur, milieu en klimaat	2	7	9	10
onderwijs	2	2	9	3
verkeer, vervoer en huisvesting	1	1	6	6
terrorisme, oorlogen en andere internationale zaken	0	1	3	3
N	594	88	594	88

Bron: SCP (ASO'11)

Mensen met groot onbehagen (de bovenste 30% van de scores op de onbehagenschaal uit hoofdstuk 2) hebben iets andere ideeën over de belangrijkste maatschappelijke problemen. Over normen en waarden als belangrijkste probleem wordt niet getwist. Ook veiligheid en de economie vinden zij

belangrijk. Maar waar het thema immigratie en integratie slechts beperkt in beeld is bij mensen met minder onbehagen, is dit het tweede belangrijkste probleem voor mensen met sterk onbehagen. Ook het onderwerp de Europese Unie en de euro wordt door mensen met groot onbehagen als een veel belangrijker probleem gezien dan door overige Nederlanders. Het onbehagen richt zich daarentegen niet sterk op de gezondheidszorg, gezien het relatief lage aantal mensen dat het als een van de drie belangrijkste problemen noemt. Opvallend is de relatief grote aandacht voor natuur, milieu en klimaat als allerbelangrijkste probleem onder mensen met groot onbehagen.

4.3 Maatschappelijk probleem of persoonlijke zorg?

Hoe intens beleven mensen de maatschappelijke problemen persoonlijk? De opvatting dat de economie het belangrijkste probleem in Nederland is, betekent bijvoorbeeld nog niet dat mensen in het dagelijks leven ook piekeren over de toestand van de Nederlandse economie. Deze keuze kan immers gebaseerd zijn op een feitelijke inschatting van de actuele economische malaise als politieke prioriteit, die ze in hun dagelijkse leven toch vrij gemakkelijk naast zich neerleggen.

We kijken eerst naar de intensiteit van de persoonlijke zorg zonder rekening te houden met de precieze aard van de belangrijkste maatschappelijke problemen (tabel 4.2). Op de vraag in hoeverre hun grootste zorg hen persoonlijk raakt, antwoorden de meeste mensen gematigd (score 3 op 5). Ruim een derde trekt zich het thema persoonlijk sterk aan (score 4 of 5). Een vijfde trekt zich het probleem weinig aan (score 1 of 2). Dit komt neer op een gemiddelde score van 3,2 op een schaal van 1 tot 5. Hiermee geven Nederlanders aan dat het hen persoonlijk best raakt, maar dat ze er ook weer niet van wakker liggen.

Het is opvallend dat hun allergrootste maatschappelijke probleem mensen persoonlijk niet het meest bezighoudt. Het tweede en het derde probleem leiden tot grotere persoonlijke zorg dan het allerbelangrijkste probleem. Dit is een eerste indicatie dat het signaleren van maatschappelijke problemen iets anders is dan de persoonlijke zorg over die problemen. Omdat het belangrijkste probleem er qua persoonlijke betrokkenheid niet bovenuit steekt, kijken we in het vervolg naar de drie belangrijkste problemen samen.

Tabel 4.2

Intensiteit van de persoonlijke zorg over maatschappelijk problemen^a
(in procenten)

	totaal (n=594)			groot onbehagen (n=88)			overig (n=506)		
	1 ^e zorg	2 ^e zorg	3 ^e zorg	1 ^e zorg	2 ^e zorg	3 ^e zorg	1 ^e zorg	2 ^e zorg	3 ^e zorg
nauwelijks (score 1 en 2)	20	17	19	13	10	10	22	18	20
midden (score 3)	42	39	34	32	31	31	43	40	34
(heel)erg (score 4 en 5)	36	43	45	54	59	58	33	40	43
weet niet	2	1	2	1	-	1	2	2	3

a De vraag was: 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 5 aangeven hoezeer deze zorg u persoonlijk bezighoudt?'

Bron: SCP (ASO'11)

Er tekent zich duidelijk een verschil af tussen mensen met veel onbehagen en overige respondenten. Ruim de helft van mensen met onbehagen geeft aan zich persoonlijk (heel) erg bezig te houden met maatschappelijke problemen tegen veel minder dan de helft van de rest. Tegelijk zeggen bijna twee keer zo weinig respondenten met onbehagen zich er nauwelijks mee bezig te houden. We kunnen dus stellen dat mensen met veel maatschappelijk onbehagen zeggen zich persoonlijk meer betrokken te voelen bij problemen in de Nederlandse samenleving.

Welke thema's leiden tot de grootste persoonlijke zorg?

Wat zijn nu de maatschappelijke problemen die tot de hoogste persoonlijke zorg leiden? De beoordelingen van de maatschappelijke problemen als bron van persoonlijke zorg ontlopen elkaar met een score tussen 3 en 4 op een vijfpuntsschaal niet al te veel. Waar de omgangsvormen in de samenleving volgens mensen het belangrijkste maatschappelijke probleem is, weet het thema natuur, milieu en klimaat de grootste persoonlijke betrokkenheid los te maken. Het onderwerp omgangsvormen in de samenleving lijkt mensen daarentegen persoonlijk relatief weinig bezig te houden. Een belangrijke relativering bij deze bevinding is dat slechts een beperkt aantal mensen natuur, milieu en klimaat überhaupt aanwijst als belangrijk maatschappelijk probleem. Het gaat hier blijkbaar om een kleine, maar wel bevolgen groep mensen. De gezondheidszorg valt juist op als een thema

dat vaak genoemd wordt als maatschappelijk probleem én dat mensen persoonlijk ook aanzienlijk bezighoudt. Behalve de omgangsvormen in de samenleving zijn ook de andere maatschappelijke prioriteiten – criminaliteit en veiligheid en vooral de economie – geen grote bron van persoonlijke zorg.

Tabel 4.3

Intensiteit persoonlijke zorg per thema^a (in procenten en gemiddelden)

	score 4 /5	gemiddelde	N
natuur, milieu en klimaat	61	3,6	53
opvoeding, jeugd en gezin	56	3,5	81
Europa, Europese Unie en euro	51	3,4	80
gezondheidszorg	51	3,4	165
de sociale zekerheid (zoals kinderbijslag, AOW en andere uitkeringen)	49	3,5	86
onderwijs	46	3,2	50
inkomen, inkomensongelijkheid en armoede	45	3,3	137
werkgelegenheid en werkloosheid	43	3,2	89
terrorisme, oorlogen en andere internationale zaken	41	3,4	17
politiek en bestuur	40	3,1	82
criminaliteit en veiligheid	39	3,2	176
immigratie en integratie	36	3,2	91
omgangsvormen en tolerantie	35	3,1	307
economie en overheidsfinanciën (zoals belastingen, staatsschuld)	34	3,1	145
verkeer, vervoer en huisvesting	34	3,2	36
onderlinge solidariteit en hulpvaardigheid	23	3,3	145

a Geen onderscheid naar positie van het maatschappelijke probleem (eerste, tweede of derde)

Bron: SCP (ASO'11)

Mensen met groot onbehagen trekken zich alle thema's persoonlijk sterker aan dan anderen (niet in tabel). Over de meeste maatschappelijke problemen die ook tot de sterkste persoonlijke zorg leiden, zijn beide groepen het wel eens. Beide voelen zich sterk betrokken bij natuur en milieu, de Europese Unie, de gezondheidszorg en de sociale zekerheid. Het grootste verschil ontstaat bij het thema politiek en bestuur en het thema armoede, waarover mensen met groot onbehagen zich persoonlijk sterker zorgen maken. Eerder zagen we dat groot onbehagen sterk samengaat met de keuze voor immigratie en integratie als belangrijk probleem. Toch is de persoonlijke betrokkenheid van alle respondenten die dit thema als maatschappelijk probleem aanwezen vergeleken met andere thema's relatief beperkt, ongeacht hun onbehagen.

Een persoonlijke bron van zorg voor wie?

We gaan hier na in hoeverre bevolkingsgroepen verschillen in de mate waarin maatschappelijke problemen hen persoonlijk bezighouden. De verschillen tussen groepen – vooral wat betreft hun gemiddelde scores – zijn in de meeste gevallen relatief beperkt. Enkele groepen vallen op door een hogere of juist lagere betrokkenheid.

Groepen die zich maatschappelijke kwesties relatief weinig persoonlijk aantrekken zijn mannen, jongeren (18-35 jaar), hogeropgeleiden en mensen met een hoog inkomen. Ook kijkers van journaals (NOS en RTL4) en publieke actualiteitenprogramma's, evenals lezers van de klassieke kwaliteitskranten *NRC Handelsblad* en *NRC Next*, *Trouw* en *de Volkskrant*, maar vooral mensen die geen krant lezen, zeggen zich persoonlijk wat minder geraakt te voelen door maatschappelijke kwesties.

Maatschappelijke kwesties zijn daarentegen een vrij sterke bron van persoonlijke zorg voor mensen zonder betaald werk (werklozen, huisvrouwen en -mannen, mensen met een uitkering en studenten). Dit geldt ook voor lezers van gratis kranten (*Metro*, *Spits*, *De Pers*), tv-kijkers van commercieel infotainment (*Hart van Nederland*, *EditieNL*), kijkers van het verdiepende Buitenhof en mensen met een linkse of progressieve partijvoorkeur (PvdA, SP, D66 of GroenLinks).

Tabel 4.4
 Persoonlijke betrokkenheid, naar achtergrondkenmerken (in procenten en gemiddelden)^a

		nauwelijks weinig	midden	(heel) erg	gemiddelde
sekse	man	22	39	38	3,2*
	vrouw	10	51	38	3,3*
leeftijd	18-34	20	53	27	3,1
	35-54	12	47	41	3,3
	55+	18	36	44	3,3
opleiding	laag	16	38	44	3,3*
	midden	12	48	39	3,3*
	hoog	20	49	30	3,1*
inkomen	beneden modaal	16	44	39	3,3
	ongeveer modaal	16	44	40	3,3
	boven modaal	19	47	35	3,1
werksituatie	betaald werk	16	49	35	3,2
	geen betaald werk	12	45	42	3,4
	pensioen	21	34	43	3,2
krant	De Telegraaf	16	39	45	3,3
	AD	14	40	47	3,3
	NRC, Trouw, de Volkskrant	18	41	41	3,2
	Metro, Spits, De Pers	10	42	48	3,4**
	regionaal	16	44	40	3,3
	geen	22	50	26	3,1*
TV	nieuws (NOS, RTL4)	16	45	38	3,2
	actualiteiten (publiek)	20	43	37	3,2*
	Buitenhof	16	37	48	3,4
	infotainment (publiek)	16	44	40	3,3
	infotainment (commercieel)	10	48	41	3,4**
	zakelijk (commercieel)	15	42	42	3,3
partijvoorkeur	rechts (CDA, VVD, PVV, TON)	21	48	31	3,1
	links (PvdA, SP, D66, GroenLinks)	14	41	44	3,3
	niet-stemmers	26	26	45	3,2
onbehagen	groot	10	33	57	3,5***
	overig	17	47	34	3,2***
totaal		16	45	38	3,2

a De score betreft hier het gemiddelde van de betrokkenheid op een vijfpuntsschaal bij elk van de drie belangrijkste maatschappelijke problemen. Voor de presentatie van percentages zijn de gemiddelde scores als volgt ingedeeld: nauwelijks/weinig (score 1 t/m $2\frac{1}{3}$), midden (score $2\frac{2}{3}$ t/m $3\frac{1}{3}$), (heel) erg (score $3\frac{2}{3}$ t/m 5).

* ($p < 0.05$); ** ($p < 0.01$); *** ($p < 0.001$): gemiddelden verschillen significant

Bron: SCP (ASO'11)

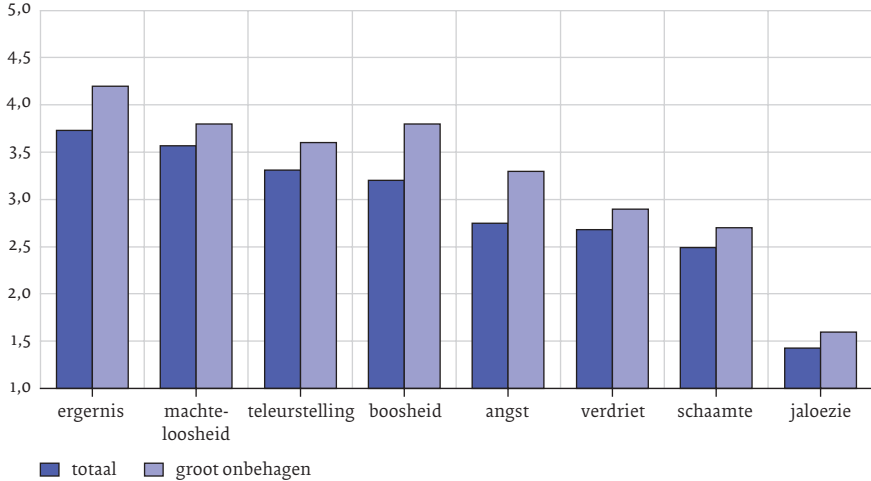
Tegen de doorgaans beperkte groepsverschillen steken mensen met veel onbehagen het sterkst af vanwege hun hoge betrokkenheid bij maatschappelijke kwesties. Deze sterke samenhang tussen onbehagen en betrokkenheid houdt stand wanneer met multivariate regressieanalyse wordt gecontroleerd voor verschillen in sekse, leeftijd, opleiding, inkomen, werksituatie, mediagebruik en partijvoorkeur die mogelijk tussen mensen met meer en minder onbehagen bestaan (bijlage 4, tabel B4.1). Dit betekent dat de betrokkenheid van mensen met onbehagen dus niet zomaar verklaard kan worden doordat ze bijvoorbeeld vaker een bepaalde opleiding hebben of een bepaalde krant lezen.¹

4.4 Maatschappelijke problemen en beleefde emoties

Naarmate mensen zich persoonlijk meer geraakt voelen door maatschappelijke kwesties is de kans groter dat ze daarbij ook bepaalde emoties beleven. Figuur 4.1 laat zien welk type emotie mensen ervaren bij hun drie belangrijkste maatschappelijke problemen. De thema's die men als belangrijkste problemen voor Nederland signaleert, roepen vooral ergernis op. Met een gemiddelde score van 3.7 op een schaal van 1 tot 5 wordt deze emotie het sterkst beleefd. Mensen associëren hun gevoel ook bovenmatig sterk met machteloosheid. Teleurstelling en boosheid scoren vervolgens nog net bovengemiddeld. Angst, verdriet en schaamte worden ook opgeroepen, maar in aanzienlijk lichtere mate. Jaloezie speelt nauwelijks een rol van betekenis. Wellicht speelt sociaalwenselijkheid bij jaloezie een grotere rol dan bij andere emoties. Mensen geven doorgaans niet graag toe dat ze afgunstig zijn.

Figuur 4.1

Opgeroepen emoties door top drie maatschappelijke problemen, naar onbehagen (in gemiddelden)^a

a 'In hoeverre roept de zorg de volgende gevoelens bij u op?' 1=helemaal niet, 5=heel erg sterk. Verschillen in emotie tussen respondenten met en zonder onbehagen zijn significant, m.u.v. verdriet en schaamte.

Bron: SCP (ASO'11)

Geen van de emoties wordt gemiddeld dus als sterk of heel erg sterk ervaren. Dat ligt iets anders voor mensen met een hoog niveau van onbehagen. Zij rapporteren elke emotie sterker. Twee verschillen vallen op. Boosheid wordt veel sterker beleefd door mensen met groot onbehagen en is voor deze groep mensen na ergernis de belangrijkste emotie. Terwijl alle respondenten evenveel verdriet als angst ervaren, speelt angst bij hen een grotere rol. We zullen later toetsen met welke emoties onbehagen nu specifiek samenhangt.

Elk probleem zijn eigen emoties

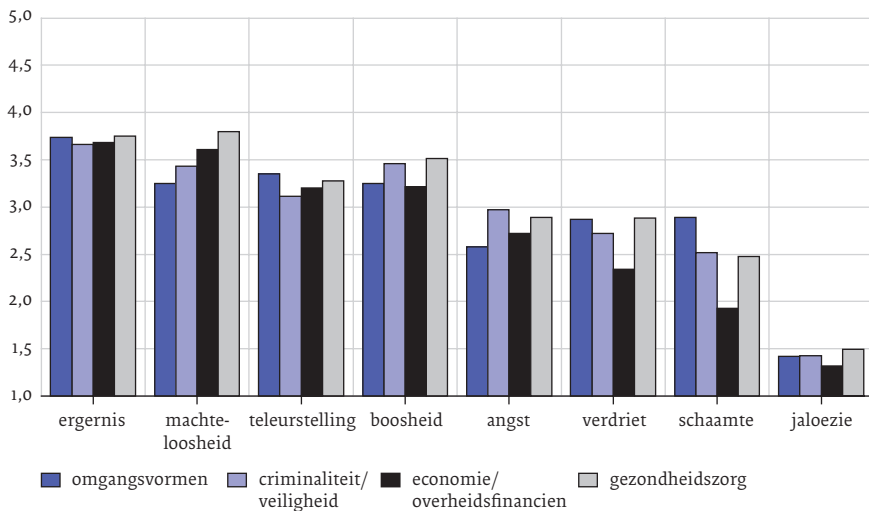
Maatschappelijke problemen blijken niet allemaal hetzelfde emotionele repertoire aan te spreken. We beperken ons tot de vergelijking van de vier thema's die het vaakst als maatschappelijk probleem worden bestempeld:

maatschappelijke omgangsvormen, criminaliteit en veiligheid, economie en overheidsfinanciën, en de gezondheidszorg.

Van deze vier thema's roept de gezondheidszorg de sterkste emoties op, zoals het ook het sterkst tot persoonlijke zorg leidt. Waar ergernis bij de meeste andere thema's dominant is, voelen mensen zich vooral machteloos als het om de zorg gaat. Ook over de economie en de overheidsfinanciën voelt men zich relatief machteloos. Hiermee vergeleken geven problemen met criminaliteit en omgangsvormen in de samenleving mensen dus een groter gevoel van controle. Mogelijk komt dit doordat problemen met veiligheid en omgangsvormen het gevolg zijn van het gedrag van (mede-) burgers, terwijl problemen in de zorg en de economie voortkomen uit het functioneren van voor burgers ongrijpbare systemen.

Figuur 4.2

Opgeroepen emoties door top drie maatschappelijke problemen naar thema (in gemiddelden)^a

Bron: SCP (ASO'11)

Teleurstelling valt het meest op als emotie bij de maatschappelijke omgangsvormen. Blijkbaar hebben we hogere verwachtingen van elkaars gedrag dan we weten waar te maken. Bij de gezondheidszorg en de criminaliteit wint boosheid het van teleurstelling. Boosheid wordt wel een morele emotie genoemd en impliceert een sterke afkeuring van het gedrag van degene die als verantwoordelijk wordt gezien (Nelissen en Zeelenberg 2009). Uit de open antwoorden die eerder in dit rapport zijn beschreven kunnen we afleiden dat men op het gebied van de veiligheid en de gezondheidszorg in ieder geval sterk met de vinger naar de overheid wijst, die criminelen bijvoorbeeld strenger zou moeten straffen en moet zorgen voor voldoende handen aan het bed.

Angst speelt maar een kleine rol bij de omgangsvormen in de samenleving. De wortels van menselijke angst gaan terug naar onze evolutionaire drang tot overleven (Goffman 1971; Wilson 1975). Angst ontstaat omdat we anticiperen op situaties die ons of onze dierbaren bedreigen (Van der Ploeg 2007). Gebrek aan beleefdheid, fatsoen of respect in de dagelijkse omgang zorgt er blijkbaar dus niet voor dat mensen bang zijn dat hieruit nog serieuzere dreigingen zoals eigen slachtofferschap voortkomen. Bij criminaliteit en onveiligheid is de link met de drang tot overleven heel direct en zien we ook dat angst, om de eigen veiligheid of die van dierbaren, relatief sterk wordt gerapporteerd. Ook geven problemen in de gezondheidszorg vrij sterk aanleiding tot angst, mogelijk vanuit het idee dat deze ons onvoldoende beschermt tegen gezondheidsrisico's. In mindere mate vrezen mensen ook voor de toekomstige gevolgen van de economische crisis, die ons in onze financiële bestaanszekerheid bedreigen.

Verdriet is bij deze vier thema's geen sterk gevoelde emotie. Verdriet rapporteert men vooral weinig in combinatie met de economie en overheidsfinanciën. Vergeleken met de andere thema's is de associatie met persoonlijk leed bij dit zakelijke thema mogelijk zwakker, maar bijvoorbeeld ook vergeleken met een financieel thema als inkomen of armoede.

Ook schaamte dringt zich aanzienlijk minder op bij economische problemen. Zoals boosheid geeft ook schaamte blijk van afkeuring, maar schaamte is vooral gericht op onszelf. Die komt voort uit een bedreigd zelfbeeld. Je kunt je ook voor je medemens schamen, maar daarvoor is een zekere mate van identificatie nodig (Welten 2012). Het veelgehoorde idee dat wij door ons risicovolle consumentengedrag allen schuld hebben aan de huidige financiële crisis lijkt dus op weinig draagvlak te kunnen rekenen.

Schaamte wordt daarentegen vaak genoemd in relatie tot de omgangsvormen in de samenleving. Uit eerder opinieonderzoek blijkt herhaaldelijk dat wij sterker geneigd zijn anderen op hun gedrag aan te kijken dan onszelf (Dekker et al. 2012). Voor een deel zal hier dan ook sprake zijn van plaatsvervangende schaamte over de fatsoensnormen van een ander.

Ten slotte speelt jaloezie bij geen van de thema's een noemenswaardige rol.

Wie beleven de sterkste emoties?

Beleven verschillende bevolkingsgroepen verschillende emoties? We gaan dit na voor verschillende demografische en sociaaleconomische kenmerken. In het algemeen blijken de groepen met de hoogste betrokkenheid ook de meest intense emotie te rapporteren.

Tabel 4.5

Intensiteit van emoties, naar achtergrondkenmerken (in gemiddelden)^a

			machte- ergernis	teleur- loosheid	boos- stelling	heid	angst	verdriet	schaamte	jaloerie
seks	man	3,7	3,4	3,3	3,2***	2,5***	2,6**	2,5	1,5	
	vrouw	3,7	3,6	3,3	3,4***	2,9***	2,8**	2,5	1,4	
leeftijd	18-34	3,6	3,2***	3,2	3,2	2,7	2,6*	2,4	1,3	
	35-54	3,8	3,6***	3,4	3,4	2,7	2,8*	2,5	1,5	
	55+	3,6	3,7***	3,2	3,3	2,7	2,6*	2,5	1,5	
opleiding	laag	3,7	3,7**	3,3	3,3	2,9*	2,8*	2,4	1,6*	
	midden	3,7	3,6**	3,3	3,3	2,7*	2,8*	2,6	1,4*	
	hoog	3,7	3,3**	3,2	3,2	2,5*	2,5*	2,4	1,3*	
inkomen	beneden modaal	3,7	3,5	3,3	3,4	2,9**	2,8	2,5	1,5	
	ongeveer modaal	3,7	3,4	3,2	3,2	2,5**	2,6	2,5	1,5	
	boven modaal	3,8	3,5	3,3	3,2	2,5**	2,6	2,5	1,4	
werksituatie	betaald werk	3,7	3,4*	3,2*	3,3	2,6*	2,7	2,5	1,4	
	geen betaald werk	3,7	3,5*	3,5*	3,4	2,9*	2,7	2,5	1,5	
	pensioen	3,6	3,7*	3,2*	3,2	2,7*	2,7	2,5	1,5	
krant	Telegraaf	3,7	3,5	3,4	3,3	2,7	2,5	2,4	1,5	
	AD	3,6	3,5	3,3	3,3	2,6	2,6	2,5	1,4	
	NRC, Trouw, de Volkskrant	3,6	3,4	3,1	3,2	2,4*	2,4**	2,5	1,4	

Tabel 4.5 (vervolg)

		machte- ergernis	teleur- stelling	boos- heid	angst	verdriet	schaamte	jaloerie	
	Metro, Spits,								
	De Pers	3,8	3,5	3,4	3,5**	2,7	2,7	2,6*	1,5
	regionaal	3,7	3,6*	3,3	3,3	2,7	2,7	2,6*	1,4
	geen	3,8	3,4	3,3	3,4	2,8	2,9*	2,5	1,5
TV	nieuws	3,7	3,5	3,3	3,3	2,7	2,7	2,6	1,4
	actualiteiten (pub)	3,6	3,5	3,2	3,2	2,6	2,7	2,6	1,4
	Buitenhof	3,7	3,6	3,3	3,3	2,7	2,6	2,5	1,4
	infotainment (pub)	3,6	3,5	3,3	3,3	2,6	2,6	2,6	1,4
	infotainment (com)	3,8**	3,6*	3,4*	3,5***	2,8**	2,8	2,6*	1,5*
	zakelijk (com)	3,7	3,5	3,3	3,3	2,6	2,6	2,5	1,4
partij- voorkeur	rechts	3,6*	3,4	3,1**	3,2*	2,6	2,4***	2,3*	1,3**
	links	3,8*	3,5	3,4**	3,4*	2,7	2,9***	2,6*	1,5**
	niet-stemmers	3,2*	3,4	3,2**	3,0*	2,5	2,8***	2,5*	1,5**
onbehagen	groot	4,1***	3,8***	3,6**	3,9***	3,1***	3,0**	2,8*	1,6**
	overig	3,6***	3,4***	3,2**	3,2***	2,6***	2,6**	2,4*	1,4**
totaal		3,7	3,5	3,3	3,3	2,7	2,7	2,5	1,4

a * (p < 0.05); ** (p < 0.01); *** (p < 0.001): gemiddelden verschillen significant

Bron: SCP (ASO'11)

Sekse. Vrouwen rapporteren bijna elke emotie sterker dan mannen. Vrouwen zeggen dus niet alleen sterker door maatschappelijke problemen te worden geraakt, maar het maakt ze vooral ook bozer, angstiger en verdrietiger.

Leeftijd. Jongeren rapporteren de minste emotie. Vooral machteloosheid over maatschappelijke problemen neemt sterk toe op latere leeftijd. Mensen van middelbare leeftijd tonen zich het meest emotioneel, in de vorm van ergernis, teleurstelling, boosheid en verdriet.

Opleiding. Hogeropgeleiden rapporteren veruit de minste emotie, zeker als het gaat om machteloosheid, angst, verdriet en jaloerie.

Inkomen. Hoewel de verschillen klein zijn, lijken mensen met een lager inkomen meer angst te ervaren als gevolg van maatschappelijke kwesties; ook boosheid en verdriet komen bij hen iets sterker naar voren.

Werk. Mensen zonder betaald werk tonen zich het meest emotioneel over problemen in Nederland. Dit geldt vooral voor teleurstelling en angst. Net als ouderen voelen gepensioneerden zich het meest machteloos.

Mediagebruik. De sterke betrokkenheid van lezers van gratis kranten lijkt zich te vertalen in relatief sterke emoties, vooral boosheid. Lezers van kwaliteitskranten voelen zich persoonlijk niet alleen minder betrokken, ze ervaren ook weinig emotie. Tv-kijkers van infotainment op commerciële zenders vallen op door sterke emoties over de hele linie.

Partijvoorkeur. Mensen met een linkse stemvoorkeur zeggen zich maatschappelijke problemen niet alleen sterker aan trekken, zij ervaren ook alle emoties sterker dan mensen met een rechtse voorkeur en niet-stemmers. Alleen de verschillen in machteloosheid en angst zijn wat minder uitgesproken.

Onbehagen. Mensen met groot onbehagen rapporteren consequent en opvallend meer emotie dan mensen met minder onbehagen. Voor de meeste emoties geldt dat de samenhang met onbehagen onverminderd sterk is wanneer in een multivariaat regressiemodel voor verschillen in achtergrondkenmerken wordt gecontroleerd (bijlagetabel B4.2). Alleen voor teleurstelling en verdriet blijkt onbehagen er nu wat minder toe te doen.² Kortom, onze analyses onderstrepen niet alleen het belang van onbehagen voor de intensiteit van de *persoonlijke betrokkenheid*, maar ook voor de intensiteit waarmee vooral *boosheid en ergernis, maar ook angst, schaamte, machteloosheid en jaloezie* worden gerapporteerd.

Emoties als signaal van persoonlijke zorg

We hebben nu de persoonlijke betrokkenheid bij maatschappelijke problemen besproken en ook de emoties die door deze problemen worden opgeroepen. We zagen dat de groepen die zichzelf als persoonlijk betrokken zien, ook de groepen zijn die intensere emoties rapporteren. We stelden ons echter nog niet de vraag in hoeverre sterke emoties ook echt gekoppeld zijn aan persoonlijke betrokkenheid. We zien persoonlijke betrokkenheid als een voorwaarde voor de beleving van emoties. Immers, een mens moet geraakt worden, willen emoties geactiveerd worden (Frijda 2005). Onverschilligheid en emotie sluiten elkaar uit. De verwachting is daarom dat de beleving van emoties toeneemt naarmate men zich sterker persoonlijk betrokken voelt bij een maatschappelijke kwestie.

Dat blijkt in zekere mate ook zo te zijn (tabel 4.6). De samenhang tussen boosheid en de intensiteit van de persoonlijke zorg is het sterkst. Naarmate mensen bozer zijn over een maatschappelijk probleem, zal dit probleem hen ook relatief sterk persoonlijk bezighouden, en omgekeerd. Ook verdriet gaat vaak samen met sterke persoonlijke betrokkenheid. Voor angst, teleurstelling, ergernis en machteloosheid geldt dat steeds in iets mindere mate. Wanneer schaamte en jaloezie worden gevoeld, gaat dit nauwelijks samen met sterke persoonlijke zorg over een maatschappelijk probleem, en vice versa.

Samenvattend, de meeste mensen gaven aan vooral ergernis en machteloosheid te ervaren als gevolg van de gekozen maatschappelijke problemen. Van hen voelt echter lang niet iedereen zich ook persoonlijk betrokken bij deze maatschappelijke problemen. Maar naarmate mensen zich de problemen wel sterker persoonlijk aantrekken, zullen juist boosheid en verdriet meer de overhand krijgen.

Tabel 4.6

Samenhang tussen persoonlijke betrokkenheid en emoties (Pearson's r , gemiddelde van drie maatschappelijke problemen)

	boosheid	verdriet	angst	teleur- stelling	ergernis	machte- loosheid	schaamte	jaloezie
groot onbehagen	0,42	0,42	0,29	0,39	0,37	0,29	0,10	0,22
overig	0,43	0,40	0,36	0,33	0,32	0,33	0,19	0,12
totaal	0,44	0,41	0,36	0,35	0,34	0,34	0,18	0,15

Bron: SCP (ASO'11)

We weten dat mensen met groot onbehagen zowel meer emotie als meer persoonlijke betrokkenheid rapporteren. Betekent dit dan ook dat hun emotionaliteit vaker het gevolg is van grotere persoonlijke betrokkenheid? Dat blijkt af te hangen van het type emotie.

In het geval van angst, machteloosheid en schaamte is het antwoord op deze vraag *nee*: als mensen met groot onbehagen dit rapporteren, is er minder vaak sprake van grotere persoonlijke zorg dan bij andere mensen. Dit betekent dat mensen met groot onbehagen vaker angst rapporteren (figuur 4.1), ook al ervaren ze de kwestie niet of nauwelijks als een persoonlijke zorg. Zij

lijken daarmee een lagere drempel te hebben om deze emotie te rapporteren, terwijl mensen met minder onbehagen pas van angst spreken wanneer een probleem echt dichtbij komt.

Het omgekeerde geldt voor de emoties teleurstelling, ergernis en jaloezie. Deze emoties 'bewaren' mensen met groot onbehagen juist vaker voor maatschappelijke problemen die ook een bron van persoonlijke zorg zijn.

Bij boosheid en verdriet zijn de verschillen tussen beide groepen klein; voor beide groepen wijzen deze twee emoties het sterkst op persoonlijke zorg.

De gerapporteerde emoties geven dus maar ten dele uitdrukking aan persoonlijke betrokkenheid, maar worden ook geassocieerd met maatschappelijke problemen waarvan men persoonlijk veel minder wakker ligt. Dit lijkt te botsen met Frijda's (2005) veronderstelling dat persoonlijke betrokkenheid de *raison d'être* is voor het beleven van emotie. Uit aanvullende interviews kwam als verklaring naar voren dat emoties soms niet zozeer doorleefd zijn, maar eerder instrumenteel gebruikt worden om een meer rationeel oordeel over het maatschappelijke probleem kracht bij te zetten of in te kleuren. Ook bleken emoties soms wel een doorleefde, maar kortstondige vlaag van opwindings te zijn die mensen hun gevoel van betrokkenheid doet relativiseren.

Of we nu uitgaan van het instrumentele gebruik of van de vluchtigheid van emoties, sterke emoties zonder betrokkenheid komen we tegen onder zowel mensen met meer als mensen met minder onbehagen. We kunnen dan ook niet concluderen dat de sterkere emoties van mensen met groot onbehagen altijd een gevolg zijn van sterke persoonlijke betrokkenheid bij maatschappelijke thema's. Beperken we ons tot de vier meest relevante emoties die zowel onderscheidend zijn voor mensen met groot onbehagen (bijlagetabel B4.2) als bovengemiddeld vaak door hen worden gerapporteerd (figuur 4.1), dan wijzen alleen boosheid en ergernis vaak op een onderliggende betrokkenheid. Bij angst en machteloosheid is juist regelmatig sprake van onverschilligheid, waardoor het hier vaker zal gaan om expressieve of vluchtige emotie dan om doorleefde gevoelens.

4.5 Samenvatting en conclusie

De grootste maatschappelijke zorgen zijn niet de grootste persoonlijke zorgen
Omgangsvormen en tolerantie, criminaliteit en veiligheid, de economie en de gezondheidszorg gooien de hoogste ogen als belangrijkste maatschap-

pelijke problemen (zie ook hoofdstuk 2). Toch zijn het niet dezelfde thema's die ook de grootste persoonlijke bron van zorg zijn. Met uitzondering van de gezondheidszorg, waarbij mensen zich wel sterk persoonlijk betrokken voelen, scoren de belangrijkste maatschappelijke thema's als persoonlijke zorg zelfs benedengemiddeld. Thema's als natuur en milieu, de opvoeding van de jeugd, of de Europese Unie en de euro worden door veel minder mensen aangewezen als maatschappelijk probleem, maar de mensen die deze thema's noemen, voelen zich tegelijk sterk persoonlijk betrokken. Thema's die de grootste maatschappelijke verontwaardiging oproepen doen dus niet per se het meest afbreuk aan de individuele gemoedsrust.

Deze discrepantie tussen maatschappelijke problemen en persoonlijke betrokkenheid zien we ook bij mensen met onbehagen terug. Zo vinden zij immigratie en integratie het op een na belangrijkste maatschappelijke probleem. Mogelijk komt dit mede doordat onze definitie van maatschappelijk onbehagen deels gebaseerd is op stellingen over immigratie en we daarmee enigszins een cirkelredenering te pakken hebben. Des te treffender is het dat immigratie naar de onderste helft zakt van zorgen waarvan men zelf wakker ligt: hoewel mensen met onbehagen mede zijn geselecteerd vanwege hun pessimisme over immigratie, voelen ze zich persoonlijk toch maar beperkt betrokken bij het thema. Andersom kiezen mensen met onbehagen slechts gemiddeld voor het thema politiek en bestuur als maatschappelijk probleem, maar staat dit in hun top drie van persoonlijke zorgen.

Mensen met onbehagen tonen meer betrokkenheid en emotie

Persoonlijke betrokkenheid bij de gekozen maatschappelijke problemen wordt onmiskenbaar het sterkst gerapporteerd door mensen met onbehagen. Ergernis, machteloosheid, teleurstelling en boosheid zijn de meest voorkomende emoties. Hoewel mensen met onbehagen ook elke emotie sterker rapporteren dan de overige respondenten, leggen zij wel andere emotionele accenten. Naarmate het onbehagen van mensen sterker is, zullen zij – gecontroleerd voor hun achtergrondkenmerken – vooral vaker blijik geven van boosheid, ergernis, angst en machteloosheid. Teleurstelling en verdriet hangen het minst samen met onbehagen. De grote betrokkenheid en emotionaliteit van mensen met groot onbehagen kunnen we positief duiden vanuit het idee dat zij, die doorgaans veel verkeerd zien gaan in de samenleving, daardoor blijkbaar niet afgestompt of onverschillig raken.

Emotie ondanks persoonlijke afstand

Persoonlijke betrokkenheid en intensere emotie gaan niet altijd hand in hand, noch bij mensen met weinig, noch bij mensen met groot onbehagen. Men zegt zich met regelmaat persoonlijk betrokken te voelen zonder dat daarbij emoties komen kijken, en andersom toont men zich emotioneel zonder zich het maatschappelijke probleem ook persoonlijk aan te trekken. In het algemeen zijn ergernis en machteloosheid wel de meest gerapporteerde emoties, maar is er bij boosheid en verdriet het vaakst sprake van persoonlijke betrokkenheid. Dit is opmerkelijk vanuit de wetenschap dat emoties pas ontstaan wanneer mensen zelf geraakt worden. Mogelijk worden emoties soms instrumenteel gebruikt om een rationeel oordeel kracht bij te zetten of zijn ze te vluchtig om mensen bij te blijven.

Boosheid, ergernis, angst en machteloosheid zijn de dominante emoties onder mensen met onbehagen. In tegenstelling tot boosheid en ergernis lijkt het voor hen laagdrempelig om angst en machteloosheid te rapporteren, omdat deze emoties bij hen veel minder vaak samengaan met persoonlijke betrokkenheid dan bij andere mensen. Het lijkt dan ook in de eerste plaats om een oprecht boze en geërgerde groep burgers te gaan. Mogelijk grijpen zij daarnaast vaker dan anderen naar angst en machteloosheid als communicatieve vlag waaronder zij hun onbehagen kunnen uiten. Nader onderzoek is nodig om de houdbaarheid van deze stelling na te gaan.

Noten

- 1 We tekenen hierbij aan dat dit regressiemodel de persoonlijke betrokkenheid van individuen maar beperkt kan voorspellen (de verklaarde variantie is 16%). Blijkbaar zijn andere kenmerken buiten het model relevant. We kunnen hierbij denken aan individuele ervaringen met de maatschappelijke problematiek zoals werkloosheid in het geval van de economie, slachtofferschap in het geval van criminaliteit of ziekte in het geval van de zorg.
- 2 Ook hier past de kanttekening dat het getoetste model geen sluitende verklaring biedt voor de beleving van emoties (met verklaarde varianties van 12% tot 21%).

5

Slotbeschouwing

We zijn in deze empirische studie ingegaan op de ontwikkelingen en concentraties van onbehagen in Nederland en op de mogelijke positieve toekomstbeelden erachter en de emoties eronder. In het begin van elk hoofdstuk staan de belangrijkste bevindingen. Nu proberen we tot een samenvattend beeld te komen en gaan we in op wat ons onderzoek kan betekenen om het onbehagen in te dammen of althans de negatieve gevolgen ervan voor individu en samenleving te beperken.

5.1 Hoe erg is het nou eigenlijk?

Maatschappelijk onbehagen heeft een persoonlijke kant – wrevel en onvrede, een zich ‘slecht voelen in de eigen maatschappij’ (Elchardus 2008: 14) – en een publieke kant – een stemming van ongenoegen die zich manifesteert in de wijze waarop in de sociale omgang over samenleving en politiek wordt gesproken en die aan de orde komt in mediaverslagen en politieke debatten. We hebben ons in deze studie nadrukkelijk op de persoonlijke kant gericht. Het dominante maatschappelijk onbehagen bleek goed meetbaar (hoofdstuk 2) en die meting konden we aanvullen met een beschrijving van varianten, inclusief een soort onbehagen over het onbehagen (intermezzo 1).

Moeilijker bleek het echter om vat te krijgen op de persoonlijke betekenis van het onbehagen. In hoeverre is het slechts een negatieve manier van praten op het moment dat mensen gevraagd wordt om iets over de maatschappij en politiek in het algemeen te zeggen, zonder dat ze er persoonlijk erg door geroerd worden en zonder dat ze er verder over nadenken, en in hoeverre is het iets waar ze ‘wakker van liggen’ (hoofdstuk 4) en wat voortkomt uit ideeën over hoe het anders zou kunnen in de maatschappij?

Wat dat laatste betreft hebben we in hoofdstuk 3 geen grote dromen en diepe gedachten over een beter Nederland naar boven kunnen halen. We hebben wel kunnen constateren dat er veel consistentie zit in de problemen die mensen noemen. Of het nu open (COB) of gesloten (ASO'11) vragen zijn, en of we nu vragen naar wat er verkeerd gaat of hoe het beter moet, de onderwerpen die mensen noemen, lijken sterk op elkaar. Dat geldt ook voor de manier waarop er over die onderwerpen wordt gesproken. Er is dus geen sprake van dat mensen massaal 'maar wat zeggen'. Er is een vaste set van onderwerpen die door veel mensen als probleem worden ervaren en gevoels van onmacht oproepen.

Wat de emoties betreft was het soms wel verrassend dat de als belangrijkste aangegeven problemen mensen persoonlijk lang niet het meest bezighielden en dat de respondenten sterke emoties koppelden aan problemen waarvan ze naar verhouding maar weinig wakker lagen. De grootste problemen en sterkste emoties vallen dan ook niet per se samen met de grootste persoonlijke 'betrokkenheid'.

Vragen we daarnaar, dan blijken het hoofd en het hart niet altijd nauw verbonden. Dat geldt voor zowel mensen met weinig als met veel onbehagen. Soms signaleert men met het hoofd een maatschappelijk probleem en koppelt men daar sterke emoties aan, maar voelt men zelf toch enige afstand. Dit kan zijn ingegeven door wat men in de media ziet of hoort. De emoties blijken dan niet zelden te worden gebruikt om een maatschappelijk oordeel te onderstrepen. Soms gaat het om een kortstondige vlaag van emotie, waardoor mensen hun gevoel van onbehagen zelf al gauw relativiseren. Soms zijn emoties diepgevoeld, vaak bij eigen ervaringen of in de naaste omgeving; de mensen die dit ervaren voelen zich doorgaans dan ook erg betrokken.

Kortom, het zijn ingewikkelde kluwens van gedachten en emoties, die zich niet simpel laten categoriseren in een paar soorten onbehagen, gekoppeld aan bepaalde soorten persoonlijkheden, typen persoonlijke idealen of posities van individuen in de samenleving. Die complexiteit kwam ook in hoofdstuk 2 naar voren, waar zowel persoonlijke instellingen en sociale kenmerken als politieke voorkeuren gerelateerd bleken aan verschillen in onbehagen (maar alles bij elkaar statistisch nog steeds weinig van die verschillen verklaren).

Wel vallen mensen met een groter gevoel van onbehagen op doordat zij vaak zowel een grotere persoonlijke zorg over maatschappelijke problemen

als een sterkere beleving van emoties uitspreken. Optimistisch opgevat is dit een aanwijzing dat hun zorgen en negativiteit over de ontwikkelingen in de samenleving vooralsnog niet tot afstomping en onverschilligheid hebben geleid. Als zij zich persoonlijk zorgen maken over een maatschappelijke kwestie, gaat dit in het bijzonder gepaard met boosheid en ergernis. Vaak geven zij ook blijk van angst of machteloosheid, maar dan is deze persoonlijke betrokkenheid meestal veel lager. Al met al zijn er weinig algemene uitspraken te doen over de ernst van het maatschappelijk onbehagen voor de individuen die er veel blijk van geven.

We vonden wel statistische verbanden tussen sterk onbehagen en ontevredenheid met het eigen leven en vooral een negatief zelfbeeld, maar erg sterk waren die verbanden nou ook weer niet. Er zijn onzekere en ontevreden mensen zonder veel maatschappelijk onbehagen en zelfverzekerde en tevreden mensen met veel onbehagen of in ieder geval veel zorgen en gemopper over hoe het gaat in de samenleving. Van de laatsten zijn er zelfs opmerkelijk veel. Dat wordt niet alleen gesignaleerd in menige *scr*-publicatie – ‘met mij gaat het goed maar met ons gaat het slecht’ (Schnabel 2004) – maar wordt ook elders vastgesteld.

Mensen worden massaal geleid door een *optimism bias* (Sharot 2011) of ze lijden aan een *optimism gap* (Whitman 1998) of een pessimism syndrome (Mazarr 1998). Als reactie op negatieve berichten in de media over de grote wereld doet men pogingen om het eigen leven in de greep te houden en waant men zichzelf en de eigen directe omgeving in een gunstige en veilige uitzonderingspositie in een slechte en gevaarlijke wereld (zie verder Dekker en Den Ridder 2011: 175-177). Maatschappelijk onbehagen wordt zo haast het onvermijdelijke complement van persoonlijk welbevinden: ‘Met mij gaat het bijzonder goed gezien het feit dat het met ons allemaal samen steeds slechter gaat.’ Afgezien van de psychologische twijfels die men bij een dergelijke polarisatie kan hebben bij de geloofwaardigheid en stevigheid van het persoonlijk welbevinden (Ehrenberg 2011; Verhaeghe 2012), is het te simpel om maatschappelijk onbehagen af te doen als de prijs of een onschuldig bijverschijnsel van een samenleving van individuen die ‘het nog nooit zo goed gehad hebben’. Ook al bleek de emotionele binnenwereld van het maatschappelijk onbehagen niet simpel te schetsen en al kan men geen fraai beeld schetsen van een samenleving zonder onbehagen, men zou geen maatschappelijk onbehagen willen hebben. Het collectieve gevit op buitenlanders, politici, Eurocraten en andere zakkenvullers en ontspoorde

figuren mag soms wat rituele trekken vertonen en het karakter hebben van een gezelschapsspel, het basisgevoel van machteloosheid tegenover een op hol geslagen samenleving is ernstiger. Mensen lijden eronder of vinden het op zijn minst echt vervelend en de verspreiding van dat gevoel draagt ertoe bij dat men collectief minder dan men zou willen aan gemeenschappelijke problemen denkt te kunnen doen en dus gaat proberen te doen. Enig onbehagen in de maatschappij (en dan liever heel veel mensen met een beetje onbehagen dan weinig mensen met heel veel onbehagen) kan helpen tegen zelfvoldaanheid, maar groot onbehagen is geen bron van verandering. Het betekent ongeloof in de mogelijkheid van verbetering en zelfs in de beheersbaarheid van maatschappelijke problemen. Groot maatschappelijk onbehagen duidt op een gebrek aan positieve vrijheid en democratisch zelfbewustzijn. Of dat een ernstig gebrek is, is een normatieve vraag.

5.2 Wat is eraan te doen?

Wat kan er worden gedaan om het grote onbehagen te verminderen? We hebben in de enquête voor deze studie geprobeerd van de respondenten suggesties te krijgen over hoe hun belangrijkste maatschappelijke problemen – en bronnen of kristallisatiepunten van maatschappelijk onbehagen – aan te pakken zijn. Wat zou er gedaan moeten worden en wie zou dat dan vooral moeten doen? Die vraag bleek in hoofdstuk 3 op zijn zachtst gezegd weinig operationeel bruikbare informatie op te leveren. Het hoofdstuk laat, ook op basis van ander onderzoek, wel zien dat er veel van de overheid wordt verwacht. Dat zal vaak de meest voor de hand liggende verwachting zijn als mensen worden overvallen door de vraag wie wat aan een maatschappelijk probleem moet doen. Als het een serieuze verwachting is, dan is het een morele (de overheid zou het moeten doen) en geen empirische (de overheid zal het wel gaan doen). Het verlangen dat de overheid verantwoordelijk is, is veelal niet gebaseerd op een groot vertrouwen in de overheid en gaat juist vaak gepaard met ontevredenheid en gering vertrouwen (Den Ridder en Dekker 2012). De verwachtingen van de overheid zijn niet bij alle onderwerpen even hoog. Juist in het kerngebied van het maatschappelijk onbehagen – de manier waarop we samenleven, de ‘normen en waarden’ – heeft men van de politiek en de overheid niet de grootste verwachtingen (zie hoofdstuk 3). Op andere gebieden zijn er

juist grote verwachtingen (zorg, onderwijs), soms gekoppeld aan grote teleurstellingen in het feit dat de politiek niet doet wat de mensen willen (Europa). En soms worden de verwachtingen en teleurstellingen gematigd door een breed gedeeld besef dat de speelruimte voor de Nederlandse politiek en overheid beperkt is (economie).

Een combinatie van realisme, responsiviteit en daadkracht van politiek en overheid kan in de ogen van burgers bijdragen aan vermindering van het onbehagen. Maar zo'n gouden driehoek ligt natuurlijk niet voor het oprapen. De drie elementen in de driehoek staan op gespannen voet met elkaar en in de focusgroepen van het COB zien we vaak hoe moeilijk ze te verdedigen zijn tegen hun omkering: realisme / ze hebben geen visie; responsiviteit / ze luisteren wel, maar ze doen er niets mee; en daadkracht / ze denderen toch voort op de ingeslagen weg. Daar valt voor de politiek geen simpel recept tegen het onbehagen uit te halen. Wel lijkt de uitstraling van zelfvertrouwen vanuit de politiek van belang. Dat het pessimisme over de maatschappij daalt bij de komst van een nieuw kabinet zal meer te maken hebben met het geloof dat er constructief gaat worden samengewerkt dan met de inhoud van beleidsvoornemens en toekomstvisies.

Dat raakt iets algemener wat aan groot onbehagen gedaan kan worden en dichter ligt bij het onderzoek waarop we ons in deze studie baseren: het helpt als mensen nadenken over oplossingen voor problemen in plaats van over hoe het nu al met al gaat en hoe het zover heeft kunnen komen. Dat is geen kwestie van visies op de toekomst (waar we op individueel niveau in zekere zin in de enquête naar vroegen; zie hoofdstuk 3), maar van een gemeenschappelijke probleemstelling. Het is in focusgroepen altijd een positieve ervaring voor deelnemers om met andere burgers het besef van een probleem te delen en te kunnen praten over mogelijke oplossingen. Dat het in het verleden beter was, zou kunnen, maar is alleen interessant voor zover er iets van te leren is voor de toekomst.

Gerichtheid op oplossingen van problemen gaat in tegen de negatieve dynamiek van veel gesprekken over onbehagen. Daarin stapelen de voorbeelden van wat er allemaal fout gaat zich op en bevestigt men elkaars ergernissen, inclusief de ergernissen over het negativisme in de samenleving. Dat kan in focusgroepen, voor zolang ze duren, een prettig gevoel van lotsverbondenheid opleveren, maar het structureel verminderen van onbehagen vergt een positievere verbondenheid.

Voor inspanningen om onbehagen in de samenleving te verminderen kan de dynamiek in focusgroepen leerzaam zijn. Opinieonderzoek in brede zin kan daarvoor sowieso behulpzaam zijn. Het beeld is tegenwoordig vaak dat dergelijk onderzoek deel van het probleem is: opiniepeilingen dragen door de vaststelling van negatieve opvattingen bij aan de versterking van een negatieve sfeer, de te simpele vraagstellingen verruimen het publieke debat en de voortdurende stroom cijfers over klachten en wensen van de meerderheid zet politici onder zo'n grote druk dat ze domme beslissingen nemen en irreële beloftes doen, met als gevolg dat er daarna nog negatievere opinies worden gepeild, enzovoort. Dit beeld is waardevol, omdat het op risico's van slecht onderzoek en slecht gebruik van onderzoek kan attenderen, maar het is geen reëel beeld van de huidige situatie. Onderzoekers en de gebruikers van onderzoek in de media en politiek zijn niet zo dom en slaafs en de politieke impact van opiniepeilingen is niet zo groot (Page 2006; Tiemeijer 2009).

Tegenover de negatieve beeldvorming hebben we in een eerdere studie de visie van de Amerikaanse socioloog Jeffrey Alexander op opinieonderzoek naar voren gebracht (Dekker en Den Ridder 2011: 181-182). Alexander (2006: 85-92) benadrukt de positieve rol die peilingen in wisselwerking met de media kunnen spelen om de publieke meningsvorming te funderen en te stimuleren. Hoe anders dan door onderzoek naar de publieke opinie kan het publiek een representatief en genuanceerd beeld krijgen van de eigen opinies – en natuurlijk ook van het gebrek aan opinies en van de ambivalenties en tegenstrijdigheden daarin? Met het oog op maatschappelijk onbehagen kan onderzoek helpen mensen ervan te overtuigen dat onbekende anderen zich eveneens zorgen maken en niet zo onverschillig en inactief zijn als veel gesomber over het samenleven suggereert. Dat kan de polarisatie van het 'met mij gaat het goed, maar met ons gaat het slecht' verminderen. In de plaats van het hopeloze verlangen dat de anderen totaal gaan veranderen, kan dan de hoop ontstaan dat er met die anderen wel uit te komen is. En dat zou een grote bijdrage leveren aan het terugdringen van de overvloed aan onbehagen waar we nu last van hebben.

Literatuur

- Aalbers, T. (2006). *Waardeoriëntaties, wereldbeelden en maatschappelijke vraagstukken. Verantwoording voor het opinieonderzoek voor de duurzaamheidsverkenning 'Kwaliteit en Toekomst'*. Bilthoven: Natuur- en Milieuplanbureau.
- Alexander, J.C. (2006). *The civil sphere*. New York: Oxford University Press.
- Andeweg, R.B. en G.A. Irwin (2009). *Governance and politics in the Netherlands*. New York: Palgrave.
- Beek, J. van de, en P. van Gageldonk (red.) (2012). *Het onbehagen. Een zoektocht naar de Limburgse ziel*. Sittard: Mediagroep Limburg.
- Beunders, H.J.G. (2002). *Publieke tranen. De drijfveren van de emotiecultuur*. Amsterdam: Contact.
- Brink, G. van den (red.) (2012). *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dekker, P. (2008). Onvrede: problemen bij een diagnose. In: *Socialisme & Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 23-31.
- Dekker, P. (2011). Waar zit de pijn? In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 107-113). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2012). Maatschappelijk en politiek onbehagen en een beetje rancune: een empirische benadering. In: R. Rouw, P. Vos en J. Roeland (red.), *Op rancuneuze gronden. Onbehagen en populisme in de Lage Landen* (p. 14-31). Amsterdam/Amersfoort: Buijten & Schipperheijn Motief/ForumC.
- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.) (2009). *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2011). Slotbeschouwing. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Dekker, P., J. den Ridder en P. Schnabel (2012a). *Burgerperspectieven 2012 | 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., E. van Ingen en L. Halman (2012b). Wat de mensen zelf zeggen. In: G. van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (p.229-264). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ehrenberg, A. (2011). *Das Unbehagen in der Gesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *Socialisme & Democratie*, jg. 65, nr. 10, p. 12-22.
- Elchardus, M. (2009). *Hollandse burger of Romein. Verslag van de zevende Rob-lezing*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Elchardus, M. en W. Smits (2005). *Het persoonlijk en maatschappelijk onbehagen van jongvolwassenen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M. en W. Smits (2007). *Het grootste geluk*. Leuven: LannooCampus.
- Frijda, N. (2005). *De emoties. Een overzicht van onderzoek en theorie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Goede, I. de (2011). Opvattingen over immigratie en integratie. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 173-185). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Goffman, E. (1971). *Normal appearances. Relations in public: Microstudies of the public order*. New York: Basic Books.
- Hilhorst, M. (2012). *Prioritering maatschappelijke vraagstukken. Veldwerkverantwoording*. Amsterdam: Veldkamp (beschikbaar via www.scp.nl, bij *Burgerperspectieven 2012 | 1*).
- Houwelingen, P. van (2011). Bezorgde en boze burgers. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 112-135). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huijnk, W. en J. Dagevos (2012). *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mazarr, M.J. (2012). The pessimism syndrome. In: *The Washington Quarterly*, jg. 21, nr. 3, p. 91-108.

- Nelissen, R.M.A. en M. Zeelenberg (2009). Moral emotions as determinants of third-party punishment: Anger, guilt, and the functions of altruistic sanctions. In: *Judgement and Decision Making*, jg. 4, nr. 7, p. 543-553.
- Neuman, W.R., G.E. Marcus, A.N. Crigler en M. MacKuen (2007). *The affect effect: dynamics of emotion in political thinking and behavior*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Noije, L. van (2011). Sociale veiligheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloin en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2011* (p. 259-280). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Page, C. (2006). *The roles of public opinion research in Canadian government*. Toronto: University of Toronto Press.
- Pløeg, P. van der (2007). *Encyclopedisch woordenboek van de psychologie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers.
- Ridder, J. den, L. van Noije en E. Steenvoorden (2010). *COB-Kwartaalbericht 2010 | 3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2011). Het einde van het eerste decennium in perspectief. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 32-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2011a). *COB-Kwartaalbericht 2011 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, J. Kullberg en P. Dekker (2011b). *Burgerperspectieven 2011 | 4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (2012). *Burgerperspectieven 2012 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, P. Dekker en M. van Ditmars (2012). *Burgerperspectieven 2012 | 4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2004). Samenvatting. In: scp, *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2011). Van traditioneel progressief naar modern conservatief. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 17-25). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- scp (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sharot, T. (2011). *The optimism bias. A tour of the irrational positive brain*. New York: Pantheon Books.

- Tiemeijer, W. (2009). Kwalitatief onderzoek: de praktijk. In: P. Dekker (red.), *Metten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (p. 154-180). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Verhaeghe, P (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Verhue, D. (2012). *Prioritering maatschappelijke vraagstukken. Veldwerkverantwoording*. Amsterdam: Veldkamp (beschikbaar via www.scp.nl, bij *Burgerperspectieven 2012 | 4*).
- Welten, S. (2012). *Concerning shame* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Whitman, D. (1998). *The optimism gap*. New York: Walker and Company.
- Wilson, E.O. (1975). *Sociobiology. The new synthesis*. Cambridge: Harvard University Press.

Bijlage 1

Verantwoording enquêtedata

De gegevens waarover in dit rapport zijn gerapporteerd, zijn grotendeels afkomstig uit het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (CV), het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en als vervolg op COB 2011/3 het door de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) gefinancierde Aanvullend Survey Onbehagen (ASO'11). Uitgebreide informatie over CV en het COB is te vinden op de site van het SCP (www.scp.nl).

Voor deze publicatie is aanvullend onderzoek uitgevoerd naar de positieve toekomstbeelden van burgers en de intensiteit van het onbehagen. Dit onderzoek is uitgevoerd door onderzoeksbureau MarketResponse in de periode van 4 oktober tot 26 oktober 2011. Respondenten die in het derde kwartaal hebben deelgenomen aan de COB-enquête, werden opnieuw benaderd en hun werd nogmaals een korte vragenlijst voorgelegd. In totaal hebben 594 respondenten uit het derde kwartaal aan dit panelonderzoek deelgenomen, dat is 56% van de 1063 respondenten uit het derde kwartaal.¹

Om te bekijken wat de aard van de paneluitval is – dat wil zeggen: of er een bepaald type respondent is afgehaakt – vergelijken we in tabel B1 enkele achtergrondkenmerken en opvattingen van diegenen die alleen aan het derdekwartaalonderzoek meededen met diegenen die aan het derdekwartaalonderzoek én het panel deelnamen. Bij sekse, opleidingsniveau en werksituatie is er nauwelijks verschil tussen diegenen die wel aan het panel deelnamen en diegenen die dat niet deden. Er is wel een verschil in leeftijd: mensen jonger dan 34 jaar deden vaker niet mee aan het onderzoek: 55-plussers vulden de extra vragenlijst juist vaker in. Deelnemers aan het ASO'11 hadden iets vaker een bovenmodaal inkomen, leven iets vaker in een niet-stedelijke omgeving en zijn vaker afkomstig uit oudere huishoudens zonder kinderen. Wat de inhoudelijke opvattingen betreft zijn de verschillen klein: paneldeelnemers zijn iets vaker gelukkig met hun eigen leven, maar tegelijkertijd iets negatiever over de richting die het in Nederland op gaat, de Tweede Kamer en de regering.

Concluderend kunnen we zeggen dat de paneluitval groot is (ruim 40% van de deelnemers uit het derde kwartaal neemt niet meer deel aan het

panel), maar dat die uitval zich niet bij specifieke groepen concentreert. Alleen jongeren zijn iets minder goed vertegenwoordigd in de steekproef. De gepresenteerde gegevens in dit rapport zijn gewogen om hiervoor te corrigeren en op basis van deze steekproef uitspraken te kunnen doen over Nederlandse burgers. De wegefficiency is 79%, met weegfactoren die lopen van 0,47 tot 3,88. De effectieve steekproef bedraagt 468 respondenten.

Tabel B1.1

Vergelijking achtergronden tussen respons en non-respons van het Aanvullend Survey Onbehagen, 2011

	<i>respondenten van alleen COB 2011/3</i>	<i>respondenten van COB 2011/3 + ASO'11</i>
man	47	47
vrouw	53	53
18-34	23	12
35-54	43	44
55+	34	44
lageropgeleid	33	37
midden	36	34
hogeropgeleid	30	29
beneden modaal	50	48
modaal	32	29
boven modaal	18	24
studeert	10	5
betaald werk	56	53
huisvrouw of man	8	11
werkloos of arbeidsongeschikt	5	7
pensioen	21	23
matig/weinig/niet stedelijk	51	57
(zeer) sterk stedelijk	49	43
huishoudens zonder kinderen, huisvrouw		
ouder dan 50 jaar	36	46
huishoudens zonder kinderen, huisvrouw		
50 jaar of jonger	22	14
gezinnen met kinderen, jongste kind 4 jaar of jonger	7	8

Tabel B1.1 (vervolg)

	respondenten van alleen COB 2011/3	respondenten van COB 2011/3 + ASO'11
gezinnen met kinderen, jongste kind 5-14 jaar	17	12
gezinnen met kinderen, jongste kind ouder dan 14 jaar	17	19
CDA	7	9
PvdA	10	10
SP	10	10
VVD	15	13
PVV	11	11
GroenLinks/D66	12	13
ChristenUnie/SCP	2	3
gaat niet stemmen	6	4
anders	27	27
verkeerde kant	60	63
goede kant	26	26
weet niet	14	11
gelukkig	76	82
vertrouwen Tweede Kamer	58	54
vertrouwen regering	54	52

Bron: SCP (COB 2011/3; ASO '11)

Noot

- 1 Zie voor een uitgebreide onderzoeksverantwoording de onderzoeks-technische verantwoording van MarketResponse die tegelijkertijd met dit rapport op internet verschijnt.

Bijlage 2

Achtergrond open vraag in ASO'11 (hoofdstuk 3)

In ASO'11 is op twee manieren aan respondenten gevraagd naar hun ideeën over de toekomst van Nederland (zie hoofdstuk 3 voor de precieze vraagformulering). Beide vragen werden gesteld als openingsvraag van de enquête. De eerste vraag is gesteld aan 288 (random geselecteerde) respondenten, de tweede vraag aan 306 respondenten. Uiteindelijk gaven respectievelijk 270 en 290 mensen antwoord, dat is 94% van het totale aantal.¹ Niet al deze antwoorden waren heel inhoudelijk van aard: 5% vulde 'ik weet het niet' of 'geen toelichting' in (zie tabel 3.2). Daarmee komt het totale aantal mensen dat een bruikbaar antwoord geeft op 89%.

Niet iedereen geeft een even uitgebreid antwoord. In tabel B2.1 staat het aantal gebruikte woorden per vraagversie, in tabel B2.2 staat de antwoordlengte van verschillende groepen. De antwoorden op versie 1 zijn gemiddeld langer dan de antwoorden op versie 2. Bij versie 1 worden gemiddeld 285 tekens gebruikt, bij versie 2 gemiddeld 212. Omdat dit gemiddelde zeer gevoelig is voor extreem lange antwoorden (en die zitten ertussen) bekijken we ook de mediaan. Die is 168 tekens voor versie 1 en 119 tekens voor versie 2. Ook als we de langste antwoorden buiten beschouwing laten, zijn de antwoorden op versie 1 gemiddeld langer dan die op versie 2.²

Tabel B2.1

Aantal gebruikte tekens in de open antwoorden, bevolking 18 jaar en ouder, 2011

	<i>maximum aantal tekens</i>	<i>gemiddelde</i>	<i>mediaan</i>
versie 1	2776	285	168
versie 2	1895	212	119

Bron: SCP (ASO'11)

Tabel B2.2

Aantal gebruikte tekens in verschillende groepen, bevolking 18 jaar en ouder, 2011 (mediaan)

	seks		leeftijd			opleidingsniveau		
	man	vrouw	18-34	35-54	55+	lager	midden	hoger
versie 1	169	170	180	153	188	124	195	201
versie 2	114	129	128	113	124	95	122	178

Bron: SCP (ASO'11)

Er is geen noemenswaardig verschil in de lengte van antwoorden van mannen en vrouwen. Naar leeftijd is er wel een klein verschil (let op: het aantal respondenten in de categorie 18-34 jaar is laag, zie onderzoeksverantwoording in bijlage 1). Ouderen geven iets langere antwoorden dan jongeren. Tussen de opleidingsniveaus zien we wel een verschil: de antwoorden van lageropgeleiden zijn het kortst. Bij vraagversie 1 is er geen verschil tussen middelbaar en hogeropgeleiden. Bij vraagversie 2 geven hogeropgeleiden langere antwoorden dan middelbaar opgeleiden. Dit verschil tussen lager- en hogeropgeleiden doet zich niet alleen voor als we vragen naar de toekomstvisie, ook bij andere open vragen zien we dat lageropgeleiden minder vaak antwoord geven en dat hun antwoorden korter zijn (zie bijvoorbeeld COB 2011|4). Deze uitkomsten willen dus niet zonder meer zeggen dat lageropgeleiden geen beeld hebben over de toekomst van Nederland, ze zijn bijna altijd korter van stof. Hogeropgeleiden gebruiken meer woorden en noemen dan ook meer onderwerpen (zie ook tabel 3.3).

Noten

- 1 Een openingsvraag genereert dus – zoals je mag verwachten – meer respons dan een slotvraag. Op de traditionele COB-slotvraag (die in hoofdstuk 2 is besproken) antwoordt doorgaans slechts 77% van de respondenten. Door de hoge respons is er geen bias in de respons, het is dus niet zo dat lageropgeleiden de vraag minder vaak invullen dan hogeropgeleiden. Een enquête beginnen met een open vraag levert dus een betere itemrespons op dan de enquête afsluiten met een open vraag.

- 2 Dat verschil is geen gevolg van verschillen in de sociaaldemografische achtergronden van de respondenten van de betreffende vraag. In regressie blijft het effect van de vraagstelling overeind als je opleidingsniveau toevoegt. De eerste vraagformulering levert dus iets langere antwoorden op dan de tweede.

Bijlage 3

Codeerschema toekomstwensen (hoofdstuk 3)

Elk antwoord is gecodeerd op basis van onderstaand schema. Per onderwerp is bekeken of het wel of niet werd genoemd en, indien relevant, in welke richting dat onderwerp zich zou moeten ontwikkelen.

Tabel B3.1

<i>hoofdonderwerp</i>	<i>codering</i>
1. immigratie (asielzoekers, buitenlanders, asielprocedure)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd 3 = asielprocedures moeten korter 4 = minder immigratie, mensen terugsturen naar hun eigen land (indien geen werk, crimineel etc.)
2. integratie (houding ten opzichte van allochtonen, multiculturele samenleving)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd 3 = voor multiculturele samenleving, meer tolerantie ten opzichte van allochtonen 4 = aanpassen aan NL cultuur, tegen multiculturele samenleving
3. jeugd en gezin (kinderen, ouders, opvoeding)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
4. saamhorigheid (voor elkaar, meer samen, socialer, geen polarisatie)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
5. tolerantie, respect, omgangsvormen (ook: verdraagzaamheid)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
6. samenleving overig (mentaliteit)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
7. vrijheden (vrijheid van meningsuiting, homohuwelijk, ethische kwesties)	1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd 3 = voor vrijheid van meningsuiting, homohuwelijk, ethische kwesties 4 = vrijheid van meningsuiting inperken, tegen homohuwelijk, abortus of euthanasie terugdraaien

Tabel B3.1 (vervolg)

hoofdonderwerp

- 8. criminaliteit en veiligheid
(strenger straffen)
- 9. inkomen en sociale voorzieningen
(inkomensverschillen, armoede, herverdelen)
- 10. economie (economische situatie, welvaart, werk, werkgelegenheid, bonussen)
- 11. gezondheidszorg (ook: ouderenzorg, zorgverzekering)
- 12. onderwijs (onderwijs, kunst, kenniseconomie)
- 13. verkeer en vervoer (infrastructuur, ov, files)
- 14. fysieke leefomgeving
(woningen, buurt, hypotheekrente)
- 15. natuur, milieu en energie
(ook: duurzaamheid)
- 16. internationale positie van NL
(meer/minder internationaal, EU)
- 17. politieke en bestuur (andere opstelling politiek, minder bureaucratie)
- 18. immigratie (asielzoekers, buitenlanders, asielprocedure)
- 20. weet niet / geen onderwerp genoemd
- 21. overige onderwerpen

codering

- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = minder streng straffen
- 4 = strenger straffen
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = kleinere inkomensverschillen, armoede tegengaan, steun zwakkeren, sociale voorzieningen in stand houden
- 4 = minder herverdelen, werken meer belonen, strenger optreden tegen misbruik
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = lagere kosten levensonderhoud
- 4 = geen bonussen, geen steun voor banken
- 5 = andere indeling werk
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = meer geld voor ov
- 4 = meer geld voor wegen, auto's, minder files
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = hypotheekrente afschaffen
- 4 = hypotheekrente behouden
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = meer internationaal georiënteerd
- 4 = minder internationaal georiënteerd
- 1 = onderwerp wordt in algemene zin genoemd
- 3 = Wilders / populisme is slecht
- 4 = Wilders / populisme is goed
- 1 = weet niet / geen toelichting
- 1 = overig onderwerp genoemd

Bron: SCP (ASO'11)

Bijlage 4

Aanvullende analyse bij hoofdstuk 4

Tabel B4.1

Multivariate regressieanalyse van persoonlijke betrokkenheid
(in gestandaardiseerde coëfficiënten)^a

		<i>model 1</i>	<i>model 2</i>
seksse	vrouw	0,10*	0,12*
leeftijd	18-34 (ref)		
	35-54	0,10	0,11
	55+	0,08	0,11
opleiding	hoog (ref)		
	laag		0,00
	midden		0,03
inkomen	boven modaal (ref)		
	beneden modaal		-0,07
	ongeveer modaal		-0,06
werksituatie	geen betaald werk (ref)		
	betaald werk		-0,05
	pensioen		-0,04
krant	Telegraaf		0,01
	AD		0,00
	NRC, Trouw, de Volkskrant		-0,04
	Metro, Spits, De Pers		0,15**
	regionaal		0,02
	geen		-0,10
TV	nieuws (NOS, RTL4)		-0,13*
	actualiteiten (publiek)		-0,16**
	Buitenhof		0,11*
	infotainment (publiek)		0,07
	infotainment (commercieel)		0,04
	zakelijk (commercieel)		0,03

Tabel B4.1 (vervolg)

		<i>model 1</i>	<i>model 2</i>
partijvoorkeur	rechts (CDA, VVD, PVV, TON) (ref)		
	links (PvdA, SP, D66, GroenLinks)		0,16**
	niet-stemmers		0,06
onbehagen	groot	0,17***	0,16**
R ²		0,05	0,16

a Significantie: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$ (tweezijdig). Referentiecategorie van onafhankelijke variabelen aangegeven met (ref).

Bron: SCP (ASO'11)

Tabel B4.2

Multivariate regressieanalyse van emoties (in gestandaardiseerde coëfficiënten)^a

		<i>ergernis</i>	<i>machteloosheid</i>
sekse	vrouw	-0,03	0,10
leeftijd	18-34 (ref)		
	35-54	0,11	0,17*
	55+	-0,01	0,15
opleiding	laag	-0,1	-0,02
	midden	-0,08	0,04
	hoog (ref)		
inkomen	beneden modaal	-0,08	-0,14
	ongeveer modaal	-0,09	-0,10
	boven modaal (ref)		
werksituatie	betaald werk	0,01	-0,08
	geen betaald werk (ref)		
	pensioen	0,04	0,07
krant	Telegraaf	0,10	0,03
	AD	0,00	-0,01
	NRC, Trouw, de Volkskrant	-0,06	-0,01
	Metro, Spits, De Pers	0,04	0,05
	regionaal	0,08	0,11
	geen	0,05	0,05
TV	nieuws	-0,01	-0,04
	actualiteiten (pub)	-0,10	-0,07
	Buitenhof	0,08	0,01
	infotainment (pub)	-0,03	0,02
	infotainment (com)	0,09	0,04
	zakelijk (com)	0,04	-0,06
partijvoorkeur	rechts (ref)		
	links	0,15*	0,10
	niet-stemmers	-0,06	0,01
onbehagen	groot	0,20***	0,16**
R ²		0,12	0,12
ter vergelijking onbehagen zonder rekening te houden met andere kenmerken:			
onbehagen	groot	0,21***	0,16***
R ²		0,04	0,03

a Significantie: * p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001 (tweezijdig). Referentiecategorie van onafhankelijke variabelen aangegeven met (ref).

<i>teleurstelling</i>	<i>boosheid</i>	<i>angst</i>	<i>verdriet</i>	<i>schaamte</i>	<i>jaloerie</i>
-0,01	0,21***	0,15*	0,14*	-0,02	-0,07
0,12	0,11	0,08	0,05	0,04	0,10
0,00	0,05	0,05	-0,02	0,01	0,17*
-0,02	-0,13	0,00	0,04	-0,01	0,06
-0,04	-0,10	-0,06	0,01	0,08	0,00
-0,13	-0,13	0,11	-0,01	0,00	0,13
-0,11	-0,13*	-0,07	-0,04	-0,01	0,01
-0,12	-0,01	-0,05	0,03	-0,01	-0,07
-0,04	0,08	0,00	0,14	0,03	-0,04
0,06	0,08	0,07	-0,01	-0,05	0,04
0,07	0,09	0,01	0,04	0,01	0,02
0,00	-0,11*	-0,07	-0,01	0,01	-0,01
0,10	0,18**	-0,02	0,09	0,10	0,05
0,13	0,10	0,07	0,22**	0,09	-0,01
0,13	0,11	0,01	0,22*	0,06	0,10
-0,03	-0,02	-0,11	-0,01	-0,01	0,09
-0,12*	-0,12*	-0,06	-0,04	0,01	0,03
0,06	0,10*	0,07	0,05	-0,07	-0,04
0,00	0,05	0,02	-0,03	0,07	0,03
0,09	0,08	0,05	0,01	0,03	0,05
0,04	-0,02	-0,07	-0,01	-0,01	-0,07
0,22***	0,18**	0,13*	0,24***	0,19**	0,21**
0,10	0,01	-0,02	0,10	0,06	0,06
0,11	0,26***	0,18**	0,12	0,17*	0,16*
0,13	0,21	0,15	0,16	0,12	0,14
0,14**	0,26***	0,19***	0,13**	0,11	0,13**
0,02	0,07	0,04	0,02	0,01	0,02

Bron: SCP (ASO'11)

Geraadpleegde deskundigen

Dhr. dr. H. Caljé	minAZ
Dhr. Prof. dr. P. Dekker	Sociaal en Cultureel Planbureau
Dhr. Prof. dr. M. Fennema	Universiteit van Amsterdam
Mw. Prof. dr. A.H. Fischer	Universiteit van Amsterdam
Mw. R. Frissen MA	Forum
Dhr. drs. P.A.L.G. Giesen	de Volkskrant
Dhr. Prof. dr. J. Van Holsteijn	Universiteit Leiden
Dhr. dr. ir. P. Van Houwelingen	Sociaal en Cultureel Planbureau
Mw. dr. ir. A.M. Idenburg	WRR
Mw. ir. S.P.L. Kessels	MinBZK
Dhr. Prof. dr. P.G. Klandermand	VU
Dhr. Prof. dr. S. Koenis	Universiteit Maastricht
Dhr. P. Leuvink MA	Universiteit voor Humanistiek
Mw. dr. L.L.J. Noije	Sociaal en Cultureel Planbureau
Mw. drs. J.A.M. Otte	minAZ
Mw. drs. J.M. Den Ridder	Sociaal en Cultureel Planbureau
Dhr. dr. M. Schreurs	Universiteit voor Humanistiek
Dhr. M.W.B. Eysink Smeets	Hogeschool INHolland
Mw. drs. V.J.C. Sonnega	Forum
Mw. E.H. Steenvoorden PhD	Universiteit van Amsterdam
Dhr. dr. B.A.M. Van Stokkom	Radboud Universiteit Nijmegen
Dhr. dr. W.L. Tiemeijer	WRR
Mw. drs. M.E. Timmerman	minAZ
Dhr. drs. A.O. Verweij	MinBZK
Leden van het Strategieeraad Rijksbreed	

Overzicht van uitgebrachte publicaties

Adviezen

Vierde raadsperiode 2009-2012

- 52 Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht. (2013)
- 51 Ontzorgen en normaliseren. Naar een sterke eerstelijns jeugd- en gezinszorg. (2012)
- 50 Tegenkracht organiseren. Lessen uit de kredietcrisis. (2011)
- 49 De nieuwe regels van het spel. Internet en publiek debat. (2011)
- 48 Migratiepolitiek voor een open samenleving. (2011)
- 47 Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Sociale stijging en daling in perspectief. (2011)
- 46 Polariseren binnen onze grenzen. (2009)
- 45 De wijk nemen. Een subtiel samenspel van burgers, maatschappelijke organisaties en overheid. (2009)

Briefadviezen:

- Tussen ratio en symboliek. Een reflectie op adolescentenstrafrecht. (2012)
- Tussen afkomst en toekomst. Etnische categorisering door de overheid. (2012)
- Bevrijdend kader voor de jeugdzorg. (2011)
- Terug naar de basis. Over legitimiteit van maatschappelijke dienstverlening. (2010)
- De toekomst van de bestuurlijke inrichting. (2010)
- Sociaal bezuinigen. (2010)
- Briefadvies WMO. (2009)

In samenwerking met de RVZ. Investeren rondom kinderen. (2009)

Derde raadsperiode 2005-2008

- 44 De ontkokering voorbij. Slim organiseren voor meer regelruimte. (2008)
- 43 Tussen flaneren en schofferen. Een constructieve aanpak van het fenomeen hangjongeren. (2008)

- 42 Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid. (2007)
- 41 Straf en zorg: een paar apart. Passende interventies bij delictplegers met psychische en psychiatrische problemen. (2007)
- 40 Inhoud stuurt de beweging. Drie scenario's voor het lokale debat over de wmo. (2006)
- 39 Ontsnappen aan medialogica. Tbs in de maatschappelijke beeldvorming. (2006)
- 38 Verschil maken. Eigen verantwoordelijkheid na de verzorgingsstaat. (2005)
- 37 Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden. (2005)
- 36 Lokalisering van maatschappelijke ondersteuning. Voorwaarden voor een succesvolle wmo (2005)

In samenwerking met de rvz. Versterking voor gezinnen. (2008)

Tweede Raadsperiode 2001-2004

- 35 Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland. (2005)
- 34 Ouderen tellen mee. Advies aan de Themacommissie Ouderenbeleid van de Tweede Kamer. (2004)
- 33 Mogen ouderen ook meedoen. (2004)
- 32 Toegang tot recht. (2004)
- 31 Sociale veiligheid organiseren. Naar herkenbaarheid in de publieke ruimte. (2004)
- 30 Verschil in de verzorgingsstaat. Over schaarste in de publieke sector. (2004)
- 29 Humane genetica en samenleving. Bouwstenen voor een ander debat. (2004)
- 28 Europa als sociale ruimte. Open coördinatie van sociaal beleid in de Europese Unie. (2004)
- 27 Hart voor Europa. De rol van de Nederlandse overheid. (2003)
- 26 Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek. (2003)
- 25 De handicap van de samenleving. Over mogelijkheden en beperkingen van community care. (2002)
- 24 Bevrijdende kaders. Sturen op verantwoordelijkheid. (2002)

- 23 Geen woorden maar daden. Bijdrage aan het normen- en waardendebat. (2002)
- 22 Werken aan balans. Een remedie tegen burn-out. (2002)
- 21 Educatief centrum voor ouder en kind. Advies over voor- en vroegschoolse opvang. (2002)
- 20 Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. (2002)
- 19 Van uitzondering naar regel. Maatwerk in het grotestedenbeleid. (2001)
- 18 Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht. (2001)
- 17 Instituties in lijn met het moderne individu. De Sociale Agenda 2002-2006. (2001)
- 16 Kwetsbaar in kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare mensen. (2001)

In samenwerking met ACVZ. Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)

In samenwerking met ROB. Etniciteit, binding en burgerschap. (2001)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Samen naar de taalschool. (2001)

Eerste raadsperiode 1997-2000

- 15 Ver weg en dichtbij. Over hoe ICT de samenleving kan verbeteren. (2000)
- 14 Van discriminatie naar diversiteit. Kanttekeningen bij de Meerjarennota Emancipatiebeleid 'Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid'. (2000)
- 13 Wonen in de 21e eeuw. (2000)
- 12 Alert op vrijwilligers. (2000)
- 11 Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur. (2000)
- 10 Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers. (2000)
- 9 Nationale identiteit in Nederland. Internationalisering en nationale identiteit. (1999)
- 8 Arbeid en zorg. Reactie op de kabinetsnota 'Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg'. (1999)
- 7 Integratie in perspectief. Advies over integratie van bijzondere groepen en van personen uit etnische groeperingen in het bijzonder. (1998)

- 6 Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot waarden en normen. (1998)
- 5 Uitsluitend vrijwillig!? Maatschappelijk actief in het vrijwilligerswerk. (1997)
- 4 Kwaliteit in de buurt. (1997)
- 3 Werkeloos toezien. Activering van langdurig werklozen. (1997)
- 2 Stedelijke vernieuwing. (1997)
- 1 Vereenzaming in de samenleving. (1997)

In samenwerking met de rvz. Gezond zonder zorg. (2000)

In samenwerking met de rvz. Verslavingszorg herijkt. (1999)

In samenwerking met de rvz. Zorgarbeid in de toekomst. (1999)

In samenwerking met de Onderwijsraad. Voorschools en buitenschools. (1998)

Onderzoeken

De ingenieur en de buurman. Communicatie rondom de aanleg van de Noord/Zuidlijn. T. Baetens. (2012)

Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland. N. de Boer en J. van der Lans. (2011)

De weg omhoog. Een analyse van het vertoog over sociale mobiliteit in regeringsbeleid. M. van der Steen, R. Peeters en M. Pen. (2010)

Naar een open samenleving? Recente ontwikkelingen in sociale stijging en daling in Nederland. J. Tolsma en M.H.J. Wolbers. (2010)

Je voelt het gewoon. een onderzoek naar schoolkeuze en segregatie in Amsterdam-Noord. D. Zeldenrijk. (2010)

Indicatiestelling: omstreden toegang tot zorg. J. van der Meer (2010)

Uit de koker van. Praktijken van verkokering en ontkokering. RMO/VOM (red.) (2010)

Stem geven aan verankering. RMO (2009)

Beperkt maar niet begrensd. RMO (red.) (2009) Webpublicatie.

Bericht van de werkvloer. J. van der Meer. (2009) Webpublicatie.

Polarisatie. Bedreigend en verrijkend. RMO (red.) (2009)

Verkenning participatie: Arbeid, vrijwillige inzet en mantelzorg in perspectief. RMO (red.) (2008)

- Levensvraagstukken. De sociale context van ongewenste zwangerschappen en van ondraaglijk en uitzichtloos lijden. (2008)
- 30 Plannen voor een beter Nederland. De sociale agenda. K. van Beek en Y. Zonderop (red.) (2006)
- Opbrengsten van sociale investeringen. I. Doorten en R. Rouw (red.) (2006)
- Eigen verantwoordelijkheid: bevrijding of beheersing? R. Ossewaarde. (2006)
- Democratie voorbij de instituties. Vooronderzoek van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. (2006)
- Horizontale verantwoording bij ZBO's en agentschappen. T. Schillemans. (2005)
- Tussen zorgen en begrenzen. Over de aanpak van delictplegers met psychi(atri)sche problemen. D. Graas en R. Janssens. (2005)
- Gezin anno nu. M. Distelbrink, N. Lucassen en E. Hooghiemstra. (2005)
- Tussen vangnet en trampoline. Over de inzet van publieke middelen voor participatie en zekerheid. H. Adriaansens, K. van Beek en R. Janssens. (2005)
- Preventiebeleid. Een verkennende achtergrondstudie. R. Torenvlied en A. Akkerman. (2005)
- Over insluiting en vermindering. Twee essays over segregatie en integratie. J. Uitermark en J.W. Duyvendak; P. Scheffer. (2004)
- “Nee, ik voel me nooit onveilig”. Determinanten van sociale veiligheidsgevoelens. H. Elffers en W. de Jong. (2004)
- Ouderen en maatschappelijke inzet. K. Breedveld, M. de Klerk en J. de Hart. (2004)
- Financiële prikkels voor werknemers bij uittreding. I. Groot en A. Heyma. (2004)
- Sociale veiligheid vergroten door gelegenheidsbeperking: wat werkt en wat niet? K. Wittebrood en M. van Beem. (2004)
- Inburgering. Educatieve opdracht voor nieuwkomer, overheid en samenleving. (2003)
- Publicaties van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling zijn te downloaden via www.adviesorgaan-rmo.nl